

СОНЦЕ ЗАХОДИТЬ

Історична повість з часів зруйнування Запорозької Січі

Ои не гаразд запорожці,

Не гаразд вчинили:

Степ широкий, край веселий

Та й занапалили!

Народна пісня

ПЕРЕДМОВА

Багатий та пишний цей наш край, Україна. Здається, що кращого на світі немає і, якщо був колись на землі справжній рай, то певно на нашій Україні милій, у тому тихому кутку, що Самарою зветься.

Багата та пишна сторона, та Бог поскупив їй долі, а нам... доброго розуму, що не вміли скарбами покористуватися, та все чужинцям поступалися, осувалися на сам крайчик, поки с. пропасть не провалилися.

Та що ж... а ми думкою багатіємо, колишнє згадуючи, щоб не забули, чим ми дули, а, може, це нам при-нагодиться, та й ще колись чимось будемо, може, колись наберемося кращого розуму, і знову оживе колишня наша слава...

* Завойовник Сибіру.

Звідкіля взялося у нас це слово — Самара? Воно не наше і Бог знає чиє... бо й вчені лінгвісти не можуть цього вгадати. Це слово приходило у багатьох народів у данню давнину. В Біблії читаємо, що частина Палестини звалася Самарією. В Азії над Евфратом стояв городок Самара. Якийсь сибірський князьок, котрого звоював Єрмак * для Івана Грозного, називався теж Самара. Це слово стрічаємо і на Афонській горі. Над Волгою є теж городок Самара, в Криму була річка Самарчук. Його стрічаємо і у киргизів, а вкінці і на нашій Україні над рікою тої самої назви.

В давнину була це непроходима лісова пустиня з багатьма річками і ставками багаторибними. Ті перетинала більша річка того ж імені. Самара випливає з Харківщини і пливе більш-менш прямо на захід та впадає до Дніпра-Славутиці. На своєму бігу вона розливається в два рукави, які знову сходяться і творять великий острів. Завширшки вона доходить місцями до 50 метрів, а глибока буває і на 14 метрів. У найвужчій Ті місці була переправа, куди йшов великий чумацький шлях. Перевозове мито побирав січовий шафар і з того мало Запорожжя великий прибуток.

Величезний ліс з велетнями-дубами, соснами, горіхами та вербами простягався сотки миль. А в лісах усякої звірини та птиці, аж кишить. У соковитій траві пасуться стадами бородаті тури, рогаті олені та полохливі кози, в кущах ведмеді та вовки чатують на добичу, в підземельних норах хитрий лис скривається, на деревах бистроокий рись та дикий кіт зорить за добичу. В дуплавих старих деревах меду велика сила. А на деревах всіляка птичка шебече, веселить душу. Понад верхами велетенських дерев сірий орел повагом кружляє.

В траві знову великий жовтобрюх, могутня гадюка, звита в клубок, малих мешканців тієї пустині лякає *.

◆ Жовтобрюх (Coluber, Zornnatter) доходить до 2 м довжини. Подратований, кидається на людей і дуже кусає. На щастя, не належить до отруйних.

Довгий час була ця країна для світу незнана. Віднайшли її запорожці, що ганялися за розбишаками, котрих прогнали вже з Дніпрових печер, а вони сюди поховалися, та звідсіль вели своє розбишацьке ремесло по шляхах, які лісами переходили.

Та, на велике диво, запорожці знайшли в цій пустині поміж розбишаками двох старих пустельни-ків-монахів, котрим розбишаки послуговували і всього їм постачали. Показалося, що пустинники були тут, ще заки розбишаки сюди зайшли. Поводилися з ними гарно, але пустельники згодом пізнали, яких-то добродіїв мають, і хотіли звідсіль утікати. Але розбійники їх не пустили. Чи боялися, щоби старці їх не видали і не зрадили, а може, хотіли їх притримати, щоби за їхні гріхи молилися. Тепер стало на тім, що розбійників віддали запорожці своїй владі на покарання, а старцям поставили монастир, котрий з часом щораз більше поширювався і став місцем паломництва для народа, а особливо для запорожців. Святоми-колаївський сармаський монастир вважали запорожці святим місцем. Багато із них на старості літ приходили сюди доконати свого віку.

Така ходила поміж народом легенда про повстання сармаського монастиря. З того повстали багаті оселі, повстала і козацька запорозька паланка сармаська, одна з найбагатших запорозьких паланок. Людей манила не лиш святість місця, а також багатство землі і сплавність річки Самари, що впадала до Дніпра.

Це велике багатство землі спричинило, що Москва, задумавши сколонізувати запорозьку землю чужоплемінним елементом, звернула особливо своє пажерливе око на сармаську паланку...

Тут і починається наша повість.

I. ХРАМ У САМАРІ

У самарському соборі припадав двічі до року храм: на літнього Миколи і на Спаса. Полковники самарської паланки у той день і собі в своїй церкві в Новій Сама-рі-городку святкували празник. Так робив після при-нятої традиції і полковник паланки Павло Кандиба. На празник запрошував багато гостей, не лиш із самарських старшин, но й ближчих та дальших сусідів, та угощував їх через три дні або й довше. На ці празники приїздили також гості з Січі, бо полковник удержував живі зв'язки з січовим товариством.

Та вже від трьох років Кандиба празників не справляв і нікого до себе не запрошував, бо й сам нікуди не виїздив в гості. Це завелось відтоді, коли його син одинак, що свого часу вчився в Києві в Могилянській Академії *, пішов з козаками на Очаків під проводом московських генералів і там пропав без сліду. Полковникові доповідали ті, що з походу вернулися, що його син погиб в битві під Очаковом, дехто навіть говорив, що бачив його трупа, та інші знову говорили, що Петро попав в турецький полон з москалями і його повезли в Царгород. Та як би воно й було, Петро не вертався, а бідний батько горював за сином одинаком. Бо у нього більше дітей не було, і полковник бачив, що з ним пропаде його славний старий козацький рід.

* Висока школа в Києві, основана й підтримувана славним митрополитом Петром Могилою (ур. 1596 — пом. 1647).

А рід Кандибів був справді колись знатним, на цілому Низові. Батько полковника, Андрій Кандиба, був одним з козацьких полковників, що не пристав до гетьмана Мазепи та шведів, дав себе заманити на солодкі слова царя Петра та на ще солодші обіцянки. Але між козацькими старшинами було таких більше, і Павлові Кандибі не віднімало це слави, бо були й такі, що хоч пристали до гетьмана, то в останній момент зрадили і перейшли до москалів та причинилися до погребання самостійності України на довгий час. За вірність Андрія Кандиби цареві затвердили його по полтавській побіді на становищі полкового судді, хоч він більшої нагороди сподівався. Це йому дуже діймало і боліло. Жалував, що ті пішов за прикладом кошового Гордієнка. Не раз говорив синові

Павлові, що москалеві не можна ніколи вірити. Вмираючи, лишив синові велике майно, і більш нічого. Павло Канди-ба вже в літах був. Жив самотньо вдівцем, а майно по батькові встиг побільшити. На самарських пасовиськах паслися його великі стада добірної худоби: волів та корів, отари овець, стада кабанів та табуни гарних коней турецької породи. Були повні стоги та стодоли всілякого хліба, на річці тарахкотіли два млини, крім того, молот борошно один вітрак на узгір'ї. У льоху стояли бочки з різними винами та медами і горілками, а в окремій льоху сховані були гроші срібні та мідяні, але було й золото, яке ще заховав його батько.

Його хутір стояв близько Нової Самари, огорожений здоровим частоколом дубовим з прорізами для рушниць. Довкруги йшов ще вал і глибокий рів. Полковник забезпечився на всякий випадок, бо було й таке, що й загін татарський туди забігав. За частоколом довкруги майдану стояли будівлі більші й менші, а посередині стояла простора хата з ганком на чотирьох стовпах, як це водилось у багатих козацьких старшин. Тим великим дуківським майном завідувала полковникова сестра Марта, вдова по сотнику, та його приятель і товариш з походів, старий запорожець-оса-ул Терешко Ківш.

Як полковник вже запевнився, що його син Петро пропав, то боліло йому серце не лише за сином, але й за тим великим майном, що не буде його кому оставити і все піде в чужі руки. Він дуже сумував, хоч того смутку не хотів по собі показувати. Коли хто з приятелів заговорив про Петра, полковник лиш рукою махнув і заєдно повторяв: "Пропало, не вернеться, бо мертві не вертаються". Його служба — а було її на хуторі доволі — доповідала, що полковник частенько замикався в своїй світлиці на ключ, ставав навколішки перед іконою, молився за душу сина і гірко плакав. Щороку кілька разів наймав заупокійні служби божі, панахиди, справляв багаті поминки, давав щедрою рукою на церкви, угощав та обдаровував бідноту, та прохав у них молитви за упокій душі блаженної пам'яті раба божого Петра.

На хуторі полковника жило звичайно півтори сотні козаків. Були між ними з родинами, були й молодики, які радо йшли сюди від батьків, щоб під умілою рукою такого досвідного козарлюги, яким був осаул Терешко Ківш, навчитися воєнного ремесла.

* * *

Так одноманітно минав час, день за днем, рік за роком, аж до р. 1774. Війна з Туреччиною скінчилася, при переважаючій допомозі запорожців, корисно. Тоді-то в самі жнива, серед гарячої роботи коло хліба в полі, з'явився на самарському хуторі пропавший і гірко оплаканий Петро Кандибенко. Вернувся обідраний, оброслий на виду, що годі було його пізнати. Пізнала його перша тета Марта, і то по голосі, а тоді вже всі пізнали. Радощам не було кінця. Полковник плакав, а всі позбігалися, щоби побачити Петра, котрого всі дуже любили. На хуторі наче б вийшло сонце із-за хмари. Батько наче б відмолоднів і випрямився, бо вже літа і смуток пригнули йому спину.

І вирішив полковник одновити старий звичай, відсвяткувати празник і справити такий бенкет, якого ще Самара не бачила. Зараз приказав своїм полковницьким канцеляристам розписувати листи, з проханням приятелів до себе в гості на спасівський празник. Таке ж запрохання післав і на Січ. Кандиба був певний, що ніхто не відмовиться, бо всі його поважали, а ще й тому, що кожному було цікаво побачити невиданого три роки молодого Петра, та дещо від нього почути.

* • *

У тих часах вже Запорожжя не було таке, як у давнину. Колишній запорожець не прив'язував до грошей ніякого значіння. Гроші були на те, щоб їх з приятелями прогуляти, і то чимшвидше. Бо козак не знав, що з ним завтра станеться. Народна пословиця: "Нині козак, а завтра пропав" — не була безпідставною видумкою. Нащо ж гроші, коли вони і так не знають, якому чортові попадуться. Тому-то запорожець, добувши з воєнної

добичі гроші, зараз по поході випрошувався із Січі, шукав десь недалеко товариства — звичайно в городку або у балці у шинкарки,— водив з собою музик, гуляв та пив, частував, кого стрів, а не раз в оксамитах залазив у бочку з дьогтем, і викачався в поросі на вулиці, щоби людям на віч показати, що це все суєта, і так гуляв, поки не пропустив усього до шеляга, крім коня і шаблі, бо це продавати було заборонено суворо.

Тепер Запорозжя устаткувалося. Воно само для своєї вигоди пішло у підданство Москви. Запорозжя допрошувалося від царського уряду то грошей, то різних натуралій,— як хліба та горілки. Москва давала дуже радо, о що попросили, бо це була ціна куп-на за волю, бо козаками запорозькими Москва затикала всі діри, де їй того було потреба, вислугувалася ними в усіх війнах, які в тих часах провадила. І тому Москва щораз більше устрявала у справи Запорозжя і накидала козакам свою волю. Так, не подобалися

Москві щорічні вибори старшини, і коли в р. 1765 вибрано кошовим неграмотного Петра Калниша або Калнишевського, то цариця Катерина II висказала свою волю, щоби таких виборів більше не було, бо вона собі того не бажає. Вибори могли бути хіба за дозволом "височайшим" з Петербурга. Коли б козаки того не послухалися, то цариця готова Січ скасувати зовсім. Таке саме було і з іншими генеральними старшинами на Січі. Вибрана у тому році старшина почувала себе певно і це їй подобалося, що не мають чого боятися, щоб їх скинули з старшинства.

Старшини, хоч сиділи на Січі, мали по запорозьких землях свої хутори, лани та левади, млини й ставки, годували великі стада усякої худоби, багатіли, ставали дуками і могли козацькій сіромі приказувати, а сірома, яка на Січі не могла поміститися, йшла багатіям служити по паланчиних хуторах і на багачів робити. Не була це така важка панщина, як та, що її мусили відробляти кріпаки на колишній Гетьманщині, та все ж таки запорозька сірома була залежна економічно від своїх панів-дуків. Не диво, що сюди стали втікати з Гетьманщини пригнічені кріпаки і радо оселялися по козацьких хуторах на Запорозжю, де їхнє життя було далеко краще.

Козацька старшина була з таких СОЦІАЛЬНИХ порядків цілком задоволена, якби не одна заковика. Москва стала спроваджувати на запорозькі землі різних зайдів з Балкану, тих, що в останній війні з турками багато москалям помогли. То були балкан-ські християни — серби, болгари і греки та волохи. Розпочалася колонізація запорозьких земель на великий розмір. Так повстала зараз побіч самарської паланки "Слов'яно-Сербія". Це вже не погоджувалося з інтересами усього козацтва — як багатіїв, так і сіроми, тої, що втекла з-під кріпацького гнету на Гетьманщині, та й тих старих, вислужених запорожців, що випросили собі у січової старшини грамоту на зимівник або хутір. Бо і тих зганяли москалі, забирали їм, що знайшли, забирали пасіки, а їх, сердегів, таки проганяли. Січова грамота не мала у царських людей жадної вартості і нікого не хоронила.

* * *

На хуторі Кандиби, чим ближче до празника, тим більший рух. Коли полковник возився з сином, то Марта і Терешко працювали від раня до ночі. Пекли хліб, різали кабанів на ковбаси і м'ясо, різали волів та баранів, а Терешко частенько заходив до льоху та чіхався з турботи в потилицю, чи воно вистане на стільки ротів, щоб полковника не осоромити. О! бо як налетять запорожці — а вони, певно, прибудуть,— то могло б не вистачити для всіх. Ще більше затривожився старий запорожець, коли під вечір празника стали гості з'їздитися. Майдан хутора швидко заповнився. І тоді треба було поміщати гостей за валами під шатрами. Тут щораз більше виростало шатер і обоз щораз більше поширювався.

Від раннього рана новосамарська церква — наче в облозі. Щораз більше напливає людей. А сама церква невелика; ледве старшина помістилася. Народ ставав довкруги церкви і прилипав до стін з усіх боків. Усе одяглося по празничному: козаки — паланчині і приїжджі, дівчата й молодиці, мов маків цвіт, залягли церковну площу.

В церкві правив обідню місцевий духовник, о. протоєрей Созоній з дияконами. В часі відправи стояв посеред церкви полковник з старшинами. Побіч нього стояв Петро. Вже не той обідраний бурлака з розкудовченою бородою та волоссям, який недавно вернувся з турецької неволі. Тепер Петро — козак, мов писаний, аж любо глянути. Обголений чисто, з гарним чорним вусиком та козацьким чубом. На ньому малиновий оксамитний контуш поверх голубого жупана, червоні штани з матнею, чоботи-сап'янці, при боці гарна шабля. На нього звернені очі усіх. Сам полковник Кандиба, хоч людина побожна— що не раз гримав за неухагу в церкві,— не може тепер очей відірвати від свого любого сина одинака. Та скільки нагадає на це, то б'ється в груди і кається за свою грішну неухагу. А вже дівчата — з усієї паланки, і ті, що з батьками приїхали на празник у гості,— аж поїдають гарного козака своїми палкими очима. Та кожна з них знає добре, що Петро жадній не дістанеться, бо він заручений вже віддавна з сотниківною Степанидою, дочкою великого полковникового приятеля Пилипа Жука.

Після скінченої відправи висипався увесь народ із церкви і з-під церкви, мов вибрана пшениця, на майдан коло церкви. Одні стають купками, вітаються та балакають, інші йдуть прямо на полковницький хутір. Поміж них ходить полковник з Петром і запрохають гостей у хату обідати.

II. Б Е Н К Е Т

Самарська паланка найбагатша з усіх паланок на Запорозжю. Вона лежала близько Слов'яно-Сербії. І хоч тут безпечніше було від татарських набігів, то якраз Слов'яно-Сербія була для паланки найбільшим нещастям. Коли царським людям не стало вже вольного степу на поселення, то взялися займати козацькі, вже управлені, землі і поселювати на них чужинців. Поселенців організувала цариця на воєнний лад: формувала з них гусарські та пікінерські полки, давала зброю і ставила під прикази московських офіцерів та генералів. Козаки це бачили, і тямили, що на їхніх землях стає нова воєнна сила, котра на приказ цариці скочить на них, щоб їх поневолити Москві. Давніша

ворожнеча між татарами та запорожцями минулася і взаємини вирівнялися. Цариця по останній війні буцімто визволила кримських татар з-під Туреччини, але взяла їх під свою високу руку. Тепер татари приїздили на Запорожжя торгувати: привозили з собою сіль, смушки, а брали від козаків хліб та худобу. Заміння торгівля процвітала. Часом лиш яка там шайка татарів наскочила на поблизькі козацькі паланки — то були звичайно татарські чабани. Козаки знали, як відбитися від них, і все вміли справу поладнати з татарською старшиною.

Запорозька Січ була столицею тих розлогих земель. Паном над усім був кошовий батько, того разу Петро Калнишевський. То була розумна людина, хоч і неписьменна. Добрий організатор. Вмів ходити "поміж дощ", виминати суперечності між царським урядом а запорожцями, і так само змагався жити в згоді з татарвою. Побував частенько в Петербурзі як ви-сланник козацький — ще як лиш генеральним осау-лом був, поки його кошовим не вибрали,— і знав всі заходи і виходи між московськими панами. Старався все виконати волю Москви, хоч за це козацька старшина і усе товариство на нього ремствували. За те Москва наділяла його всякими ласками і нарешті прислали йому позолочувану бляшку з візерунком цариці на стяжечці на шию. Такими бляшками обдаровували і інших старшин по кожнім поході на турка.

Заспокоюючи так Москву, Калнишевський звернув усю увагу на добробут козацької маси. Він розумів, що для козацтва минулася раз на все доба добичництва, воєн, набігів, що приходить їм заспокоювати свої прожиткові потреби самим у себе, що треба взятися до свого господарства на тій, на диво плідній, багатій у всі дари природи землі. Треба замінити шаблю плугом, а до того треба підпирати осадництво своє-

рідне і хліборобство, щоб бути незалежним ні від кого. Він знав, що Москва робить те саме, і нерадо дивиться на роботу Калниша. Свій поселенський елемент спроваджував Калниш з Гетьманщини, звідкіля йшли на Запорожжя кріпаки цілими хмарами. Від того запорозькі паланки густо поселювалися. Цариця мала причину боятися, що коли

Запорожжя поселиться "хахлами", як заорють степ, тоді воно не буде у москалів просити хліба, бо буде мати свого доволі. Запорожжя стане на свої ноги — і тоді буде трудніше його приборкати та завоювати. На Запорожжя може перейти усе кріпацтво з Гетьманщини, а тоді не стане для панів в Новоросії * робучої сили і панські землі опустіють. Треба було знайти якийсь рівноважник проти тої наростаючої сили — тим мало бути осад-ництво чужоплемінного народу, який був би душею і тілом відданий своїм царським добродіям і опікунам.

Низ ставав цвітучою країною, процвітало хліборобство і з кожним роком заорювано щораз то більше степу. На решті незаораного степу паслися великі стада усякої худоби. Попри дуків багатіли також і посполиті, бо їхні повинності не були великі. До того ще, демократичний устрій республіканський, своє питоме будівництво приманювали людей і причинялися до добробуту й розвитку.

* Так називали москалі південну частину України, в околиці Одеси й чорноморських степів.

* * *

У просторій світлиці полковничого дому, прикрашеній дорогими турецькими диванами та перськими тканинами, поставлено довгі столи для гостей. По другому боці через сіни призначено столи для жіноцтва, що поприїздило з батьками та чоловіками до полковника в гості. На майдані — столи для козацтва, бо в хаті годі було всіх помістити.

З церкви щораз більше приходило гостей. Полковник Кандиба поки що лишився в церкві, де був ктиторм і мав деякі справи полагодити. Петрові доручив приймати гостей та розміщувати, кому де належалося сідати. Козацтво розмістилося на майдані під деревами, де кому до вподоби. Воно було з того раде, бо в хаті була страшенна горяч, ну і не так свободно було б їм в приявності старшини.

На другім боці сіней між зібраним жіноцтвом була сотничиха Жукова і її гарна дочка Степанида.

Красуня із неї вдалася. Струнка, чорнобрива, з палкими чорними очима, чарувала всіх молодих козаків. Пропадали за нею всі, хоч знали, що вона віддавна призначена для молодого Кандибенка. До того ще, тепер прибралася, мов князівна.

Гості, що зібралися в світлиці, ще не сідали, а ждали, аж полковник з церкви вернеться, і за той час стояли купками і розмовляли. З того скористав Петро і пішов між жіноцтво, куди його тягло серце. Такий довгий час не бачився з любою дівчиною, а тепер, стрівши її, забув про світ божий... Взялися любенько за руки і дивилися одне одному у вічі, не промовивши ні словечка, хоч стільки мали з собою говорити. Розмовляли душею і ця розмова виливалася очима і западала глибоко в душу. Стільки часу розлуки для люб'ячої дівчини — то страшенна мука. Бо хлопець має все якусь роботу, має чим голову за-прятати, особливо, коли поневолі переганяють його з місця на місце. А дівчина остає все на тім самім місці, серед тих самих обставин, і кожна найдрібніша річ нагадує їй таке гарне минуле, яке хто зна чи коли вернеться. Степанида чувала, що Петро пропав, що загинув, та вона не йняла віри. Якесь добре прочуття говорило їй, що він вернеться живий та здоровий. Вона за ним молилася. Їй траплялися гарні женихи, і мама вговорювала, толкувала їй, що живий живе гадає, що вона, коли й далі так буде вередувати та женихів відганяти, то остане старою дівкою, а вмерлого з домовини не прикличеш. Та Степанида все одне говорила: що раз полюбила Петра, то іншого не хоче знати. А коли їй справді так судилося, то піде в монастир між черниці і довіку буде молитися за душу свого любого козака. І сотник Жук тим дуже журився, бо Степанида, відколи її старший брат загинув у поході, була одиначкою теж на чималім майні.

Тепер Петро дивився на неї, мов на образок, любувався її красою. Вона дрижала усім тілом. Отак обняла би та пригорнула любого козака до серденька, та годі! Скільки очей на них дивиться... Треба подождати,

коли повечеріє, і вони зійдуться у садку на любую розмову під розлогу калину, коли вже гості не будуть на них звертати уваги...

Нарешті прийшов з церкви і полковник, ведучи з собою отця Созонія і духовників.

Була гаряча літня днина і всі дуже попірили. Полковник йшов без шапки, обтираючи з лиця та голови рясний піт колірною хустиною. Народ розступався перед ним і вітав його, а він усім кланявся. Ввійшовши в світлицю, гукнув з порога:

— Здорові були, дорогі гості! Сідати просимо, та пообідаємо, чим Бог дав.

Полковник оглядався за Петром. Слуга, що під руку навинувся, каже, що пан Петро між жіноцтвом. Полковник повернувся до сіней і гукнув:

— Петре! а ходи ж сюди...

На той поклик Петро наче із сну прокинувся і побіг через сіни.

— Тут, тату, чого вам треба?

— Як чого? Ти забув, що у нас гості,— чому не почаствував чаркою?

А на ухо:

— Не бійся, Степанида тобі не втече... Полковник узяв великий боклаг з запіканкою і

чарку та пустився гостей частувати. При тім приговорював і кожному мав щось доповісти. Був дуже веселий. Петро пішов з боклагом у другий бік, нікого не минаючи.

Гості пили, закусували і сідали на призначені їм місця, духовних посадили на першому місці.

У жіночій світлиці те саме. Там господарила Марта. Тй помагали дівчата та молодиці, що жили у полковника на хуторі. Приносили великі миски з усякою стравою і ставили перед гостей. Гості доволі приголодніли і не треба було дуже припрошувати. Розносили великими збанками мід і наливали в чарки. Хоч вікна були відчинені, проте в світлиці було дуже гарячо. Гості ухали і холодили себе, хто чим міг. Ставало гамірно. Сусіди, що сиділи побіч себе, розмовляли півголосом. Йшла балачка про те, що їм найбільше долягало: про колонізацію та забирання козацьких земель.

— Погано з нами,— каже полковник Жмут до свого сусіда сотника Пилипа Жука,— цариця добирається нам до живого тіла. Витискають нас геть, і нашим дітям прийдеться хіба за море втікати.

— А давав нам Господь кращу долю,— каже Жук,— йно було брати обіруч. Не хотіли ми однодушно пристати до гетьмана Івана Мазепи... Тепер й духу московського не було б на Україні, і ми були б своїми панами тут і на Гетьманщині. Чорт посіяв між нас незгоду: "одні — до Саса, інші — до лясa". Повірили солодким словам Петра — і тепер опинилися в тісній вулиці. Гетьманщину Москва вже завоювала, тепер йде черга на Запорозжя.

Жук говорив так до Жмута, бо знав, що й Жмут був приклонником московських порядків. Говорив досить голосно, щоб і другі почули і щоби розмова пішла загально на цю тему.

На те обізвався один із старшин з другого кінця

стола:

— А ми мали доволі часу пізнати, що Петро загадує. Тут вже не можна говорити, що москаль хитрий, а лише, що ми дурні були, мов ті безсловесні вівці.

— Пропаде наша Січ-мати і ми з нею. Землі наші заберуть і порозділяють між московських панів та тих зайдів.

— Говорять, що прийшов од цариці і від того ледаря Нечоси* такий указ, щоб козаків набирати у пі-кінери та драгуни, та вчити московської муштри.

— Пропаде козацтво.— Відізвалося відразу кілька голосів.

— Воно б ще не пропало, коли б у нас була єдність, коли б між нами з'явився який новий Гордієнко **. Ми ще знайшли би у себе стільки сили, щоби з москалями помірятися...

Тепер обізвався і о. Созоній:

— Чи ви, панове, розумієте це так — щоби ми стали оружно проти православної цариці, нашої природженої пані і повелительки, і православну благородну кров проливали в братовбивчій війні? Від такого хорони нас, Господи! Вже сама думка є великим гріхом...

* Нечоса Грицько, якого так записали у січове низове товариство,— то коханець цариці Катерини II, князь Григорій По-тьомкін.

** Кошовий, що пристав до Мазепи.

Сотник Жук, що був вже під чаркою, почувши таке, grimнув кулаком об стіл, що аж уся посудина задзвонила, і крикнув голосно:

— Дурне говориш, отче. По-твойому, то Москві вільно навіть козацьку кров пити, а нам не вільно, і ми маємо цієї благородної собачої крові православної берегти, щоби ні капелька не пролилася. Таке-то твоє християнство! Але я на таку твою науку не піду. Найменшій тварині дав Бог чимось оборонятися від ворога — кому гострі кігті, кому зуби, іншому роги або копита, або трійливе жало,— а ти, козаче, хоч у тебе гостра шабля і здорова рука, корися перед московською пажерливістю, не смій оборонятися, бо москаль — православний... Тьфу! на твою бороду... Так говорить або трусливий заяць, або московський запроданець.

Сотник аж кричав з досади. В хаті стало тихо, дехто навіть не знав, чого сотник так розкричався, бо не всі чули, що говорив о. Созоній. Стали перепитувати один у одного, о що пішла така суперечка.

— Говоріть, що хочете, панове товариство,— каже по хвилі сотник Никифор Гнида,— але ми силою нічого не вдіємо, бо ми на це заслабкі. Москва вже високо виросла і може нас кожної хвилі роздавити. Нам треба робити усе політично й хитро, покорою та слухняністю, а наша православна пані, певно, змилується над нами і не схоче загибелі своїх вірних слуг. Так робить наш розумний кошовий Калниш.

— От і другий миротворець з'явився,— гукнув на всю хату Жук,— бодай би я був такого не дожив... Так само говорили тоді, як Мазепа до шведа приставав. Вийшов наш кошовий Гордієнко з п'ятнадцять тисячами запорожців Мазепі на підмогу під Полтаву, та як чорт насіяв між нами от таких миротворців, то зараз десять тисяч козаків прилипло до Петра... Каже, що цариця змилюється над нами... тоді, коли рак буде свистати. На чорта їй тепер запорожців? Орди вже немає, бо Крим уже корчиться під московським чоботом. Турчин зледащів і Москві не страшний, а цариці треба великої єдиної держави, і наше Запорожжя стоїть їй кількою в боці. Давніше, то ми могли погрозити ворогові, що наставляв на наші воль-ності, раз Польщею, раз Московщиною, то знову Туреччиною або татарвою, а сьогодні того всього не стало. Польський король Понятовський у цариш' на послугах. Шведа як би не було, Гетьманщини нег.є. Ми можемо лише покластися на власні сили. Тепер

йде цариця на нас поволі, але доцільно, і все приготує на наше знищення. Стягає поки що на наші голови усяку наволоч, котра їй допоможе понівечити нас до решти.

— Гетьманщина вже раз була упала, а прийшла така хвиля, що вона знову воскресла... чи не так? Була на Гетьманщині Малоросійська Колегія, а потім прийшла нам полекша — і ми за Лисавети знову обрали гетьмана.

Так говорив о. Созоній, і всі думали, що Жук не буде знати, що йому на те відповісти.

— Ха-ха-ха! Ви певно думаєте про гетьмана Кирила Розумовського, та ще до того графа!? Стидайтеся таке говорити... то це, по-вашому, був козацький гетьман? Бодай не згадувати! Хто його вибирав? Чи, може, козацтво по прадідному звичаю — вольними голосами? Певно... він неабияк вславився у боях на чолі хороброго козацтва... Лицар був... чуже волосся на лобі носив, бенкети справляв, будував палати, по-панськи жив та з молодицями українськими женихався, а справи козацькі передав своєму довіреному москалеві Тьоплову *. От видумали гетьмана України! Його нам цариця Лисавета подарувала, та ще й графом зробила тому, що його брат, чи братанич, таки наш простий Розум, був її коханцем. Для вас, може, таких гетьманів і треба, для нас він остане навіки бабієм, якого сором називати гетьманом України...

* Гр. Н. Теплов (виговір: Тьоплов) — політик і письменник (1720—1770).

Перевелися у нас Сагайдачні та Хмельницькі, Дорошенки та Гордієнки, а завелися миротворці — такі, яких тут багато, а на Січі ще більше...

— Не забувайте ще згадати Семена Палія та Івана Сірка...— каже хтось з гостей.

— Не забуваю і молюся за їх душу...

— А їх, праведників-лицарів,— каже о. Созоній, складаючи побожно руки,— Мазепа вислав на Сибір... Добре, сотнику, що ви не згадали ще й Мазепи, бо нам, православним, не пристойить говорити про людину, що вмерла під анафемою, без покаєння...

— Вибачте, отче, за слово, але мені начхать на вашу анафему. То цар Петро приказав проголосити анафему на Мазепу, і наше миролюбиве духовенство послухалося. Добрий та богоугодний був для вас Мазепа, як будував церкви, та наділював щедрою рукою, але як він задумав освободити Україну з-під православного ката, тоді і ви — "гудзя" на нього, та й видумали анафему...

— Що не кажіть, панове,— обзивається Кандиба,— але і Мазепою немає причини так дуже захоплюватися. Не кажу я цього тому, що мій покійний батько не пристав до нього, а лишився при Петрі, але це, що зробив Мазепа з Палієм та Сірком, то вже непростенний гріх...

— Не Мазепою я захоплююся, але я захоплююся його думкою: освободити Україну... Ми всі добре знаємо, що не так він брався за діло, як треба було братися. Хитрив він з царем, та доля його перехитрила. Що ж Мазепа? Великий пан, магнат. У великих палатах жив, на королівським дворі виховався, боявся босоніж на долівку стати, в шовках та оксамитах ходив, та з молодіцями, старий хрін, женихався і тим Петра задурював. А Петрові здавалося, що Мазепі аби лиш шовковий каптан, бочку малмазії якої, та гладку дівку підсунути, то начхає на Україну. За те годив Петрові у всьому, мов болячці, і на один кивок пальцем Петра посилав з легким серцем тисячі нашого козацтва на загибель для Петрової примхи. А свою велику думку ховав перед усіма на дні душі. І хто ж з його приятелів міг відгадати, що праця Мазепи — то воля України, хоч його діла показували навпаки — на загибель України?

— Не говори так, товаришу,— каже до Жука сотник Хмиз.— Мазепа мусив так робити, щоби перед-вчасно не зрадитися з своїми замислами перед царем,— мусив дождати слушного часу, поки не наберемо сили, щоб з москалем помірятися у чистому полі...

— Те, те, те! Хитрити двадцять шість років, поки тисячі козацтва не вигинуть або поки Петро не порозсилає його на різні кінці світа... Та ще я тобі скажу: Мазепа мав добру нагоду спрятати Петра, поки ще він не виріс так високо...

Усі гості наставили вуха, щоби почути, про що Жук говоритиме.

— Не знаєте? Зараз вам скажу. Знаєте, що Петро приїздив у гості до Мазепи. Такий розумний та хитрий чоловік, як Мазепа, міг зразу відгадати, до чого москаль прямує,— щоби поневолити козацтво і зробити з нього панщизняних кріпаків. Тоді сказав Петро Мазепі, щоб в усьому слухався того негодяя, бублейника Меншикова *. Правда? Це була така обида для гетьмана України, що за це одне варто було Петрові скрутити в'язи і Петро не повинен був вийти живим з його хати. Я на місці Мазепи був би, певно, так зробив, бо й не важко було це зробити. Кількох дебелих сердюків ** — один мотузок на Петра, другий на Мен-

* Фаворит царя Петра I і Катерини I. ** Гетьманські піші полки. При Мазепі були три полки сердюків і вони творили його прибічну сторожу.

шикова, і біді кінець. Всі знаємо, що Петро створив теперішню Росію. А це діялося на початках його діяльності. Не стало б тоді Петра, не було б тепер і Росії. Тоді увесь український народ — і той, що загинув у голоді і холоді при будові київської фортеці під канчуками московських наставників, і той, що терпів наруги : знущання московських воєводів, царських людей і московських солдатів,— був би, як один, постояв за гетьмана, і вся Україна враз з Низом під рукою такого розумного чоловіка, яким був, безперечно, Мазепа, була б велика і могутня, і

сьогодні не налазили б нам балканські зайди на нашу прадідну землю...
Ось, як повинен був зробити Мазепа... бо я зробив би гак певно.

— Признай, брате, що це не по-лицарськи, і Мазепа, як ыляхтич, не міг такого зробити...— каже сотник Гздда Никифор.

— Не по-лицарськи? А це було по-лицарськи, як Петро запрохав до себе в гості козацьких старшин і потім їх в'язнив, мучив, мордував, і сам придивлявся залюбки до тих звірств, а опісля з легким серцем посилав їх на Сибір або томив до смерті по казематах та льохах? А сам Мазепа не оглядався на своє шляхетство, коли хитростю звабив до себе в гості Семена Палія, приказав закувати в кайдани і вислав до Москви. Яка ж різниця між Петром а Палієм? А ось, яка: Палій — щира козацька душа, що бажав своєму народові добра та волі. Він приходить на запрохання Мазепи в найкращій вірі, жертвує йому услуги для добра України. Петро — великий кат і байстрюк, не знати чий. Він приходить на Україну, щоб їй, сердешній, ще дужче засилити петлю на шию, а Мазепі, гетьманові України, свій патинок каже цілувати... "Меншико-ва слухайся..." Яка ж тут лицарськість? Коли мій кат орудує петлею, то й мені можна... Я скільки разів на це згадаю, то зубами скрегочу з досади. Мазепа стільки літ воював з Петром хитростю та політикою, а це можна було відразу зробити добрим мотузком...

В світлиці стало так тихо, що чути було, як мушва бриніла. Кожний задумався над тим, про що йно почув. Замовк і Жук, і підпер руками зажурену голову. По хвилі:

— Пустою балачкою та словами, хочби і як гарними, нічого не вдіємо. Нам треба діла... Та коли ми ось тут зібралися в гостях, так порадьмося, що нам робити. Може, ще яка рада для нас знайдеться. Не чекаймо, аж цариця відбере нам землю, а нас припише у пікінери. Ви, панове, може, того не знаєте, що я знаю, бо я живу ближче Слов'яно-Сербії, але це певне, що цариця, суча дочка, з своїм коханцем Потьомкіним загадує нашу Січ-матір зруйнувати.

Від того слова всіх наче підкинуло. Повставали і заговорили в один голос:

— Не зважиться на те... Москві треба запорожців... Та звідкіля ти це знаєш?

— Потреба нас до хронуї Крим завойований, Туреччина корчиться. Швед сидить тихо і вилизується з ран, Польщу обскубли та й роздряпають її до решти. Москві приходить тепер в Азії воювати і туди нас певно поженуть, та не як славне колись лицарство-козацтво, лише як звичайних собі пікінерів або драгунів під московськими старшинами... А звідкіля я це знаю?.. Дивіться такими очима на світ, як я дивлюсь, то і ви будете знати. Але придивіться до усього добре, що тут тепер робиться. Так воно, панове товариство,— наше сонце вже заходить... Пошукаймо між собою такого могутнього Йозуа, щоби в бігу його задержав, бо настане така пільма, що собі самі порозбиваємо лоби у цій темряві одні об одних.

Мова Жука зробила на всіх прикре вражіння. Посідали знову за стіл і важко задумалися. Ніхто не знав, що на це казати, яку найти раду, звідкіля взяти українського Йозуа, щоби не дав зайти козацькому сонцю.

— Що ж нам тепер робити? — спитав хтось з гурту.

— А те робити, що нам, козакам, лицарському народові, робити лицює: братися за зброю і оборонятися перед нахабством наїзників-розбишак. Краще нам усім полягти головами, як нидіти в московськім ярмі...

— Де ж нам за помічю шукати? — самі не здужаємо.

— Єсть для вас допоміж, тільки ви не хатіте на ёю обрацать ні каково вніманія...

Ці слова виходили від відчиненого вікна і всі звернули туди свої очі.

У вікні стояв якийсь чоловік, що до усього прислухувався.

Полковник приступив до вікна:

— Добрих людей у хату просимо...

За хвилю станув у дверях високий чоловік в обшарпаній одежі, але при шаблі, з двома пістолями за поясом. Він зняв шапку, перехрестився тричі перед образами і вклонився усьому товариству на всі сторони. Всі пізнали в нім зараз донського козака.

— Я Єгор Слабое, асаул донського козацтва,— сказав, намагаючися говорити по-українськи.

— Будь нашим гостем, товаришу, сидати просимо...

Слабов присів на лаві і зараз піднесли йому чарку горілки та до стола попрохали. Видно було, що донець голодний, бо не дав себе припрошувати і уплітав, що йому підсунули. Всі дивилися на нього цікаво, чого він сюди забіг і чого йому треба? Відразу затихла розмова і лише найближчі сусіди перешіптувалися між собою.

— Спасибі, братци. Я справді дуже голоден був, бо цілу добу нічого не мав в роті, вже ледве переводив дух. Це, що я вам з вікна гукнув, таки свята правда. Ви знайдете у нас, на Донщині, підмогу у вашій визвольній боротьбі, але й ви нам допоможіть тепер у скрутній для нас годині. І нам надоїло панування Катерини з її любасами, і нас хоче Москва закріпостити. От Бог нам послав свого Йозуа. Це Петро третій, правесний московський цар, котрого Катерина приказала замордувати, та він спасся чудом і тепер з Катериною воює і народові руському свободу проголошує.

— Якого там Петра видумали,— каже о. Созоній,— це ж самозванець Єміліян Пугачов, простий донський козак,— кого тут підтримувати?

Донець подивився на нього бісом і показав свої білі зуби, наче вовк, що хоче кинутися на вівцю:

— Ей, батюшка, краще б мовчав, бо це не твоє діло. Цар — не цар, але лицар. Скільки він московських фортець здобув, скільки народу з тюрми освободив! До нього з усіх усюдів горнеться закріпощений народ, мов бджоли до матки. Коли він побідить, то не буде в Росії ні панів, ні кріпаків,— усі будуть вольними козаками, чи він донець, чи українець. Приставайте до нас, брати запорожці, а ми разом доконаємо великого діла. Роздаavimo царську Росію і заживемо по-братньому.

— Господи,— сказав о. Созоній, підносячи руки, мов до молитви,— од повітря, глада, огня і вой ни, од братовбивчого кровопролиття, сохрани нас, Господи!

— І від цих московських підлизнів, царських при-хвоснів, хорони нас, Господи,— сказав Жук і сплюнув з досади.

Усі зрозуміли, що піп відізвався не в пору і що заслужив собі на таку різку заувагу Жука.

Багато тут було таких старшин, котрим спокійне та тихе життя було до вподоби. Домашнє затишне щастя цінували над усе. Вони боялися усякого ризику, особливо війни. З Москвою зачинати небезпечно. Не повезе — то пропаде усе добро, і їм прийдеться ски-татися по світу, коли встигнуть втекти від Сибіру, шибениці або катівського топора. Жук наче відгадав їхні думки:

— Знаю, що багато є між нами таких, що їм жаль покидати тепленький кутик за запічком, масненький харч та смачненький медок або винце, гарних жінок та діток любеньких. Жаль їм воликів круторогих,

корів та овечок, табунчиків гарних коней, ну, та ще й талярів-дукатів... Не турбуйтеся — ваші статки і без того москаль забере, добереться до вашого стада і до ваших непустих льохів, а ви як не до пікінерів (підете) , то будете у панів-генералів пасти свої — несвої стада. Усе зробиться помаленьку, потихеньку, а наші нащадки, котрих хочемо зберегти нашою невольничою покірливістю, будуть колись проклинати нашу пам'ять...

Ті слова говорив Жук наче сам до себе. Із них віяв болючий сум, наче скаржився перед кимось невидимим.

Петро слухав з великим захопленням цієї мови свого будучого тестя. Кожне слово западало йому глибоко в душу. І ним заволодів смуток. Припав до руки сотника і її поцілував з великим зворушенням. Жук від того наче прокинувся зі сну. Хитнув головою і потер долонею високе розумне чоло, наче хотів одігнати сумні, чорні думки, що налітали йому хмарою у голову.

Всі мовчали і з того скористав Петро:

— Вибачте мені, достойні гості, що я, молодик, між вами смію сказати своє слово, між старшими, досвідними людьми. Усе, що тут говорив пан сотник Жук,— свята правда. Коли б я почув це тоді, як у Київській Академії вчився, я був би не повірив цьому. Там вчили нас і казали вірити, що московський православний цар освободив український народ з-під панування Польщі і польських магнатів, а нашу благочестиву церкву — від гніту та унії. Нам казали молитися за царя — спасителя і добродія нашого, і ми молилися за тих наших спасителів, ми молилися за божого помазанника. Не захитали цієї нашої віри слова нашого одного вчителя, старенького монаха,— вибачте, що не назву його імені, бо, може, він ще живий і я не хочу, щоби москалі його брали на муки. Він говорив нам, українцям, так: Москва — то наш небезпечний ворог, а цар — то кат нашого народу. І не раз переповідав нам нашу історію не так, як нас вчили. Та я тому не йняв віри. Потім з тою самою вірою в царя вийшов я зі школи, вернувся додому і на приказ батька пішов на Січ навчитися

розуму. І там я не стрічався з москалями і віри цієї ще не втратив. Аж пішли ми на царицин приказ у похід на турка під Очаків. Січове військо, хоч мало своїх старшин і полководців, попало зараз під командування московських генералів. Аж тепер відкрилися мені очі. Москалі помітували нами, мов помелом, поводилися з нами, мов з собаками, глумилися над нами і називали нас не інакше, як "хахлами", а нашу святу Україну — "хах-ландією". Нами затикали всі діри. Де найбільша була небезпека, посиляли нас. Світліший посилав нас на приступи в найнебезпечніші позиції. Козацький народ гинув, мов скошена трава. А скільки нашого благородного лицарства погинуло від голодової смерті! Бо пани москалі тримали харчові припаси для свого війська, а нас заставляли житися з добичництва. А що ти візьмеш у голодного турка або татарина, котрий задовольняється куском сирої конятини? Кажу вам, панове, що турецька неволя, в яку я попався, не була така важка, як ця московська служба. Ті наруги, знущання, зневаги — що й на турецькій галері не такі муки. Я бачив не раз, як московські офіцери били по пиці наших поважних старшин. З окривавленим серцем я дивився і не було на це ради, бо за нами стояли московські наганячі з гарматами та мушкетами. Усе йшло на те, щоби нас, українців, якнайбільше вимордувати,— коли не турецькою кулею, то злиднями і голодом. Я сердечно Богові дякував, коли попався в турецький полон. Ні, панове,— москаль не буде нам ніколи щирий. А коли б знову коли до такого прийшло, що яка-там Лисавета сяде на царському столі і полюбить якого українського парубка, то наша доля з того не поправиться, бо знову дасть на гетьмана якого панича, що буде бенкетувати, як цей граф Розумовський, а його поплечники будуть правити Україною і лупити з нас шкуру, поки нам відберуть усі вольності, на котрі вже не раз нам клялися царі, а вольне колись і славне запорозьке козацтво-лицарство повернуть в наймитів та чабанів. Скільки-то вже земель наших роздав Петро між своїх поплечників по полтавським розгромі! Цариця роздасть решту як не своїм коханцям, то між зайдів. Тому-то не можна нам, панове, нехтувати слів пана сотника і того, що тут сказав висланник донських козаків. Хоч були між нами і донцями суперечки і драчі за межі, але я шию за це дам, що це була московська робота, щоби нас з ними порізнити, бо коли ми злучимо разом наші сили, то може Москві прийти трудніше нас побороти.

Не раз ми разом воювали плече об плече проти бісурменів, попробуймо тепер піти враз проти нашого спільного ворога, москаля. Нам байдуже, які будуть потім порядки в Московщині — чи там буде царити який Петро, чи хтось інший,— річ у тому, щоби з нашої землі прогнати усяку наволоч і освободитися з-під московського ярма.

У козаків не було звичаю, щоби серед поважних старшин молодики забирали слово і говорили. Та тепер сталося інакше. Говорив з молодечим жаром молодик. У нього горіли очі вогнем, дрижав голос від схвилювання. Навіть батько, господар дому, не поважився перебивати синові та заставити його мовчати. Навпаки, він дивився в сина з великим захопленням і слухав його розумної мови. Мав велику охоту обняти та поцілувати сина при всіх, та якось не випадало це робити при стільки людях. Але батьківська гордість аж розпирала його.

Його виручив майбутній сват, сотник Жук. Він устав з осяйним лицем, обняв Петра, поцілував кріпко і шепнув в ухо:

— Щасливий я, що моя Степанида тобі достанеться, любий козаче.

А повертаючися до гостей:

— Бодай такі на камені родилися, тоді б не пропала наша мати Січ.

Гості забавлялися до вечора. Але веселий настрій у гостей вже минувся. Усіх опанувала турбота, що воно буде далі, коли не зарадиться лихові.

Тимчасом на майдані перед хатою молодь забавлялася по-свому. Прийшли музики і молоді стали танцювати. Пішов туди й Петро. Гадав, що тут стріне Степаниду, бо усе жіноцтво, почувши музику, вийшло надвір. Та даремно розглядався за дівчиною, її тут не було. Та він знав добре, де її знайти, і пішов у садок, до добре їм обом відомої калини. Те місце він дуже любив, бо воно нагадувало не одне любе та гарне минуле.

Тут він сідав з любою дівчиною на розмову, скільки разів Степанида приїздила з батьком до полковника в гості. Така сама калина росла в садку сотника Жука на його хуторі, куди знову полковник приїздив з Петром.

Але тамта калина не в'язала стільки любих споминів, що ця. Тут він почув у своєму серці першу любов, тут перший раз виявив її своїй любій дівчині і тут почув від неї перший раз солодке словечко: "люблю". Тут перший раз пригорнув її до своїх грудей, тут перший раз обмінялися щирим молодечим поцілуєм. Такі спомини не забуваються ніколи...

Петро був певний, що під калиною застане Степаниду. Вийшов з гуртка тих, що танцювали, поза обрій світла, від ясних смолоскипів, у сутінок і побіг, на крилах полетів у садок. Перескакував кущі малитника та веприни, поки не станув під калиною. А там, під калиною, лавка. На ній сідав він з книжкою, приїхавши з Києва до батька на ферії. До нього підходив інколи батько і казав читати собі вголос. Та це були дрібниці, які не надавали важності ні кущеві калини, ні тій лавці, коли б Степанида не оставила тут інших сердечних споминів. Згодом лавка постарілася та перегнила, але полковник, відколи Петро пропав у поході, казав поставити тут іншу, нову, сідав на неї частенько і, згадуючи колишнє, сумував важко за сином, а то й заплакав гірко.

Петро, наближаючися до калини, почув легенький шелест. Ще один момент — і вже молодята були в сердешних обіймах.

— Петрусю, соколе мій сизий, як важко я скучала за тобою, скільки сліз виплакала! Про це нехай свідкує калина в садку у мого батенька та моя самотня кімнатка на хуторі.

— І у мене не сходила ти, моя ясочко, з ума. Серед кривавих боїв, серед граду куль стояв мені твій образ перед очима. Мені здається, що він заслонював мене перед ворожими кулями і завдяки йому я вийшов із тої халепи живий та здоровий.

Посідали на лавці обнявшись. В тій хвилі викотився на синє небо білолиций місяць і залив своїм мертвецьким сяйвом увесь садок.

— Ти, Петрусю, багато зазнав горя в турецькій неволі... З того, що я від старих козаків наслухалась про турецьку неволю, я уявляла собі, що тебе бісур-мани мордували на якійсь галері.

— Цього не було. То вже не ті часи і не ті турки, що колись були. Вони поводитися з нами як з російськими полоненими. Я зараз признався, що я українець, і турки добре знають, як москалі з нами поведуться. Росію вважають за найбільшого свого ворога, котрий хоче забрати їм усі землі над Чорним морем. Вони знають, що Росія зазіхає на Царгород і увесь Балкан, та що Росія бунтує їхніх підданців на Балкані. Тому-то Туреччина хотіла б приєднати козаків до себе. Знову цариця дає турецьким втікачам нашу землю, щоби собі приєднати балканські народи.

Нас повезли кораблями зразу до Хаджібея, потім у Варну, а на останку у Царгород, по-їхньому — у Стамбул. Там пускали нас, козаків, ходити на волі і чимало ми стрінули там земляків, які живуть ще з того часу, як козаки з Мазепою та Орликом повтікали у Туреччину. Я там стрінув старого запорожця Тимоша Селезіня. Він дуже мною зрадив; говорив, що знав добре ще мого покійного діда Андрія Кандибу. Але він не знав, що мій дід стояв по боці царя. Забрав мене до себе на житло і я помагав йому вести крамницю. Він там крамарює в християнській частині Цар-города і добре йому ведеться. Він вихлопотав у турецької влади, що мені було дозволено жити окремо від полонених. Якби не те, що я заскучав за вами усіма, то я остав би там на все. Там краще жити, як тут, під православним царем.

— А не силували тебе покинути християнську віру і збісурманитися?

— І цього вже там немає. Хто хоче по добрій волі потурчитися, то й добре, але не силують. Кажу тобі, що турки вже тепер не ті, вони видять у нас, козаках, своїх союзників проти спільного ворога — москаля. Ще не

знати, що з того всього вийде. Коли нас взяли під Очаковом в полон і привели перед турецького пашу, він переглянув нас усіх — а в мене вдивлявся довго, хоч не було на що дивитися, бо я завдяки світлішому обдерся, мов гиря,— і заговорив до нас таки нашою мовою: "Ей! ви, козаки, великі лицарі, та коли б у ваших головах — трохи більше розуму, то краще би вам жилося, а попри вас і нам була б з того користь... Чого ви верталися з-під нас до царя? Ви наслухалися ласкавих царських словечок. Що вам з того, що він православний? У нас теж живуть православні і ніхто тепер не чіпається їхньої віри. Ви й не оглянетесь, як цариця зруйнує вашу Січ, забере вашу землю і обдарує нею своїх панів або й тих козацьких підлизнів, що рідну маму продають за ордери та почесні. Тоді ви знову прийдете під нашу руку, якщо цариця вас пустить, бо їй треба чимбільше кріпаків..."

— Та звідкіля турки так усе те добре знають? — те саме говорять і тато, і ти те саме говорив старшині...

— А ти слухала?

— Якже би не слухала? Як почула твій любий голос, то таки не втерпіла і вийшла під двері, та чула Кожне словечко. Зразу боялася, щоби пан полковник не нагримав на тебе, що ти між старшими мішаєшся до розмови, та цього не було. Усі тебе слухали уважно, а я аж горіла, чуючи, який мій Петрусь розумний. Знаєш, Петрусю, що мої тато й мама люблять тебе, мов рідного сина, і мені здається, що наше життя буде дуже щасливе.

Петро зітхнув важко:

— Ти, дівчино моя єдина, моя зіронько... Не слід нам в таку щасливу хвилину про лихе майбутнє пророчити, та нам прийдеться переживати важкі часи — гірші татарського лихоліття... Ти не прочуваєш, не бачиш цього, які важкі чорні хмари збираються над нашими головами. Чи можна козакові веселим бути та щасливим почувати себе, коли Україна в

кайданах, в неволі? Треба бути хіба перевертнем, щоби веселитися серед такого загального горя...

— Не говори так, мій соколе. Як би воно не було, а нас ніхто — одна смерть розлучить, а коли будемо жити в любові і разом, то й горе наше не буде нам таке страшне.

— Аж любо слухати, як ти так говориш... Так усе роби — а не одну гірку годину ти мені осолодиш та мене розважиш...

В садку почувся легенький шелест по листю, що декуди з дерев поспало. Хтось підходив до калини тихою ходою, а далі почувся голос Марти:

— Вам би, дітоньки, пора піти до гурту між молодь та погуляти враз з іншими — задовго тут засиділися.

Перед ними станула Марта:

— Не дивуюся вам, бо довго тривала ваша розлука; було вам про що розмовляти, та відложіть це на другий раз, щоби вас люди не взяли на язики...

Устали зараз і вийшли із сутіні на стежку, осіяну сяйвом місяця. Тета Марта йшла за ними вслід. Степанида поглянула на небо і помітила зірку, як спадала... Петро тримав її за стан і відчув, як вона здригнулася усім тілом.

— Ти чого налякалась?

— От зоря злетіла із неба на землю — і чиясь душа з тілом розсталася.

— Та хто би в таке вірив! На світі стільки людей в один момент вмирає, то вже всі зірки із неба поспали би.

— Так це неправда, що люди говорять?

— Певно, що ні. Таке собі люди вигадали, не знаючи, від чого то зірки падають...

Йшли стежкою поміж дерева садку, тінями котрих сяйво місяця виписувало* на траві дивовижні узори. Слідом за ними йшла тета Марта, любуючися видом такої гарної, дібраної пари. З подвір'я доходив сюди голос музики. Скигвила скрипка, дзвонила бандура, бряжчало решето. Чути було вигуки тих, що танцювали. Молодь танцювала з вогнем. З хати повиходили гості старші і придивлялися. У декого задрижали жижки — нагадав свої молоді літа — і коли вже не підтупцював музиці до такту, то бодай плескав в долоні. Тепер з'явилася нова пара: Петро і Степа-нида. Перед ними всі розступилися, і вони пішли у танець...

А тимчасом сотник Жук узяв під руку донця і повів його в Петрову кімнату, де могли оба з собою поговорити безпечно і без свідків.

— Скажи мені правду, пане-товаришу, хто тебе до нас прислав і за чим?

— А вже ж, що з власної волі я сюди, між вас, не їхав. Мене післав наш главный отаман.

— Та скажи мені по щирості, як водиться між добрими товаришами, чи ви, донці, справді вважаєте вашого отамана за царя Петра?

— По щирості тобі скажу, що ми вважаємо його за того, чим він справді є: за лицаря. А чи він Петро III, чи Омелян Пугачов, то це для нас, козацьких старшин, не важне. Коли б він признався народові, що він лише Пугачов, звичайний донський товариш, то народ до нього не

пристав би, а до Петра-царя збігається народ з усієї Донщини. Нехай же він буде Петро.

— Що ж він загадує зробити?

— В першу чергу розбити Росію, цю тюрму народів, повісити Катерину і її любасів міністрів та панів і освободити темний люд з неволі.

— Думка дуже гарна і приманлива, та не знати, чи вдасться, бо люди були і є задурманені. До цариці всі моляться, як до ідола, а особливо московські холопи.

— Та ні ми, донські, ні ви, запорозькі козаки, ніколи холопами не були і панщини нікому не робили. Ми народ лицарський і не хочемо бути невольниками. Сполучім разом наші сили, а певно побідимо. Коли б тепер ваше козацтво виступило і цариці вдарило в бік, коли наш отаман Оренбург облягає, то Катерина пропала б певно. А не будь Катерини, то пропаде зненавиджена Росія...

— Не моя сила та воля, брате, хоч я душею за вашою думкою. У нас своя старшина. Тобі, брате, поїхати би на Січ, там з старшиною побалакати на розум.

— Я поїхав би туди, та, бач, вибрав іншу дорогу. Ми знаємо, що ваш кошовий Калниш у цариці і По-тьомкіна в ласках. Ордером його нагородили. Він не схоче втратити цієї ласки. Тому я тепер товчуся по козацьких паланках та оселях, та їх до нашого діла з'єдную. Аж потім піду на Січ. Там і мої земляки є в донському куріні. Та боюся, що мене винюхають та піймають московські шпиги, а козацька старшина, щоби придобритися Москві, відішле мене туди в кайданах на муки. Ти, товаришу, здається мені, щирий козак. Міркую з того, як ти говориш. Ти нам спочуваєш. Отож підготовляй у найближчій твоїй окруженні нашу думку, так як ти зробив це сьогодні. Лише поспішай, брате, бо проґавите цю добру нагоду. Тепер, як я вже казав, наш отаман облягає Оренбург,

не знать, на якого диявола, а цариця тим часом велике військо збирає і на нас піде. А поконавши нас, добереться і до вашої шкіри.

— Добре, я вам спочуваю і буду підготовляти наше козацтво до зриву. Потім і на Січ поїду. І там моє слово дещо заважить. А тепер будьмо тихо, та й ходімо...

Пішли до товариства. Полковник Кандиба сіпнув Жука за рукав контуша і показав йому на Петра з Сте-панидою:

— Гарна буде наша пара, пане свату... Щоб їм Господь благословив...

— Гарна, нічого казати, та чи дадуть їй лихі люди у щастю прожити? Бачиш, скільки лиха сунеться на нашу голову.

— Якось ми і це переживемо, і світ заспокоїться...

— Не заспокоїться, аж ми пропадемо. Побачиш це, пане свату, і згадаєш мої слова. Цариця, суча дочка, що вирішила, того й доконає. Я гадаю, що наших молодят чимшвидше звінчати би, а потім — що Бог дасть. Зараз після вінчання мушу на Січ їхати, а Петра оставлю на моїм хуторі господарити. На Січі станеться незадовго щось великого, а, може, і страшного. Це прочуває моя душа, бо мені так важко, що й не висказати. Наш кошовий — розумна людина, нічого й казати, та він м'який — гірш старої баби — і дуже Москві угоджає, мов болячці, усього боїться і дуже танцює під дудку цариці...

— Чого ж ти так лякаєшся? Так було і давніше, і нам нічого злого не сталося. Живемо спокійно, та й убогості за нами не видно...

— Полковнику, друже, мені здається, що ти сьогодні увесь час переспав і не чув, що там у тебе в хаті говорилося, — що я говорив і твій рідний син. Цариця збирає війська, щоби зруйнувати нашу Січ. До цього ніяк не можна допустити. Нашої свободи, козацьких вольностей треба

боронити всіма силами. Вам усім наче позакладало та полудами очі зайшли. Не хочете того бачити, що само на віч лізе... Тому-то я боюся, що наші миротворці підпишуться обіруч: "одрицаюся Січі і козацтва та його вольностей, коли б нас не зачіпали та дали нам в спокою та добробуті віку дожити". От чого мені треба на Січ їхати — може, ще не все козацтво зачемеричене, і дасть розрушитися...

— А що станеться з нами, семейним козацтвом по козацьких паланках?

— А що ж би? Прийдуть царські люди з генералами та панами, нас проженуть, або пороблять своїми чабанами, нас пограбують, і нашу прадідну землю заселять усякою голотою. Краще мені покласти моє життя, як діждати такого сорому. Бодай буду знати, що даю життя за волю, але поки до того прийде, то відрубую не один десяток московських голів.

Жук став гарячитися, а в тім багато гостей до них поприставало та слухало. Тоді полковник взяв Жука під руку і повів до тої самої кімнати Петра, де недавно був донець.

Жук замкнув двері і каже:

— Бач, яка в мене вдача: що на умі, те й на язиці. Ти добре зробив, що завів мене сюди. Я, розгарячив-шись, готовий був наговорити такого, що не всім треба знати. Воно не без того, щоби сьогодні у тебе між гостями не було якого десятка московських шпигів.

— Ти, друже, надто підозріваєш. Мої гості всі певні. Я коли тебе сюди потягнув, то не тому, щоби боявся шпигів, тільки, щоби воно завчасно не виговорився, що задумаєш робити. Мої гості всі з нами те саме думають.

— Ти, брате, знову надто легковірний, і тебе можна легко підійти та перехитрити. Я тобі лише вкажу на твого миролюбивого протоєрея

Созонія. Він, боячися пролиття братньої крові, пішле зараз доноса до київського митрополита, теж московського прислужника, а той передасть це губернатору, і від нього вже й цариця довідається.

— Це вже неможливе, то святий чоловік та спокійний, до того мій приятель. Багато чого доброго він зазнав від мене і багато мені завдячує.

— Та скажи мені, друже, звідкіля ти такого приятеля випорпав, бо скільки мені здається, він недавно тут попує?..

— Його прислав мені з Києва митрополит, та ще ласкавого листа написав до мене, щоби його тут прийняти по смерті нашого добрячого о. Нестора на попівство та йому допомогти.

Сотник Жук аж підскочив, наче б його оса ужала:

— Яким правом київський митрополит встряває у наші церковні справи? Не йому наша церков підлягає, а архімандритові Межигірського Спаса. Там наш єпископ сидить, і звідтам присилає духовників на усі запорозькі землі. Тільки ще нашого добра, що наші церкви незалежні від київської змосковщеної митрополії... Та ж то очевидячки московський шпиг, а ти з ним возишся, та ще називаєш приятелем. Ти не знаєш московських попів. Вони мають обов'язок виявити перед урядом навіть те, що на сповіді дізнаються, коли воно суперечне з тим, чого хочуть царі. Якби я був знав раніше, не був би того сказав, що сказав. Хто як хто, але той твій богомільний Созоній певно зрадить, і мене швидше піймають, як я того сподіваюся. Це приспі-шує мій від'їзд на Січ.

Полковник хотів заспокоїти сотника:

— Кажу тобі, що о. Созоній не зробить того, хочби лиш задля мене. Він же знає, що наші діти заручені.

— Понад царські ласки та гроші немає у тих людей приязні. Чи ти не знаєш, що як Петро, так і Катерина живе доносами? Вони завели тайну канцелярію і ця потвора простягла свої лабеті та мацки на всі українські землі. Ті царські шпиги продадуть для царської ласки і лакімства лукавого й рідного батька... Я собі малий чоловік, але знаю, що мої слова донесе цей миротворець, куди треба, і моє та Петрове життя в небезпеці.

Від тих слів зробилося полковникові гарячо за спиною. Чого доброго, ще й Петра вмішають в яку халепу.

Сотник помітив турботу полковника: — Тому-то я хочу, щоби наші діти звінчалися чимшвидше. Хочу ще мою дитину під вінець поблагословити, поки прийдеться втікати у світ за очі, хіба що мене піймають. А як я сховаюся на Січі між козаками, то про мого Петра й забудуть.

Тепер сиділи оба мовчки, важко задумавшись, аж полковник нагадав собі, що пора прохати гостей на вечерю, і вийшов.

III. ТРИВОГА

Знову посходилися гості, позасідали за столом в обох світлицях. Музики затихли, і з останнім їх звуком пропала і вся веселість. Усі нагадали собі, про що говорилося за обідом, і важкий смуток наляг у них на душу. Полковник ходив між гостей та припрошував, а Жук таки нічого не хотів їсти і сидів при столі, сперши затурбовану голову на руки. Гості говорили між собою стиха, кожному хотілося, щоби вечеря швидше скінчилася та щоби поїхати додому. Ніхто й не думав про те, щоби сьогоднішній празник протягся ще хочби лише через завтра. Не одному здавалося, що на його хуторі вже москалі гостюють.

Та коли по вечері о. Созоній став читати молитву, на подвір'ї перед хатою зчинився рух. Хтось сперечався і чогось добивався, а йому не

давали. Небавом увійшов в світлицю, де був полковник, один з домашніх козаків і сказав, що приїхав якийсь козак і конче назирається до пана полковника, бо приїхав у важному ділі. Полковник казав його впустити, і всі були цікаві, щоби почути, певно, якусь цікаву новину. Але й затривожились усі чимало під вражінням того, про що всі думали.

Увійшов у світлицю немолодий вже козак. Видно було, що спішився, бо вся одежа покрилася курявою, а козакові рясний піт стікав з чола.

— З чим приходиш? — питає полковник.

— В нашій оселі зчинилася халепа. В саме полудне приїхала до нас в село ватага якихсь сербів, обдертих гірш циган,— приїхали з возами, шатрами та з худобою. Царські люди межують нашу землю, вбивають кілки і кожному з тих волоцюг наділяють паї. Пішли наші козаки туди не давати, та їх москалі палицями прогнали. Я гнав сюди, трохи коня не заморив...

Ця вістка усіх наче громом поразила. Зразу ніхто не міг слова промовити, хоч кожний був радий почути, в котрій-то стороні це сталося, чи далеко від нього.

Перший промовив Жук:

— Не кажи, козаче, що у вас козаки, бо це не козаки, а безсловесні вівці, коли вони дали себе прогнати царським людям палицями.

Повертаючися до гостей:

— Скільки разів ми заносили прохання до цариці і світлішого злодія Потьомкіна, щоби нам відмежували наші землі, то все наче горохом об стіну кидав. Там, у Москві чи в Петербурзі, либонь, не чують на це вухо, в котре наші прохання заходять. Поки ще Москві нас треба було, то бодай деколи обіцяли, а тепер — то й того немає. Отож велика січова рада ще

за покійного кошового, царство йому небесне, Пилипа Хведорова, вирішила,, щоби козаки самі пильнували свої землі, і коли не можна інакше — силою проганяли влізливців на нашу землю. І кошовий вислав Андрія Порохню з козаками, щоб об'їхав усі запорозькі землі і, де лише стріне когось, що без дозволу Коша сидить на нашій землі, проганяв його силою,— хіба що піде добровільно під нашу руку і нас визнасть своїм паном. Отож тепер і нам треба так зробити. Узяти яку сотню козаків, і напасників силою прогнати — і ще загаряча... Чи згода, панове старшино?

Усі мовчали — здавалося, що погоджуються. Тоді устав о. Созоній і закричав:

— Пробі! Український козацький народе, не робіть нічого загаряча, не гнівіть цариці — нашої матки, вона знає, що робить, і видно, що так треба робити. Пам'ятайте, що всяка власть — од Бога, і великий гріх спротивлятися волі божій. Підете перебоєм, то прийде до кровопролиття між православними братами, бо серби — теж православні, і нам — брати. Не забувайте, панове, яким великим гнівом спалахнуло добре і милосердне серце нашої матки-цариці, коли довідалася про збройний козацький опір, і яка кара стрінула неслухняних ватажків, котрі поважилися прогнати пришельців. Пригадую вам справу полковника Гараджі, або козака Дорошенка. Як важко вони відпокутували за свій непослух. Хто ж з вас відважився би робити те саме? Хто схоче наражувати на небезпеку свій спокій і своє майно?

Того-то старшини найбільше налякалися. Воно легко говориться, щоби громадно постояти за свої права і вольності, але потім гірко прийдеться покидати свої статки, придбані довголітньою працею, і, або скитатися по чужині, або каратися під рукою ката, або замерзнути в сибірському снігу. О. Созоній знав, де у козацької старшини найболючіше місце, і туди якраз поцілив. Від цих слів усі відразу охололи з першого вражіння. Всі мовчали, але це не тривало довго. Жук вдарив кулаком по столі:

— Я, сотник Жук, йду перший прогнати зайдів. Приймаю на себе відповідальність. Як старшина не хоче того зробити, то я йду на власну руку.

А звертаючись до о. Созонія, каже з досадою:

— З тебе, клятий попе, не Дух святий промовляє, а сам Люципер. Не скидай вини нашого нещастя на волю божу, бо це лиш воля цариці і її любаса По-тьомкіна. Це, що ти базікаєш, то брехня. Ти так говориш, бо тобі за це платять з царської казни і чинами наділюють, а наприкінці, може, і Сибіром заплатять. Ти — царський шпиг...

— А нуте, панове старшино, кажіть, кому даєте провід у цьому малому поході. Я радо піду під його руку.

Сотник оглядався по гостях, та всі мовчали — ніхто й пари з уст. Очевидно, нікому не хотілося наставляти своєї спини.

— Так, коли не маєте нікого охочого між собою, то я піду сам і-заберу з собою охочих козаків, і сам радо покладу мою голову за громаду. От собачі царі! За нашу вірну службу, за нашу кров, пролиту за тих самих царів, така нам московська заплата, що останню землю нам відбирають. Коли царі справді такі милостиві для балканських народів, то чому не поселяють їх над Волгою, де стільки пустої, незаселеної землі? Та ні! їм хочеться поселити нашу землю таким народом, якого наша козацька доля ні холодить, ні гріє. Вам, панове старшино, жаль покидати теплий затишний закуток, покидати ваші багатства... Ваші серця обросли салом, а відомо, що й залізо зм'якне, коли салом його обложити.

— Таке діло повинен той полковник робити, у чийй паланці це сталося,— каже полковник Сич.— Виходило б, що це діло пана-товариша Кандиби, бо це його паланка.

— Виходить на пословицю: "Моя хата з краю". Гарно! Робіть так, а вийде на те, що кожний полковник за свою паланку має з москалями вести війну окремо. Тоді Москва буде брати вас по одному, мов шуліка курчата. Забуваєте, що в єдності сила. Це споконвічне право не лише між людьми, але і між твариною. Коли в селі в одному місці заскомлить вдарена собака, то збігаються собаки з усього села на оборону. На тебе, пане полковнику, в першу чергу приходить обов'язок постояти за нашу землю. Та я твій приятель — тебе виручу. Запевняю вас усіх, що завтра не буде вже на нашій землі одної сербської лаби. Прощайте, панове старшино; жийте спокійно та весело, збивайте багатства, поки не прийде і на вас черга...

Сотник Жук с клонився всім і хотів вже вийти, як йому Петро заступив дорогу:

— Візьми й мене з собою, пане сотнику, я хочу старого батька заступити під твоєю рукою.

Сотник поглянув любо на Петра, і обидва зараз вийшли.

О. Созоній в приявності Жука не посмів відповідати на його слова. Аж тепер, як сотник вийшов, він зробився відважним і премудрим:

— Брати мої, православні козаки! — кричав, завертаючи очима.— Ви чули хулу того окаянного чоловіка! Він мене, слугу божого, назвав слугою Люципера. Це страшний і великий гріх. Не пошанував духовного стану і моєї посвяченої ряс, підняв бунт проти законної влади, проти божої помазанниці, милостивішої государині Катерини. За те вас усіх Господь важко скарає — за те, що ви такого богохульника не зарубали шаблями зараз на місці, як він собі заслужив. Заклинаю вас Богом Святим: біжіть і здержіть того божевільного, щоб не робив бешкету, бо цариця, наша добродійка, не вибачить того вам і строго вас покарає.

Один з старшин, якому надоїло слухати тих теревенів, каже:

— Та побіжіть ви самі, отче, та піймаєте Жука за ногу — він саме тепер на коня сідає, може, його здержите...

О. Созоній закусив зуби з досади, бо всі зачали сміятися. Але він був дуже з того радий, що довідався, як сотник називається. Так не випадало питатися, бо до того часу звали його лише сотником.

— Я бачу, що нічого мені між вами робити. Де немає послуху волі божій, там мені не можна бути...

Він старався вийти із-за стола.

Полковник Кандиба узяв це за обиду своєї особи і своїх гостей. Він аж скипів. У ту мить настала у ньому велика переміна, відколи його син показався таким відважним однодумцем сотника.

— Отче Созоній, ви не рахуетесь з тим, з кого ви живете. Ми вас шануємо і годуємо нашим хлібом, а ви за нашими ворогами руку тягнете та ще нас обид-жаєте. А що буде, як ми вам за службу подякуємо та проженемо з оселі?

Полковник говорив так грізно, що о. Созонія аж заморозило. Чого доброго, а цей богобійний полковник, що так щедрою рукою обдаровував церкви і його самого, скаже лиш одне слово, а люди проженуть його, мов паршиву шкапу у степ. Тепер пожалував того, що так висказався, обидив полковника, але вже годі було завертатися. Вийшов, не попрощавшись ні з ким.

— Гей, гей! — каже один старий козак.— Вже перевелися ті наші духовники, що з нами, козаками, поруч ставали та проти ворогів виступали...

— Бо тоді ще не було ні царів, ні царських грошей. Тоді ще царі не мали таких довгих рук, щоб аж сягти на Запорозжя. Але, що не кажіть,

але того клятого дня, як Богдан у Переяславі складав цареві присягу, чимало до того причинилися попи. Вони-то підбурювали юрбу, що наперегони дерлася: "Хочемо під православного восточного царя!" І тепер цариця у нас ними вислугується...

—

Гості прощалися з господарем і роз'їздилися до своїх хуторів, дехто з важким серцем про непевне завтра...

IV. В ОБОРОНІ БАТЬКІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Сотник Жук не попрощався навіть з жінкою та дочкою, так йому було спішно. Коли вже сидів на коні, приступив до нього донець:

— Візьми і мене з собою, товаришу. Сотник подумав хвилину:

— Ні, у тебе інша робота. Ти їдь за своїм ділом і не показуйся москалям. Тебе зараз по мові й одежі пізнають, що ти не наш, а донець. Вони пізнають, що ти приїхав сюди, щоби запорожців бунтувати проти цариці, і тебе можуть піймати царицині гончі. Лишися поки що тут, у полковника. Ти тут будеш безпечний, а коли відпічнеш, так мандруй далі по Запорозжю. Ми без одної шаблі обійдемося.

Жук рушив скоком з своїми козаками. Кількох добровольців прилучилося до нього. Вже було доволі пізно. Місяць добігав до кінця своєї мандрівки, зорі одна по одній погасали, на сході сонця стало небо рожевити. Сотник мовчав, побіч нього їхав мовчки Петро. їхали до сотникового хутора найближчою дорогою. Як в'їздили до села, вже дніло. По козацьких хатах піяли вже півні. На усім сідала перлиста роса, що сіяла сріблом. В хуторі ворота замкнені. На подвір'ї, поза частоколом, ходив вартовий козак і голосно зівав. Собаки перші почули і підбігли під ворота та стали гавкати. Вартовий протирав очі і дивився через частокіл у сіру далечінь.

— Пугу, пугу! — крикнув козак і наставив мушкет до стрілу.

Сотник під'їхав ближче і відгукнувся:

— Козак з Лугу!

Отворилися ворота на обі половини. Насамперед повибігали собаки і стали до сотника ласитися, аж на коня скакали.

Сотник в'їхав з своєю четою на подвір'я.

— Здоров, Панасе! Що нового чувати?

— Здорові будьте, батьку, усе гаразд.

— Розбуди сурмача, та зараз!

Козак побіг у курінь. За хвилю вийшов заспаний сурмач, протираючи очі.

— Сурми, голубе, на тривогу.

Вийшов сурмач за ворота і сурмив на всі сторони села.

На голос сурми обізвалися в першу чергу собаки, та стали гавкати й вити. Люди виходили з хат. Ніхто не знав, що сталося. Козаки сідлали коні, брали зброю і виїздили на майдан. Жіноцтво виносило козакам клуночки з харчами.

Сотник пішов з Петром в хату. Промивши лице, вони зараз передяглися в буденну одягу, забрали зброю та перехрестилися до образів. Чури підвели їм свіжі коні. За ними їхав козак, котрий привіз тривожну вістку до Самари.

На майдані стояло зібране та впорядковане військо. Сходило вже сонце. Від його ярих променів блистіла роса, мов перлини.

— Старшини, до мене! — кликнув Жук.— Дійшла до нас вість, що якась голота обірванців знову прилізла і забирає землю з нашої самарської па-ланки. Ви вже знаєте, що нам треба робити.

— Знаємо, батьку: прогнати зайдів.

— Еге ж! Приказую вам оминати проливу крові, скільки лише буде можна. Може, вистане до того сама нагайка, а зброї вжити аж тоді, коли ставили би нам збройний опір. Тепер з Богом,— а ти, козаچه, показуй нам най коротшу дорогу.

—

Рушили з місця ходою, щоби не мучити коней. Передом їхав козак і оглядався поза себе, щоби не дуже відстати.

їхали так до полудня. Сонце добре припікало, і коні і люди пріли. Мушва насідала хмарою, що годі було обігнатися. Сотник усе мовчав та думав. Козаки розмовляли між собою стиха:

— Вже би і пополуднувати пора, чого ми так поспішаємо?

— Розв'яжи свій вузлик та поживися...

— А не знаєш, звідкіля узявся цей козак, що нам дорогу показує?

— Чому би не знати... Він ще вчора надвечером прибув та за сотником питався, а відтак пігнав у Самару. Казав, що знову забирають під сербів нашу землю...

— Хто такий?

— А хто ж би. Царські люди... Неудовзі, якщо ми за собою не постоїмо, то проженуть нас усіх. Такий, кажуть, прийшов указ від цариці...

— А бодай її заморило... А хто ж буде турка та татарина бити, як нас, козаків, не буде?

— Навкучилося так мовчки їхати,— казав один козак,— коли б так пісню заспівати...

— Либонь, не можна, сотник гриматиме,— бачиш, як мовчить завзято. Та то вже недалеко, бо йно-що вже видно кордону Слов'яно-Сербії...

І справді вже було недалеко. З того боку доходив гамір у розрідженому нагрітому повітрі, а далі показалися серед степу білі шатра, а між ними увихалося люду, мов мурашок. Були тут чоловіки й молодиці та малі діти. У чоловіків на голові турецькі чалми, жінки у широчезних штанах.

Сотник дав знак війську, щоби задержалося, а сам під'їхав з Петром аж під шатра.

— Чого ви, люди, сюди прийшли?

Зараз вийшов з юрби високий широкоплечий чоловік з дрючком у руці, яким підпирали шатра.

— Шта очеил

— Я питаю тебе, якого рогатого диявола сюди забрели? — гримнув сотник сердито.— Чому не відповідаєш? Зараз забирайтеся до бісового батька, а то ми вас проженемо нагайками.

На те вийшло з-під шатра двох москалів і прибилися до сотника.

— Чого ви нам на нашу землю тих обірванців привели? Це наша споконвічна земля, і на те у нас королівські і царські грамоти.

— Па указу світлейшого губернатора Малой Расе'ї бером ету землю на поселеніє...— каже один з них.

— Щоб тебе на петлю заселили! — крикнув сотник.— Забирайся геть — ми землі не дамо!..

— Ти дурак, хахол! — крикнув в свою чергу москаль.— Я тебя в Сибір... беріте єво! — кричить до сербів, що тимчасом біля сотника та Петра гуртувалися.

Зараз прискочив один чоловік і хотів піймати сотникового коня за поводи, та сотник в саму пору спарив його нагайкою по пиці, аж кров виступила. Серб заскавулів і хопив себе рукою за лице.

Та це було гаслом до наступу. З шатер повиходили чоловіки з дрючками та рушницями. Той високий, до которого заговорив сотник спершу, підніс дрючину вгору і замірився сотникові прямо в голову. Та в цю мить блиснула Петрова шабля, відбила дрючок, поховзлася по нім і відрубала сербові пальці. Сотник добув шаблю і відбивався теж. Та серби наступали, мов подразнені оси,— кричали та заохочували себе взаємно: •
— Ударі гаї ударі гаї

Бачить Петро, що не жарти,— встромив пальці в рот і засвистав пронизливо. Сам став заступати сотника шаблею. Хтось вдарив сотникового коня дрючком по шиї і кінь станув на дибки. Сотник

відбивався щосили, куди потяг шаблею — лилася кров. Та це не тривало довго. Сотня, почувши тривожний свист, рушила вперед скоком... Козаки бачили, що сотник в небезпеці,— наперли коней, що гнали, мов на крилах.

Мов яструби на добичу, кинулися козаки з воєнним окликом на сербів. Розбили їх вмент — і серби стали втікати поміж свої шатра. Звідси стали відстрілюватися, а це ще більше розізлило козаків. Вони увігналися поміж шатра і кололи сербів довгими списами. Не тривало двох отченашів, як серби втікали і були за межами козацьких земель. В шатрах остали налякані жінки та діти. Сотник припинив дальшу погоню:

— Впряжіть коней та волів в їхні вози, поскидайте на вози їхнє лахміття, жінок та дітей, і вивезіть за нашу межу. А шатра попаліть...

Два московські урядовці поховалися під шатрами поміж скринями. їх витягли козаки і привели, дрижачих, перед сотника. Вони думали, що козаки певно зарубають їх шаблями...

— Йдіть собі кацапи, звідки прийшли, та кажіть тим, що вас післали, що ми, запорожці, не дозволимо нікому поселитися на нашій землі, хто не буде мати на те дозволу січового Коша.

Москалі, як побачили, що їх пускають живими, не втерпіли, щоби не виявити гордошів царських людей та погорди до "хахлів":

— Это бунт, ви будете должні дать атвет пред светлейшим губернатором. Вас всех лебо павесять, лебо в Сибір пашлють...

— Мовчи, ти... Як відповідаєш пану сотникові? — крикнув один козак і штовхнув його під ребро.— Як ми тебе повісимо, то й світлійший тобі не допоможе.

— Лиши його,— каже сотник,— нехай собі йде.

Тимчасом вернулися козаки, що палили сербський обоз.

— Ми вже чисто позамітали по гостях,— каже десятник.

— Ну, тепер, хлоп'ята, пообідаємо та трішки спочинемо.

Козаки пустили коней пасти і взялися за свої клунки. Сотник поклався на траві горілиць, насунув шапку на очі проти сонця і задрімав. Петро поклався теж, та, хоч не спав усю ніч, не міг якось заснути. За цю одну добу пережив багато. Недоля Запорожжя не сходила йому з ума. З ним станеться те саме, що з Гетьманщиною. Пропаде козацька воля, Москва загорне всіх під свою владу, а козаків поверне у своїх підданців-кріпаків. Знівечиться козацька слава. Вертаючи додому з турецького полону, думав про те, коли застане Степаниду незамужньою, то одружиться з нею і заживе щасливо родинним тихим життям на батьківському хуторі і буде служити товариству, як і його батьки служили... А воно що виходить? Його сьогоднішній похід не затаїться перед царським урядом. Ні він, ні його майбутній тесть не сховаються перед помстою. Москва зажадає, щоб їх обох видати царським людям, або покарати козацьким судом. Та йому це байдуже. Сам, хочби йому і в Туреччину прийшлося втікати, то дасть собі раду. Та що станеться з Степанидою? Він знав, що москалі карають за провини одиниць їх рід, що достанеться як не йому і сотникові, то, певно, сотничисі, Степаниді і його батькові. Так думаючи, Петро і не зчувся, як стала налягати на нього дрімота. Чув, як козаки говорили між собою стиха, як коні хрупали траву та тупотіли ногами, відганяючи влізливу муху, як бриніли мухи, наче десь далеко грала бандура. Нарешті всі ті голоси стали зливатися в одне усипляюче, і Петро заснув твердим, олив'яним сном...

* * *

І сотникові козаки дрімали теж, не спав лише вірний сотенний осаул, Андрій Дутко. Він навіть не хотів сідати, щоби часом не заснув. Кутив люльку і походжав поміж козаками. Чував за всіх з своїм вірним псом

Босим. Пес лежав коло сотника і дрімав теж. Часом лише клацнув зубами, піймавши яку влізливу муху.

Нараз Босий підвів голову, насторожив вуха і став нюшити у цей бік, звідки прогнали сербів. Потім стиха загарчав, зірвався і полетів у цей бік. Побачив це Дутко і збудив десятника Покотила:

— Сідай, голубе, на коня та скачи за Босим — він щось пронюшив.

— Добре.

Покотило зараз пігнав за собакою, прикликаючи її свистом. Переїхав так межу Слов'яно-Сербії, розглядаючи пильно околицю. Нарешті помітив велику куряву, котра посувалася в сторону, де спочивали козаки. Серед куряви блиснула деколи зброя.

— Вертаймо, Босий, до наших — то, певно, московські драгуни.

Поскакав щосили до обозу, де вже чекав на нього Дутко.

— Це, батьку, певно, драгуни.

— Нуте, хлоп'ята, до коней! — кликнув Дутко, — а я зараз сотника розбуджу.

Та сотник вже прокинувся, протер очі і засунув шапку на голову.

— Драгуни, кажеш, — а звідкіля це знаєш? Надбіг зараз Покотило:

— Я їх бачив на власні очі. Велику куряву зняли, та інколи зброя блиснула.

— Багато їх буде? Може, то наші козаки звідкіль вертаються?

— Козаки не йдуть такою широкою лавою, хіба як наступають,— а вони не мають на кого наступати...

— Краще нам було, пане сотнику, не спочивати тут, а відійти трохи далі.

— Ні, не краще. Коли вже пустилися йти на нас, то пішли б далі за нами й дійшли б аж до мого хутора і по дорозі наробили б нам в паланці бешкету. А так, то ми на них тут подождемо і тут з ними розправимося.

— А все ж воно якби так далі на запорозьких землях ми з ними стрінулися, то значило би, що вони нас зачепили, а ми оборонялися.

— Тут також запорозька земля. Та москаль хочби і в твою хату вліз і ти його за це побив, то все буде казати, що ти його зачепив, бо він прийшов напиться води.

Сотник дивився на сонце. Воно вже зійшло геть з полудня і стояло на заході.

— От ми дістали ще одного важного союзника, що нам допоможе побити москаля. Дивіться: сонце світить нам в спину, а москалеві в очі. Сідайте, хлопці, на коні та добре огляньте сідла, чи в порядку, і налаштуйте рушниці.

Козацтво заворушилося. Приказ сотника був виконаний як слід.

— Ставайте журавлиним ключем. Я з Петром стаю на чолі клина. Коли я стрілю перший, тоді й ви паліть з мушкетів. По вистрілі — шабля в руки, і всі за мною скоком. Коли розірвемо їхній ланцюг, тоді розділіться на дві частини і напірайте на обі половини збоку. Їх сонце засліпить, що нічого не будуть бачити.

Козаки вмиль упорядкувалися і станули клином. Сотник об'їхав одне і друге крило. Частину козаків поставив в середину тих вилів про запас. Він був у веселім настрою і звертаючися до Андрія:

— Пам'ятаєш, Андрію?

— Пам'ятаю, сотнику: таким клином ми розбили невеликою силою цілий полк турецьких спагів *.

Тепер сотник дивився пильно проти себе. Драгуни йшли довгою лавою. Збивали велику куряву, з-поміж якої чути було тупіт кінських ніг та брязкіт зброї. А далі — то вже серед туману і їздців можна було помітити. Напереді їхав на баскому коні їхній старшина з шаблею наголо. Драгуни їхали у дві лави широким фронтом, щоби козаків могли оточити. Заходяче сонце світило їм прямо в очі. Та козаків таки побачили. Тільки не могли поміркувати, скільки їх буде, бо у клині не могли всіх дочислитися. Сотник припустив їх на віддаль стрілу і вистрілив перший з мушкету. Московський старшина, що їхав напереді, поцілений в голову, розвів руки і повалився з коня. За тим стрілом випалили всі з мушкетів. Сотник завинув шаблею понад головою — і всі скочили на москалів у саму середину лави. Який десяток драгунів впав з коней, козаки розбили лаву і тоді розділилися на дві половини. Налякані коні ставали на дибки, завертали і втікали в степ.

- Легка турецька кіннота.

Придивилися ви коли, як розколюють колоду? Зарубують сокирою проріз, вбивають клина і так довго б'ють довбнею, поки колода не зачне тріщати. Тоді вбивають далі другого, а там третього клина, поки колода не розірветься на дві частини. Так було й тепер. Козацькі мушкети зробили проріз і туди вбив сотник козацький клин в московську колоду. Вона затріщала — і тепер козацькі вили наперли на два фронти, обернені до себе плічми. Напирали на драгунів з крила — значиться, що на одного драгуна йшло кілька козаків. Не дали їм розвинутися в лаву, бо все

діялося блискавкою. І поки справді драгуни змогли уставитись у лаву фронтом до козаків, то їх вже й половини не було. Бій не тривав довго. Драгуни вміли повертатися лише на команду, і тепер, коли командир поляг перший, втратили голову, бо не було кому порядкувати. Коні завертали і стали втікати, а козаки гнали за ними та кололи списами. Майже уся драгунська старшина полягла. Взяли який десяток полонених. Сотник приказав сурмити збір, щоби припинити погоню. Тепер стали збирати в одно місце полеглих і важко ранених. Полеглих було небагато, зате ранених було доволі, і тим зараз попереув'язували рани. Сотник став перепитувати бранців. То були українці з Гетьманщини, котрих забрали силою в драгуни. Від них довідалися, що до їх станиці пригнали на спіnenих конях два москалі з жалобою, що якісь розбишаки напали на сербських поселенців, пограбили їх, прогнали і багато з них побили та помордували, що завдавали їм при тім великі муки, малих дітей настромлювали на списи і перекидали ними, мов м'ячами, жінок насилували, а їх самих, царських людей, зневажили. Команда мала приказ присмирювати всякий хлопський бунт, тому вона зараз вислала сюди один дивізіон драгунів, бо ті урядовці говорили, що розбишак буде більше, як п'ять сотень. Московський дивізіон має п'ять сотень, а командував майор Сепягов.

— А бачите, хлопці,— каже сотник весело до своїх козаків,— як москаль здорово бреше... Яку-то ми дитину на спис настромлювали? І те запам'ятайте собі, що москаль не такий дуже страшний, коли ми в півтори сотні розбили їх п'ять сотень.

— Хотів я порадити, сотнику, щоб ми з тими москалями, царськими людьми, не дуже-то панькалися, і треба було їх усіх перебити, а не пускати їх на волю. Був би й собака за ними не загавкав. А ти їх пустив, вони оцілили — і ось що на нас набрежали. Було б того всього не було.

На те сотник йно рукою махнув:

— Нічого жалувати того, що сталося,— нехай наші козаки знають, що думати про москалів.

Поховали козаки поляглих товаришів, по козацькому звичаю випалили з мушкетів і висипали над ними високу могилу, та на горі поставили малий хрестик, зложений зі зломаного спису, бо іншого дерева в степу не було. Потім сотник відчитав уголос молитву за усопших.

Ранених забрали на носилки — поміж двох коней на полотно. Впорядкувалися і рушили додому... Сонце вже зайшло, і похолодніло від денної спеки. Додому не близько було. Залунала козацька пісня. Сотник з Петром їхали позаду.

— Це, що ми тепер зробили,— то не те, що рано сербів прогнали. Ми билися з царським військом. Як довідається про це світліший собака, то певно схоче помститися на нас,— каже Петро.

— Ей! Коли б справді він пішов на нас, то ми і його побили б, а піймавши, закопали б живого в землю за це, що, як товариш Грицько Нечоса, зрадив товариство. Але він, певно, на нас не полізе і ми його не піймаємо, бо йому найбезпечніше у цариці під периною. Та коли б у нас була єдність та колишнє козацьке завзяття, ми доконали би не одного — розбили б Москву і прогнали її не лише з нашого Запорозжя, але з усієї України. Та в нас тепер немає ні єдності, ні завзяття. Ти полічи тих милостивих гостей, що були вчора у твого батька,— чи багато із них схоче наражувати себе на небезпеку, ставити на карту свою вигоду і тепле гніздечко для загального добра? Таке саме й на нашій Січі. Ті всі бездомні сіроманці пішли би — старшина не схоче. Старшини, хоч сидять у Січі буцімто рівні зі всіма товаришами, то поза Січчю у них — багаті хутори, млини та пасіки, великі стада усякої худоби. Як же ж такі багатства жертвувати для загального добра? Для тих дряних сіроманців, що крім душі нічого більше не мають? У нас, брате, на Січі завелися дуки, не бідніші від гетьманців... одним словом: панство. І вони, дивлячися на гетьманців, знають, що покорою здобудуть ласку цариці і далі будуть панувати. На Січі вже давно немає старого запорозького звичаю. Куди! У нас вибирали щороку старшину наново. Тепер Калниш кошовує вже від р. 1765. Так хотіла цариця і світліший Потьомкін. Цариця роздає

старшинам цілими мішками ласку, ордери й гроші. Господи! — чи чував хто коли таке на Запорозжю! Та чи Калниш заслуговує собі на те, щоби стільки літ отаманував безперервно? Баба, та й годі, а багатий, мов чорт. Лякає народ тим, що якби не послухали указу цариці і переводили нові вибори, то цариця погнівиться і зруйнує Січ. І в такіз кормизі має жити вольне Запорозжя? Катерина і без того зруйнує Січ, а про козацтво-лицарство, про нашу вольну минувшину, то хіба степовий вітер рознесе славу, та заспіває сліпий бандурист, та чорний ворон на могилі закрюкає...

Сотник говорив ті слова зворушливим голосом, наче б перед кимсь жалувався. Петро поглянув на нього і помітив, як з його очей канула одна-друга сльоза.

— Так, на твою думку, батьку, наше славне колишнє вже не вернеться?

— Як тобі на це відповісти? Народ — то так, як людина, переживає свій вік: постаріється, занепаде на силах, втратить свій вогонь і помирає. А особливо тратить людина свій вогонь і завзяття тоді, як у нього серце обросте салом. Тоді: все бери, а мене лиши в спокою. Таке має бути і з козацтвом. Були у нас славні лицарі. Ходили у походи на Татарщину, Туреччину та Польщу, і вороги перед нами дрижали. Ми визволяли християнських бранців з важкої неволі. Воювали ми з магнатами-короленятами і з Польщею за нашу святу віру. У тих боротьбах козацтво гартувалося, мов криця в огні. Тепер ні з ким нам воювати. Татарина та турка приборкали нашими руками, Польщі так як би не було. Ти знаєш, як старі запорожці дивилися на багатство і розкоші; тепер наші чолові старшини живуть розкішно і приймають від цариці позолочувані бляшки з візерунками, і не соромляться сонця носити ті бляшки на своїх грудях.

— Котрий же то такий падлюка?

— Не знаєш того? Перший — наш кошовий, отаман Калниш. В добавок того, подарував йому світліший Грицько Нечоса, товариш кущинського куріня, дорогоцінну табакерку. А такі бляшки з візерунками підіставали й другі старшини. Скажи мені, голубе, чи можливо таких мостивих бляшкованих панів спонукати воювати проти государині?

Петро тою мовою сотника дуже зворушився:

* Нелюбих, провинивших старшин топили запорожці в Дніпрі.

— Тими вістями, батьку, ти страшно зранив мені серце. Краще мені було полягти від кулі, як почути таке страхіття.

— А хіба ти знаєш, що краще? Видно, що тебе ще на світі нащось треба, коли тебе куля не ткнула. Хто зна, що ще з того вийде... Може, нашій черні увірветься терпець — і перейде понад головами панських старшин, вибере собі інших, а з ними порахується по заслугі. Може, справді Запорожжя получиться з донцями, з тим якимсь Пугачовим. Ріжно може статися. Ти, може, того не знаєш, що, кілька літ тому назад, на козацькій раді на Січі так притиснули Калниша за його політику, що він передягнений за ченця мусив з Січі втікати, а то були б його запорожці пустили під лід воду пити *.

Цю розмову сотника з Петром перебив якийсь рух напереді війська. Козаки з кимось перекликалися. Дутко з кимось голосно говорив. Вже вечоріло і нічого не було видно, бо навідала густа мряка.

— Поїдь, Петре, та роздивися, бо я тут мушу ос-тати.

За хвилю почулися радісні оклики. Петро вернувся в товаристві полковника Кандиби:

— Здоров будь, пане свату,— я не міг заспокоїтися та всидіти на місці: гадав, що треба буде допомогти, і тому на стрічу виїхав. Гарячо було?

— Було гарячо, та не всім. Москалі нас припекли, та вони самі згоріли.

Сотник розказав полковникові усю пригоду.

— Потьомкін не вибачить нам того і буде помсту-вати на нас.

— Певно, що не вибачить. Ми розбили цілий дивізіон, п'ятсот драгунів, перебили усіх офіцерів. Та ти тим не турбуйся. Я сказав, що беру все на себе, і це посвідчать усі твої гості, а в першу чергу твій любенький панотчик, що тепер, певно, списує на мене всенижайший донос губернатору. Якщо до чого прийде, то Скидайте всю вину на мене. Я і так мушу втікати, бо мені тут не жити. Ти, Петре, вінчайся з Степанидою якнайшвидше. Тобі я передам усе моє майно. Про тебе ніхто не знає, що ти ходив зі мною. Зрештою, тебе батько викупить, бо у москалів за гроші, то й маму купить. Я зараз по весіллі їду на Січ — може, мене там царські кігті не досягнуть.

— Чого ж тобі, брате, так зараз втікати, як тобі ще ніщо не грозить?

— Тому, що пізніше мені не можна буде втекти. Між моєю сотнею я безпечний, але наставлені гончі можуть мене де-небудь на боці схопити, а мене не свербить спина наставляти її під московський кнут.

А тим часом лунала козацька пісня по розлогому запорозькому степу.

Чудовий вечір вдався. Білолиций місяць щораз вище виходив на небо, зірки ледве було видно серед місячного саява...

Вернулися у хутір Жука вже пізно вночі, де їх нетерпеливо вижидала сотничиха з дочкою. Полковника задержали ночувати.

V. ПОМСТА

Весілля відгуляли незадовго. Та воно не було веселе. Приїхав полковник Кандиба з сестрою Мартою на хутір Жука з кількома полковими старшинами, і так повінчали молодят в місцевій церковці. Петро лишився на хуторі тестя, котрий зараз вибирався в дорогу на Січ. З важким серцем приходилося сотникові прощатися з своїм любим хутором. Він прочував, що більше його ніколи не побачить. А втікати він мусив, бо вже крутилися біля його оселі якісь підозрілі люди, котрі розпитували за сотником.

З десятком вірних козаків пустився в дорогу. Виїздив тайком ніччю, щоби ніхто того не знав. На хуторі по його виїзді було таке почування, наче вмерця винесли з хати. Показалося, що царські шпиги сновигали, шукаючи за донцем і за сотником. Але донець, переночувавши дві ночі у полковника, пропав, наче камінь у воді.

Петро з Степанидою жили на хуторі. Сотничиха вважала себе вдовою, що живе при дітях. В неї була тверда козацька душа. Не раз доводилось їй виправляти сотника у похід, та ніхто не бачив, щоби вона коли заплакала. Так і тепер, хоч серце кривавилось із жалю. Вона прочувала теж, що більше його не побачить, та годі було його здержувати. На Січі йому нічого не станеться, а вдома було дуже небезпечно. Всі знали, що царські люди не люблять церемонитися з тими, кого їм приказано піймати. І справдилося те, що передбачував сотник. Незадовго по його виїзді приїхали два московські урядовці з десятком драгунів. Питалися за сотником — буцімто хочуть розвідати, яка причина того, що сталося на Слов'яно-Сер-бії. Петро, щоби їх не дратувати, угостив їх гарно, підсунув грошей і підпоїв до безтями. А як вони позасипляли, то він захопив їх папери, замкнувся в своїй кімнатці і став перечитувати "Дело сотніка самарської паланки Пилипа Жука". — Петро аж скипів зі злості, коли побачив донос о. Созонія з його "покорнейшими підписом до духовної митрополичої влади у Києві, котра післала його зараз до губернатора Малоросії, а далі в тайну канцелярію. З канцелярії послано до Глухова.

У тім вірнопідданім доносі писав Созоній про "злоумишленія" запорожців проти царської влади, особливо проти старшини. Між

першими стояло імення Пилипа Жука, котрий на бенкеті у полковника Кандиби посмів говорити непристойно про царицю "імператрицу" і всесвітлішого князя Потьомкіна та усе московське правління. Той же сотник зібрав козаків і пішов проганяти сербських поселенців. Правда, що ніхто з старшин не пішов за ним, але й ніхто не старався його від того здержати, хоч Созоній накликав їх то того... Була згадка і про донського козака Єгора Слабова, котрий намовляв козаків, щоби приставали до "мятежа" Пугачова. Останній кудись пропав.

Із письма довідався Петро, що о. Созоній посилає усі письма через диякона самарської церкви Софро-нова, і що тому диякону можна все переказати, як би йому самому. Далі йшла звичайна канцелярщина, а наостанку таке вирішення: піймати сотника Пилипа Жука і привести в кайданах до Глухова. Так само вистежити і піймати та, живого або мертвого, доставити донського бунтовщика Єгора Слабова.

До тих письм були ще доложені реляції наочних свідків нападу на поселенців і розгрому царського драгунського дивізіону. Та все таке брехливе та пере-борщене, що Петро аж сплюнув з досади. Була там мова про те, як козаки насилували сербське жіноцтво, як не пощадили малих діток, застромлюючи їх на списи, і перекидали до себе, мов м'ячами. А наскок на драгунів був тоді, коли вони спочивали на землях Слов'яно-Сербії, далеко від запорозьких земель.

Поки урядовці спали, Петро мав час відписати, що йому було потреба. Відтак склав усі папери, як були перше зложені, і поклав на своє місце.

Сотник в саму пору від'їхав. Щоби перешукати сотників хутір, було замало драгунів, але Петро догадувався, що вони приїхали поки що на обзорини, де чого їм шукати. Урядовці, виспавшись, від'їхали, та їх осаул обдивив добре частокіл і запам'ятав собі усі слабкі місця.

* * *

Минуло так аж до середопістя. Днина ставала щораз довша, люди вже до весни ладилися. Петро заскучив за батьком, і одного дня вранці поїхав на коні з одним козаком у Нову Самару до батенька в гості. Вдома обіцяв, що певно вернеться на вечір. Про письмо, яке собі відписав, не сказав дотепер жінкам ні словечка, щоб їх не тривожити. Як тільки звітався з батьком, дав йому перечитати письмо. Полковник, прочитавши,— йно руками розвів:

— Дивись, яка падлюка! Скільки він від мене усякого добра набрався, я був йому добродієм, а він ось як мені віддячився!

— Та він вас, тату, пощадив, у тім доносі, бо не згадав вашого імені.

— Але не пощадив сотника, мого свата, хоч знав, що ми з сотником споріднилися, та й що той бенкет відбувався в моїй хаті,— а це вистачить москалям, щоб і мене вислати в Сибір. Я йому цього не вибачу.

Полковник ходив схвильований по хаті.

— Нічого, тату, йому не робіть, бо як його проженете, то певно буде мститися на вас, і біди собі напитаєте.

— Ні, серце,— як я до нього візьмуся, то він звідси живий не вийде. Ех! — той сотник! Як він гарно на людях пізнається — як провидів диявола в попівській рясі! А я, легковірний та необережний, не раз виговорився перед ним, про що він не повинен був знати. Він багато дечого знає від мене і тому він для мене дуже небезпечний.

— Який тепер світ неоднаковий. Скільки-то разів я бачив в Царгороді, як турки привозили і до Чорної Вежі замикали, до Єдікулі, болгарських, грецьких та сербських попів у кайданах... А з цієї вежі ніхто живий не виходить. їх карали за це, що з своїм народом держали, а у нас як?

— Тут не може бути порівняння. Турчин християнського попа ніколи по голівці не погладив. У нас від фінського моря по Чорне — усе православне. Цариці попи потрібні, щоби держали темний люд в послушенстві, бо, як говорив о. Созоній, усяка влада — від Бога, і щоби тобі ця влада й кілки на голові тесала, то слухняно корись. Попи навіть обов'язані доносити владі про все, про що на сповіді довідаються,— що могло би бути для царської влади небезпечне. А на сповіді треба все сказати. І хоч би ти хотів це або те замовчати, то його вже навчили, як до тебе підійти, щоб усе із тебе по ниточці витягти. Уся біда у тому, що ми православні. Не такі у нас були попи в давнину... під католицькою Польщею. Католицькі пани-магнати в давнину Не любили православної віри і православного народу. Не припускали до себе близько також православних попів-схизматиків, вважаючи їх нарівні з хлопством чимось нижчим. Наслідок того стану був такий, що православні попи мушили йти з народом рука в руку. Інакше тепер, за православної Росії.

— А хто це той диякон Софронів?

— Це диякон при нашій церкві в Новій Самарі. Баском співає, та козакам подобається. Його теж з Києва сюди прислали враз з Созонієм...

— Що ж ви, тату, з вашим Созонієм гадаєте зробити? Його ж так не можна лишити...

— Не кажи, сину, що він мій. Одрицаюся сатани і діл його. Мені лише треба пустити це письмо між наших козаків, а певно розірвуть його на куски. Ти знаєш, як козацтво любить та шанує Жука за його лицарську вдачу... Та поки що я нічого не буду робити, але прикажу козакам слідкувати і за Созонієм, і за його дияконом, то вони не будуть нам шкодити. А коли б так Софронів захотів перекрастися, і вони його піймають та перетрусять і знайдуть що-небудь, знову який донос,— повісять зараз, що й собака за ним не завіє. Так само спрячуть кожного підозрілого, що у попа переховувався би. Добре, що мені відкрилися очі.

Полковник глянув крізь вікно. Надворі зривалася снігова березнева хуртовина. Небо занеслося синіми сніговими хмарами і стемнілося.

— Добре сталося, Петре, що ти до мене приїхав. З ніким мені по щирості поговорити, та бачу, що не зараз від'їдеш, бо там буде така заметіль, що заступи, Господи!

Петро поглянув і собі крізь вікно. Хуртовина зривалася надобре. Свистів вітер і задував снігом. Петро затривожився. Він обіцяв сьогодні вернутися, а воно не знати ще, як буде.

— Я мушу по обіді їхати, тату,— там зістало саме жіноцтво...

— Не говори, сину, що саме, бо там остало козацтво, а між ними такий досвідний запорожець, як Дутко. Нічого не станеться. Де би то москалям хотілося в таку хуртовину пускатися у степ... От ми, поки покличуть нас обідати, вип'ємо по чарці та пограємо собі в карти.

Полковник поклав карти на столі і поставив пляшку запіканки.

— Знаєш, сину, що донському бунтові вже кінець... Задовго той Пугачов возився з облогою Оренбурга. За той час цариця набрала сили — повстанців розбили, а Пугачова видали царським таки самі його люди... і його, сердегу, покарали так, як Москва вміє карати бунтівників.

— Мені його жаль. Видно, був лицар і доказав великого діла.

— Тепер вже не докаже нічого, бо вмерлі не встають...

Та Петрові не сходила з ума хуртовина. В димарі вило й гуділо, наче у Люципера на весіллі, а вихор рвав стріху на хаті. Петро, маючи те на умі, ірав неуважно і кілька разів остав "дурнем". Нарешті поклав карти на столі:

— Як би воно не було з тою хуртовиною, а мені конче треба їхати. Моя душа прочуває якесь лихо...

— Вибачай, сину, але я тебе в таку негоду не пущу з хати. А з негодою буде таке, як щороку у березні буває. Буде вихура, намете кучугури снігу, похолодніє; потім хуртовина ущухне, буде морозець, а далі засвітить сонце і буде відлига, вода попливе річками, вітер просушить болота, прилетять бузьки та журавлі,— весна буде.

Це батьківське жартівливе балакання ще гірше дратувало Петра. Глянув знову крізь вікно і бачив, як вітряк швидко обертав крилами...

Петро так схвилювався, що не міг на місці всидіти і не хотів вже дивитися на карти.

— Нехай буде, що хоче, тату, але я таки їду. Пам'ятайте, що я живу близько Слов'яно-Сербії.

— А що зробиш, як я тебе не пущу? Полковник розвів руки, наче хотів його задержати:

— Битися не будеш зі мною, а я таки зовсім спокійний і не сподіваюся жадної небезпеки...

Петро дивився крізь вікно. Тепер вже став падати сніг великими платами і так закрив світ, що нічого не було видно.

Та в цю хвилю ввігнав у ворота хутора козак, увесь вкритий снігом, під'їхав під ґанок, зіскочив з коня і пустився прямо в сіни.

Петра ткнуло якесь лихе прочуття, і зараз вибіг у сіни. У нього билосся серце молотком. Козака пізнав зараз, то був десятник Покотило.

— Що сталося?..

— Вертайте чимшвидше... У нас нещастя трапилося.

Петро зтяг Покотила в хату... Нехай і полковник почує.

— Як лише ви від'їхали, напали на нашу оселю драгуни з тими двома москалями, що недавно ночували у нас. Ввігналися до хутора і стали усюди нишпорити, розбивали комори та скрині і виносили усе добро. Усе вантажили на сани. Говорили, що це все йде на царську казну... Осаул Дутко не давав, та його зарубали шаблями. Пані сотничиха стрілила з мушкету і вбила якогось драгуна, та її шаблями зарубали. Наших козаків під ту хвилю на хуторі не було — порозходилися в село, бо ніхто не сподівався такої напасті. Нас усіх було не більше десятка, і тих вони поконали. Як я побачив, що сам нічого не вдію, викрався із хутора в село, узяв коня і пригнав сюди,— трохи душі з мене не виперло.

— А що з моєю дружиною сталося?

— Вашу дружину схопили, пов'язали рушниками, загорнули в кожухи і кинули на сани,— я більше нічого не знаю.

Петро, почувши таке, трохи не минувся. Схопив себе руками за голову і не знав, що йому тепер робити. Стояв безрадний, мов мала дитина. При ньому стояв батько.

— Не втрачай розуму, Петре, бо його тобі тепер найбільше треба,— бери моїх козаків, скільки буде треба, і здоганяй...

Полковник вийшов на рундук і гукнув так, що й хуртовину переглушив:

— Терешку, осауло,— сюди мерщій!

Вернувся в хату і почастивав десятника Покотила горілкою. Козак тепер дрижав, і вода з нього стікала. Петро став надягати кожух, та батько його здержав:

— Ще час, поки козаки зберуться, бо самого тебе не пущу.

Ввійшов Терешко.

— Слухай, товаришу: сталося нещастя. На сотників хутір наскочили москалі, Дутка вбили, сотничиху зарубали, а Степаниду захопили. Треба Петрові допомогти та здогонити розбишак...

— Та ще якраз чортяка таку хуртовину наслав, що світа Божого не видно,— каже Терешко, сіпаючи себе в потилицю.

Петро ломив руки в одчаю.

— Не нарікай на Боже провидіння, Петре,— уговорював Терешко.— На мою думку, це й добре. Якби тепер гарна погода, то москалі з добиччю вже були б на Гетьманщині, а туди нам дорога заперта. А в таку хуртовину, то вони далеко не заїхали і мусять в дорозі припинитися. Я навіть догадуюся, де вони тепер сидять. Бодай цю ніч мусять переночувати ще на нашій землі...

— Ти, певно, думаєш про коршму на Кривулі? — каже полковник.

— Так, (про) Кривулю! Вона на шляху на Гетьманщину. А така велика, що помістить дві сотні драгунів. Там ми їх знайдемо певно... Тепер я йду козаків збирати, а ви надто не турбуйтеся, бо це нічого не допоможе...

Терешко пішов до куріня. Полковник приступив до Петра і взяв його за руку і поцілував:

— Не вдавайся в тугу, Петре, — воно велике нещастя, та воля Божа ще більша. З тобою посилаю Терешка. Він хитрий, мов лисиця, а коли він зразу не казав нічого, то він певний, що погоня вдасться.

На майдан виїздили козаки. Петро надів кожух, припняв шаблю, узяв пістолі та кинджал. Полковник вийшов за ним на рундук, і — до козаків:

— Хлопці, справляйтеся добре! За нинішню вашу нелегку службу я кожному з вас виплачу по п'ять золотих червінців. Не жалуйте ні труду, ні коней. А візьміть харчів з собою...

— Усього взяли доволі,— каже Терешко. Петрові підвели коня.

— Боже, тебе бережи, і свята наша січова Покрова,— каже полковник.— З Богом!

Хуртовина не вгавала. Вихор куриє снігом, що світа Божого не було видно. Виїхали за ворота. Полковник хрестив їх. Потім вернувся в хату і переповів сестрі, яке нещастя трапилось...

VI. НА ЗАПОРІЗЬКІЙ СІЧІ

З важким серцем виїздив сотник Жук з свого хутора. Він був певний, що Москва помститься і він більше не побачить свого хутора.

Настала пізна осінь з приморозками. Поспадало з дерева пожовкле зів'яле листя, пожовкла степова трава. По степу гонив вітер сухе перекотиполе. Стелилося обмерзле інеєм осіннє павутиння. Усюди царив сум. Відлітали стадами дикі гуси, жалібно та скорботно гегаючи. Гайвороння, надувши на собі пір'я, сновигало великими плахтами по степу, шукаючи поживи, і сумно зловіщо крякало.

Таке саме було в душі сотника-вигнанця...

Він знав добре запорозькі землі, знав кожну оселю, знав, у кого йому можна переночувати. Був дуже обережний, бо знав, що царські шпиги шнирять по всіх землях запорозьких.

Одного дня стрінув по дорозі у білий день чету козаків, не більшу десятка людей. Не було чого боятися, і сотник не вступався їм зі шляху. Може, довідається від них чого важного для себе. Порівнявшись з ними, помітив, що вони мали на возі якогось в'язня, закованого в кайдани.

— Куди Бог веде, товариші?

— На нашій паланці піймали бунтаря,— каже отаман чети.— Проти царя бунтував козаків, і наш пан сотник Никифор Гнида піймав його та приказав відвезти до найближчої московської станиці і там передати.

— Чи він у вас що вкрав?

— Нічого не вкрав, лише бунтував. Це якийсь донець і погано балакає по-нашому.

Сотник під'їхав до воза, кинув оком на в'язня і зараз пізнав бідолашного Єгора Слабова. Лежав на возі обдертий, мов гиря, побитий і скований ланцюгами. Слабов пізнав зараз Жука, котрий давав йому знаки очима, щоби мовчав.

— Що ви за це дістанете, якщо віддасте цього чоловіка москалям?

— Нам, либонь, нічого не дістанеться, та пан сотник говорив, що за нього заплатять із царської казни великі гроші, бо це великий бунтар.

— Знаю й сам, скільки,— більше як дві тисячки рублів золотом — гарні гроші. А ваш пан сотник, либонь, татарин, що людьми торгує, мов худобою. Та чи знаєте ви, що станеться з тим чоловіком, як його віддасте царським людям?

— Не наше діло,— казали відвезти, то й веземо.

— Ваш сотник — поганець, гірш нехриста, а я — козацький сотник і я не дам повезти його туди, куди ви пустилися.

В руці сотника блиснув пістоль, спрямований в груди десятника:

— Зараз віддай ключ від колодки, а то не жити тобі!

Конвой збентежився, сотникові люди добули ша-бель і обступили їх.

Десятник конвоя вийняв ключ і передав його сотникові.

— Ти його сам розкуй,— крикнув на нього,— а швидко! А ви, сліпі воли, не рушайтеся, бо усіх переб'ємо.

Тоді десятник зліз з коня і розкув донця.

— Сідай, брате, на цього коня та їдь з нами.

— Та це мій кінь,— каже десятник,— його не дам.

— Купиш собі другого, як царська казна заплатить тобі за в'язня. Та ще віддай шаблю і пістолі.

Донець скочив з воза, випрямився і вмить роззброїв десятника.

— Ти, небоже, ще й кожух свій йому дай, бо донцеві буде холодно їхати, а ти як добре побіжиш навпростець до твого славного сотника, то зіпрієш.

Нічого було робити. За хвилю донець був вже в доброму кожусі, при шаблі, з пістолями за поясом. Він миттю скочив на коня.

— Ви, хлопці, вертайтеся щасливо додому і скажіть вашому славетному пану, що кланяється йому сотник самарської паланки Пилип Жук, що зве його псу братом, душепродавцем, царською гончою собакою, і переказує йому, що як його коли піймає в свої руки, то прикаже живого у землю закопати. Ну, завертай бики, нехай я бачу. Бачите наші рушниці? Коли б котрий був цікавий обернутися і подивитися за нами, то певно дістане кулею в лоб, бо ми стріляємо добре.

Конвой поїхав в степ, не оглядаючися. Сотник завернув зі своїми в другий бік і поїхали своєю дорогою.

— Що ж ти, товаришу, за той час робив, розкажи мені.

— По козацьких оселях товкся та людей піднімав на наше діло, та, либонь, нічого з того не вийде. Усі вони такі самісінькі, як у вашій паланці. Багатії бояться виступати та з царицею зачіпатися, а сіроми йшли б радо, та не мають проводу. Мене якось не чіпали. Аж той клятий Гнида. Притакував мені, на все погоджувався, та коли мене підпоїв і я заснув, то вже прокинувся рано пов'язаний кайданами.

— Зрадив тебе, бачиш. Слухай, товаришу, я втікаю на Січ, бо за мною вже ганяються царські шпиги. Обидва туди поїдемо, оба ми — бездомні скитальці.

Сотник розказав усе донцеві:

— Усе мусив покидати, майно і родину, за те, що за добре діло, за громаду постояв. Зле буде з нами, пане-брате. їду на Січ: коли там не доведеться розрухати просте козацтво, то ми пропали.

— Боже тобі помагай! На вашій Січі знайду і моїх земляків — ми тобі будемо помагати...

Як приїхали на Січ, то зараз і розійшлися. Сотник пішов до свого, корсунського куріня, донець — між земляків, до донського. В першу чергу пішов сотник до кошового батька йому пригадатися, як звичай велить. Там застав кількох старшин і розказав їм усе по правді, що з ним сталося, свою останню пригоду з москалями. Всі висказували своє незадоволення за те, що їхню землю забирають під якихсь балкан-ських прибудів, але на таке немає іншої ради, як післати послів до цариці і світлішого Потьомкіна, їхнього товариша кушунського куріня. Були між старшинами такі, що вірили в те, що про це забирання землі ні цариця, ні світліший нічого не знає, бо все те роблять московські пани на свою руку.

— Немає для нас щирішої людини, як наш товариш кн(язь) Потьомкін, — каже кошовий.— От я недавно дістав від нього листа, де мене батьком величає і просить, щоби йому роздобути якого гарного коня, на яким він міг би по-козацьки погарцювати, а яку гарну табакерку я від нього потім дістав,— хвалився кошовий Калниш.

Сотник Жук аж скипів, почувши таке:

— Блаженні, що вірують. Пішліть йому і цілий табун коней, а коли йому того буде треба, то вас усіх візьме за чуприну і пішле в Сибір, і певно не завагається... Певно, як йому треба було хабаря, то написав чемненького листа... Блаженні, котрі вірують, що цариця не знає того всього... Як можуть розумні голови такі нісенітниці говорити! Цариця знає усе. Вона знає через своїх шпигів, що ви їсте, а не знала би того, що нашу землю заселяють балканськими зайдами та що ми не даємося? Таж те все робиться по її волі. Хоч би лиш з наших чолобитних прохань дізналася би, що твориться на Запорозжю. Ой, люди, люди!., та хіба ви люди? Таж ви гірше дітваків, бо й дітвак в таке не повірить. Хочете знову висилати депутатів до Петербурга та ненаситним панам хавку запихати нашим добром. А скільки вже тих депутатів послано. Із них у нас вже створилася окрема порода людей — "столичників". І вони писали недавно до нас, коли хлопоталися про відмежування наших запорозьких земель, що пани вміють брати, а зробити нічого не хотять. Таке саме буде й тепер — і на це я дам собі голову відрубати, коли покажеться не так.

Таж подумайте — ви розумні голови,— що як цариця завзялася знищити Запорожжя, то її від цієї думки не відведеш ні подарунками, ні вірною службою, ні нашою кров'ю. Як ми вірно дотепер служили царям! Хто здобув усі займища турецькі та татарські, як не ми? А для кого — чи для себе? Для цариці. Нас гнали все напереді, а щойно за нами йшли світлі потьомкіни, розумовські та паніни— з московським військом. Без нас пропали б вони всі, мов руді миші в степу. І коли ми що здобули своєю кров'ю, тоді аж вони приходили. їм досталася уся воєнна добич, а нам — дуля. Вони верталися, навантажені усяким добром, а ми — обідрані, голі та голодні. Вірнішої служби за нашу світ не знає, а в нагороду за це цариця, куча дочка, відбирає нам нашу прадідну землю і роздає своїм коханцям або зайдам і військо з них робить, щоб потім нам скочило на голову. Прийдеться нам або в драгуни, або якого там чорта переписатися, або в кріпаків піти, так як на Гетьманщині сталося... Так, панове товариство, наше сонце заходить.

— Не можна так говорити, пане-товаришу, бо цариця, наша матка,— розумна людина і знає, що запорожців їй треба. Нам треба йти покорою та хитрощами, щоби наверху удержатися. Ти, пане сотнику, дивишся на Москву вовком, хоч не маєш до того причини, бо ти багатій і всякого добра у тебе доволі.

— Певно, що не був худобахолок, але цариця мені того не дала, і все те добув я пильною працею і своїм доглядом. Цариця навіть не наділила мені такої позолочуваної бляшки з візерунком, як січовій старшині, ані такої золотої табакерки, як тобі, кошовий батьку. Та я й не прийняв би такого подарунку, бо мені здається, що бляшка спалила би мені груди, а коли б понюхав табаки із цієї табакерки, то мені спух би ніс, як насінний огірок. Мені краще мій ріжок... Але те все, що я надбав, я мусив покидати та втікати з цілою головою, щоб царським людям не попасти у лабеті...

Ця мова дуже задернула старшину. Вони знали, до кого сотник п'є, і пізнали, що він небезпечний на язик.

— Що ж би нам, товаришу, на це все порадити? — питає один старшина.

— А ви цього самі не знаєте? Всі сидимо на одній лаві, а приходять такий один-другий зайда та й каже: посунься, нехай я сяду. А ти, замість прогнати його в потилицю, посуваєшся чемненько щораз далі і далі, на сам крайчик. А як прийде ще один, то вже нікуди посунутися — і ти впадеш під лаву. Тут немає для нас іншого порятунку, як наша шабля, мушкет та гармата. Прогнати пажерливого клятого москаля за його межу. Як нам вдасться, то й Гетьманщина до нас прилучиться,— і їй теж остогидла московська кормига. А як буде єдність між нами, тоді вернеться слава Хмельниччина з-перед переяславського договору... Тоді знову зійде наше сонце, яке тепер нам заходить...

— А як нам не вдасться?

— Тоді поляжемо усі, як лицарі, і це буде краще для нас, як гнути спину під московський кнут та вмирати в неволі або в сибірських снігах.

— А що станеться з нашим майном, що ми надбали?

— Те саме, що станеться і без того. Воно піде в бездонну московську кишеню... Панове! — нас буде проклинати наше грядуче покоління, що ми для статків нехтуємо нашою свободою. Дивіться на мене.

Я на свою відповідальність прогнав зайдів-поселенців з нашої самарської паланки. Я не завагався своїми слабими силами розбити в порошок дивізіон драгунів. Я знав, що за це жде мене помста і руїна мого майна. Коли туди вернуся, то застану, певно, попелище. А моє майно неабияке. І все-таки я не пожалів зложити на олтарі добра моєї батьківщини. Але я зискав з того багато, бо переконався, що москаль не такий сильний та страшний, як нам здавалося. У мене було лише півтори сотні... Зробіть і ви так, як я. А коли козацьке поспільство побачить у вас

таку посвяту, то певно стануть усі при нас і не пожаліють свого життя за свободу.

— Ти, сотнику, возглашаєш небезпечні резони,— каже сердито кошовий.— За таку мову тебе жде, певно, Сибір або ще що гіршого.

— Піду в Сибір, піду на муки, коли мене січове товариство віддасть московським катам в руки. Та ви подождіть з тим трішки, аж прийде такий приказ з тайної московської канцелярії. А він певно прийде. Але тямте, що живого мене не візьмете, хіба зрадою...

— Сотнику,— каже в свою чергу кошовий,— що тобі сталося? Чого так розгарячився, ти, такий ста-точний, розважний чоловік? Тільки, кажу тобі, не смій мені бунтувати січової черні, бо я того не стерплю і може вийти для тебе погано.

— Слухай, кошовий батьку,— каже сотник, заскаливши злобно одне око,— чи ти певний того, що й тебе не вивезуть на Сибір в кайданах, як вивезли славної пам'яті нашого Івана Сірка? Тоді і ця бляшка тебе не заступить...

Калниш, почувши таке, дуже схвилювався і ним аж підкинуло. Хотів щось сказати, та не стало йому слова. А тим часом сотник вклонився усім і вийшов від кошового. Пішов прямо у свій курінь, де мав багато приятелів та знайомих.

Тим часом кошовий радився з старшинами, як би то відвернути цю нову небезпеку, якою загрожував їм несамовитий сотник. Вони всі признавали Жукові правду, тільки що воно небезпечно на таке пускатися. Росія кріпшає з кожним роком, а за козацтвом ніхто не постоїть. На таке небезпечне й непевне годі пускатися, і важити своїм життям і майном.

— Говоріть, що хочете, панове, але цей Жук не в пору до нас прийшов. Що іншого прогнати яких там обірванців, але розбивати царське військо — то вже того не вибачить нам цариця. Тепер маємо посилати в Петербург наших послів. З чим вони там прийдуть? Там зараз тицнуть їм у вічі: ви бунтарі, ви посміли воювати з нашим військом. Яка б вона була цариця, щоб таке простила!

— А що буде, панове, як цей Жук піде між чернь і скличе нам на голову чорну раду? Тоді зметуть нас, мов помелом, і підуть понад нашими головами,— каже полковник Софрон Чорний.

— Того немає чого лякатися,— каже Калниш,— зробимо те, що зробили з корсунським курінем: покличемо московське військо з новоросійського ретраш-менту* — і воно провчить їх моресу.

— Я на таке не погодився би,— каже Чорний.— Кликати москалів, щоб карали запорожців, то те саме, що пустити їх на Січ і віддати судівництво в їхні руки. А як вони раз це захоплять, то вже важкіше пройдеться їм це відбирати. А я вам кажу: як цей Жук з своїм гострим язиком піде між січову чернь, то не лиш його один курінь підніме бунт.

— Не треба до того допустити.

* В р. 1769 збунтувався корсунський курінь через те, що, на приказ кошового, було арештовано шість товаришів з того ку-ріня. Калниш не хотів їх випустити, а коли курінь збунтувався, післав за підмогою до генерала Паніна о поміч. Таким робом бунт було здалено.

— Ви заголосно говорите,— каже кошовий,— а стіни теж чують.

Він устав, заглянув у сіни. Посильного козака відправив геть і замкнув двері. Потім прикликав старшин ближче себе, і нараджувалися стиха.

* * *

Знайомі і приятелі Жука, як довідалися, що він приїхав, посходилися до корсунського куріня, щоб його відвідати та розпитати, що твориться на запорозьких землях. Жук мав що розказувати. Розказав їм теж, що перед хвилиною почув від кошової старшини. Усім не було це в смак, усім хотілося стати до відкритої боротьби з Москвою за свої права. Пізно вніч порозходилися і полягали спати.

Як вже позасипляли, приходить у корсунський курінь десятник із прибічної гвардії кошового* з десятком козаків і зараз засвітив свічку та став розглядатися по куріню. Деякі козаки прокинулися і попідносили голови з лежанок. Прокинувся і Пилип Жук.

— Де тут буде пан сотник Пилип Жук, що сьогодні вечером на Січ приїхав?

— Це я — чого тобі від мене треба?

— По приказу пана кошового і пана генерального судді, беремо пана сотника під арешт і треба з нами зараз йти...

Та зараз схопився з лежанки курінний отаман Гиря:

— Геть звідси! Я тут господар, у мойому куріні, я тут голова, і нікому не дозволю втикати носа у моє право — хоч би і самому кошовому. Як наш товариш Жук провинився проти козацтва, то на це є козацький суд, і то вдень, а не вночі. Геть мені звідси, кажу, поки у вас цілі ребра!.. Не дозволю нашого товариша арештувати.

* Кошовий справді держав при собі гвардію, зложену з молодих новиків, що прибували на Січ "розуму вчитися".

— Такий приказ, пане отамане,— ми лиш виконуємо приказ.

— А мій приказ у мойому куріні такий, щоби ви забиралися ік бісовій мамі, поки не проженемо вас палицями. Ти, Жуку, навіть не вставай. Гей, хлопці, а вас тут немає — дозволите, щоби з-поміж вас нашого гостя арештували?

Умить весь курінь був на ногах. Сердега десятник не знав, що йому робити. Не приведе арештанта, то кошовий буде гримати, а буде стояти при своєму, то його поб'ють.

— Хлопці,— гукав Гиря,— йдіть по курінях і скажіть, що тут робиться... Це нечуване. Замість такого лицаря, що за нашу землю наважив своє життя, на руках носити, то наша старшина виконує службу царської гончої собаки. Ото гарних часів ми дожили... Ти чув, що я казав? — каже Гиря до гвардійців.— Почіхаєшся добре...

Отаман узяв палицю в руки. Гвардійці пішли навтікача.

Козаки розбіглися по курінях. На Січі зчинився великий рух. По курінях заблимало світло. Виходили узброєні козаки і підходили під корсунський курінь. Перший прибіг курінь донський. То вже зробив Єгор Слабов, що завдячував Жукові своє життя.

Та не всі козаки знали, в чому річ. Говорили ріжно. Одні думали, що орда підступає, другі — що москалі із Новосіченського ретрашменту вдерлися у Січ. Та коли Гиря вийшов із куріня і розказав, що кошовий прислав свою гвардію арештувати сотника Жука, котрий за своє добре діло мусив з паланки втікати перед москалями і на Січі сховався, та що старшина хоче віддати Жука московським катам, між козацтвом настало велике роз'ярення. Один запорожець говорив:

— Калниш гадає, що й сьогодні так буде, як перед роками в корсунському куріні, коли то прикликав на нас Паніна. Геть з тою бабою, з царициним при-хвоснем! Ми йому приб'ємо цю бляшку цвяхом до

лисини — так пустимо у Дніпро води напитися. Ходім, панове товариство, скличмо зараз велику раду і виберім іншу старшину...

— Не так гарячо, товариші,— говорив Гиря,— вночі не пора на раду,— підождім дня. До рана ми самі впильнуємо товариша Жука, що йому нічого не станеться.

— Нехай вийде товариш Жук, ми хочемо його бачити! — кричали козаки.

Жук вийшов на поріг куріня, його піднесли вгору. Засвітили смолоскипи. Жук кланявся на всі сторони.

— Слава сотникові Жукові! — не дамо тебе скривдити...

Жук став говорити:

— Велике вам спасибі, панове товариство, що так гарно постояли за мною, бездомним скитальцем. Я вже визнав перед моїми приятелями мій гріх, за який пан кошовий хоче мене видати москалям, визнав, через що я мусив покидати усе моє майно і шукати захисту між вами, товаришами. Коли я у чому провинився, нехай мене судять козацьким судом, нехай мене уб'ють палицями при стовпі або живого у землю закопають, але не видавайте мене московським катам на муки... Тепер послушайте усі мої сповіді, осудіть мій важкий гріх, котрим я провинився перед козацьким товариством.

Сотник переповів, як прогнав зайдів з запорозької землі та як розбив московських драгунів, що йшли його за це покарати.

— Славно, сотнику! — гукали козаки,— тебе за це треба похвалити, а не судити. Будь певний, що не видамо тебе,— і волос тобі у нас з голови не впаде.

— Тепер я вас прошу, товариші, не робіть бешкету та йдіть спати, а завтра побачимося усі на козацькій раді. Доброї вам ночі!

Він пішов до куріня, а козацтво стало розходитися, вигукуючи проти старшини...

— Калниш зробив мені прислугу, як не можна краще,— каже Жук до Гирі.

+ * *

Як десятник вернувся зі звітом, що запорожці не дали Жука арештувати та що завтра скликає товариство велику раду, Калниш чимало налякався. Може, повториться те саме, що було 26 грудня 1768 (року), коли-то він, передягнений за ченця, мусив втікати із Січі. Він післав зараз за старшиною, щоб сходилася до нього, бо зближається велика біда. Тепер покликав він не всю старшину, а лиш самих певних, як це робив не раз. Особливо не довіряв Калниш полковникові Софрону Чорному, бо підозрівав, що Чорний хоче захопити по ньому булаву. Та Чорний таки прийшов сам.

Коли вже всі посходилися і кошовий предложив їм, у чому річ, Чорний каже:

— А чи я вас не остерігав, що до такого може прийти? Не послухали, то тепер радьте собі самі, як вилізти з халепи і заворожити біду, щоби часом не піти на дно річки з піском за пазухою. Наварили пива, так і випийте самі.

Чорний вийшов...

Оставші старшини вирішили, щоби не скликати ради, і знову вирішили, щоби поки що на поміч не кликати москалів, хіба би їм загрожувала крайня небезпека. Треба краще попрохати січового

архімандрита, щоби поміг уговорити та заспокоїти розбішену козацьку товпу.

Як лише вияснилося на день, настав у Січі великий рух, наче перед яким походом. Козаки виходили з курінів на майдан і ставали більшими або меншими гуртками на нараду. Обговорювали події останньої ночі. Сотник Жук був у всіх на устах.

— Знаєш, Пилипе,— каже курінний Гиря до Жука,— тебе можуть сьогодні кошовим вибрати. Твоє імення у кожного козака на язиці.

Жук налякався того дуже:

— Не доведи, Господи, а ви, братіки, ніяк не допустіть до цього. Замалий я чоловік, щоби собі дати раду з таким великим ділом. Я булави не вдержу в руках як слід в такій важній хвилі, як тепер. Я собі — не послідній сотник, і полк я поведу в потребі, а до кошового отаманства я недоріс. Ви ще подумайте, що й паланчина старшина не буде з того задоволена, бо це буде значити: неминуха війна з Москвою. Знаєте, чому Калниш так довго кошовує без вибору?.. Цариця за грозил а, що Січ зруйнує, коли би вибрали іншу старшину. Цариця громадить військо на наших границях і в один мент впадуть її полчища на нас, мов шуліки. А нам потреба бодай тих кілька місяців, щоб підготувитися. Не допускайте і думки такої, бо все вийде шкереберть — і вся вина впаде на мою голову.

Тим часом у малих гуртках і по курінях козаки радили над тим, що треба вже раз скликати велику раду. Аж один каже:

— З того нашого говорення нічого не вийде,— ходім всі до Калниша, нехай скликає раду.

— Так і добре, а хто піде до кошового? — питає Гиря.

— Йди ти, отамане, бо тебе найбільше зачепило...

—

Гиря, не надумуючися, пішов до кошового. За ним посунуло козацтво хмарою.

— Здоровий будь, кошовий батьку,— каже Гиря, входячи.— Прислало мене товариство до тебе, щоби негайно скликав велику козацьку раду. Як відомо, пішло з того, що вчора прийшли твої гвардійці арештувати з мого куріня старого січового товариша Пилипа Жука. Це було не до речі, і я не міг дозволити на такий злочин, бо нашим запорозьким правом не можна жадного втікача видавати його ворогові.

— Товаришу отамане, зовсім не потреба ради скликати. Я проти волі товариства не піду, і я вже відкликав приказ арештування Жука.

— Мені про це не звісно, чи приказ арештування вийшов від тебе, чи кого іншого. Мені доручило товариство говорити про скликання ради, і я на тому стою.

— Я ради не скличу,— каже кошовий твердо,— тепер не пора на те, як козацтво схвильоване.

— Не скличеш ти, батьку, то ми самі скличемо,— за нами таке січове право...

— А я буду гостро карати за неслухняність,— grimнув кошовий і тупнув ногою.

— За своє право немає кари,— каже Гиря.— Ей, Петре, далєбі, ти з огнем іграєшся,— каже, відходячи...

— А що? — питали козаки Гирі, коли вийшов надвір.

— Не хоче, та ще й погрожує, що за неслухняність буде люто карати.

— Певно, прикличе москалів, щоби нас колесували за неслухняність... Та нема що довго говорити: давайте довбиша, щоби видав литаври,— ми самі скличемо раду...

Кількох пішло за довбишем, а другі, не чекаючи, розбили комору, де були литаври, і винесли їх на майдан. Привели на силу і довбиша, а він, міркуючи, Що йому може статися, коли не послухає, узяз в руки булавки і став вибивати умовлений споконвіку козацький знак на збір. На цей гук усі козаки-товариші відкладали зброю і спішили на майдан. Усі поставали у чотирикутник. Чекали, коли вийде старшина. Але старшина не виходила. Вона зібралася у кошового і дрижала перед тим, що може з нею статися... Козацтво щораз більше хвилювалося. Нарешті гурток козаків пішов під дім кошового і став гукати:

— Чи вам позакладало, що ви не чуєте? Чому не виходите на раду, чортові сини? Не вийдете самі, то ми вас за чуба витягнемо.

— Що робитимемо? — питає кошовий старшини.— Треба би дати знати до ретрашменту до москалів, щоби прийшли на підмогу... Таж це явний бунт.

— Чи ти здурів до решти? — каже полковник Чорний.— Заки москалі наспіють, то нас на куски розірвуть. Треба вийти, арешт прилюдно відкликати і перепросити товариство, а особливо Жука... Виходім, поки ще час...

Потім відчинилися двері, і старшина вийшла на майдан, кожний з відзнакою свого уряду. Калниш, станувши посередині кола, став говорити дрижучим голосом:

— Панове товариство, старшини й отамання! Я скликав вас сьогодні на раду...

— Не бреши, бо не ти нас скликав, а ми самі скликалися, а ти не хотів до нас вийти.

— Нам треба післати посольство у Петербург до цариці, щоби нам, нарешті, відмежували наші землі і затвердили грамотою. Що з тим, братіки, будемо робити?

— Посилаємо щороку до москалів наших сто-личників, і то не з порожніми руками, а вони вертаються ні з чим, бо вони всі старі. Пішлимо цариці гурток молодих та здорових, щоб їй годилися на коханців,— може, собі з-поміж них якого Розума або Потьомкіна вибере, а той вже нам певно привезе грамоту таку велику, як плахта,— говорив один козак. Всі стали сміятися.

— Тихо будьте, товариші,— ми тут зібралися не на жарти.

— Це неминуче,— каже кошовий,— бо нам усю землю заберуть, і що тоді будемо робити?

— В пікінери перепишимися, а козацька чернь, як ви її називаєте, піде в кріпацтво, на московських панів працювати.

— Як же ви, панове товариство, гадаєте це зробити?

— Ти, пане кошовий, не говори нам дурниць, бо ми не діти,— не підкручуй нам бандури, а говори по правді: яким правом приказав ти арештувати товариша Жука? — говорив сердито отаман Гиря.

— Я цей арешт приказав відкликати,— звинявся Калниш.

— Не мудруй, а кажи прямо: за що?

— Такий приказ прийшов з Петербурга, щоб усіх ватажків, що царських поселенців проганяли, брати зараз під арешт і відіслати до московської станиці.

— Ганьба, сором! — кричали козаки, — кошові отамани стали царициними гончими і помічниками катів...

— Геть з такими старшинами, з таким кошовим! — кричали козаки. — Складай, собачий сину, булаву, як вона тобі заважка, — ми зараз інших старшин виберемо...

— Я, панове товариство, нічого не зроблю проти вашої волі, і хоч старшина вирішила арешт, то я його відкликав.

Така слабкість і уступчивість кошового, що мав бути в січовій республіці паном життя і смерті, ще більше подратувала козаків на старшину і кошового. Ставало дуже гарячо. Тепер козаки піднесли Гирю вгору і він заговорив:

— Не про депутатів зійшлися ми сьогодні радитися, ні про царські прикази, а про наше старе право, що хто під наш покров віддав себе і між нас сховався, того видавати нікому не вільно. А коли той втікач провинився проти січового закону, то ми його маємо судити і покарати козацьким правом. А що ж казати, як наш старий, усім добре відомий товариш, втікаючи перед царськими гончими за те, що за козацьку громаду вагу вав життя своє давати, успів між нас сховатися, а старшина кошова хоче видати його в кайданах катам на муки? Козаки, братіки! Якби ми були цієї ночі дозволили забрати нашого товариша січового, Жука, то сьогодні вже були б пороли його біле тіло дротяні кнути, а за кілька днів важких мук він був би свою праведну душу віддав під катівським топором.

— Ганьба такій старшині, геть з ними — вибираймо інших!..

— Добре, що кошовий завернув той клятий приказ, і тепер наш товариш Жук може свobodно жити між нами. Але ми вже мали час навчитися усіх московських хитрощів. Ми знаємо, що їхні гончі вміють підкрастися, напасти і серед білого дня нелюбу їм людину, піймати з-поміж рідних братів. Отож, пане кошовий, тебе робимо відповідальним за те, що товариш Жук буде жити безпечно між нами і волос йому з голови не впаде. Бережи його, мов ока в голові, бо якби йому сталося що поганого, то твоя у тому буде вина, і ми тебе будемо карати козацьким правом як такого, що вбив товариша.

— У землю живого закопаємо.

— Або на чорній раді вб'ємо палицями.

— Будьте про Жука спокійні, я його буду берегти.

— Так нам ні про що більше радити,— каже Гиря,— розходімося...

— Стійте, товариші, ще не розходіться, та послухайте ще мого слова.

Так говорив старий січовий дід Онисим Гаманець, якого тепер кількоро козаків піднесло*вгору.

Про того Онисима-діда говорили, що йому було більше ста років. Не було у нього ні одного зуба, і він шепелив. Та його поважали козаки за його великий розум і досвід. Він вісімдесят літ прожив на Січі, у морські походи ходив, побував в татарській неволі і мучився на турецькій галері. А коли на старості літ випросив собі у товариства зимівник та там засів і завів пасіку, то його москалі звідти прогнали і там посадили якогось волоха. У нього хиталася голова і дрижали руки, що з бідом заносив ложку у рот. Але його голос лунав, мов дзвін:

— Говорилося тут зразу про те, що треба вислати до цариці посольство, себто наших столичників, з проханням, щоби нам затвердила наші землі та не чіпала наших вольностей. Я кажу, що це дурне та безглузде, і з того нічого не вийде,— а може бути ще й таке, що наших депутатів пішлють в Сибір. Усі наші депутації ще того часу, як нас москалям було треба, привозили торбу ласк, і більш нічого. Я кажу, що чим більше наше козацтво буде москалям кланятися і їм коритися, тим більше покаже свою слабкість і тим більше будуть його угнітати. Треба раз козацтву зважитись і показати Москві зуби. Я вже того не зроблю, бо у мене зубів дастьбіг, а моя рука вже не удержить ложки, не то шаблі. А ви молоді та здорові, на вас черга показати себе. Вірте мені, що над теперішнім нашим станом і упадком плаче благородна душа мого покійного приятеля Івана Сірка. Вона, сердешна, плаче над нашою ледачою старшиною, що приймає від цариці позолочувані бляшки, а від її прихвоснів — золоті табанерки. Ті бляшки безсоромно припинає на свої груди. Це для козацтва така ганьба, що лице пашить, наче від кропиви. Я предкладаю товариству такий пункт до вирішення: не вільно жадному січовому товаришеві приймати від цариці ні ордерів, ні подарунків, а ці бляшки, які вже мають, повідбирати у них і кинути в річку.

— Славно, добре дід говорить; скидайте зараз царичині ордери, а ми перш за все поприв'язуємо їх собаці до хвоста.

— А другий мій пункт такий, щоби жадних депутатів більше не посилати, а тому світлішому Грицеві Нечосі написати, що як не перестане нас напастувати, то ми його піймаємо і живого в землю закопаємо, як зрадника січового товариства.

— Приймаємо! Згода! — кричали козаки.

Як вже діда поставили на землю, то підвівся Пилип Жук:

— Послухайте, панове товариство, що я вам скажу. Те, що говорив дід про бляшки, то свята правда. Бляшка така — добра для невольника,

а не для вольного козака-лицаря. Але признаймося, що багато з нас було ласих на царські подарунки та упоминки. Ніде правди діти, що ми, січове товариство, самі від цілого коша прохали таких подарунків. Нам здавалося, що це не подарунки, лиш заплата за нашу лицарську службу. Дивіться, яка наша земелька багата,— усього є доволі, є чим козацький народ ви жити та ще й лишок продати можна другим. А ми писали чолобитні до царів, щоби прислали нам хліба, та сала, та горілки, та це, та те... І на сміх усьому світу голодна Московщина давала нам на багату і урожайну Україну хліба. Вона добре знала, що це ціна купна за наші вольності. Бо хто платить наймитові, той має від нього право вимагати праці. Ми самі запродалися Москві у найми. Чого ж тут нарікати, що Москва нас завоювала і петлю на шию засилила нам, коли ми самі того хотіли? За це повинні нам одвіт дати ті, що для лакейства лукавого прохали у Москви того, що ми у себе маємо доволі та ще могли би продати голодній Москві і татарщину пожити. Перестаньмо вже раз жебрати, бо справді жебраками будемо.

Кошовий, почувши таке, почував себе певнішим і став вихвалюватися, що те все передбачив і тому попірав колонізацію Запорожжя українцями і підпірав хліборобство, але Москва собі того не бажала.

— Начхать нам на Москву! — крикнув хтось іззаду.— Станьмо панями на нашій землі, геть з московськими зайдами!

Рада скінчилася, козаки розходилися по курінях, а старшина дуже була рада, що на тім скінчилося.

VII. ПОГОНЯ

Петро виїхав з хутора з козаками, котрим отаманував Терешко.

Цілий світ занесло великими платами снігу, якими крутив вихор на всі боки. Небо закрилося чорними хмарами. В повітрі чути було пекольні свисти і виття. До того ще стало у хмарі блискати та гриміти. Їхали

навмання, бо всі дороги позадувало снігом. Вихор не лиш вертів снігом, та ще змітав його з поля і насипав великі кучугури, заввишки хати. Коні западали місцями у сніг по черева, місцями годі було переїхати і треба було об'їздити довкруги. Якби не Терешко, то Петро сам був би ніяк не знайшов шляху. Терешко керувався інстинктом степовика і знайшов шлях.

Треба було переїздити через великі самарські ліси. Тут було трохи затишніше, що бодай віддиху так не захопувало. Але і тут снігу було доволі. Та не довго могли вони натішитися лісом, бо незадовго він скінчився, і знову опинилися в степу. Хоч приходилося частенько завертати, то все ж таки Терешко прямував на коршму Кривулю. Вона стояла при головнім шляху на Гетьманщину і цею дорогою, а не іншою, мусили москалі поїхати.

Годі з'ясувати собі стан душі Петра. Він так любив дуже свою Степаниду, а вона, сердешна, тепер в лабетах розбишак безпомічна, і коли не поталанить її визволити, вона станеться іграшкою московських звірюк. Йому доводилося не раз чувати, що москалі захоплювали гарних українських молодниць і дівчат до панських гаремів, і вони, небоги, пропадали там марно навіки. Петрові розривалося серце з жалю і пересердя, і жадоба помсти розпирала йому груди. Поклав собі, хоч би ціною свого життя, здогонити грабіжників, вирвати Степаниду з їх кігтів живу чи мертву і люто помститися. Та він почував себе серед тих обставин безрадним, мов мала дитина, і в усьому слухав Терешка. Він зачне робити своє діло, як вже розбишак здогонять... А хуртовина не вгавала.

Вже стемніло зовсім. Терешко вигукував щось до козаків, та Петро нічого не зрозумів. Та йому було байдуже, що отаман запорядкує,— щоби лиш не спинятися.

Нарешті похід припинився. Козаки позлазили з коней і повкривали їх ряднами. З коней клубилася пара. Поприпинали їм на шиї мішечки з вівсом. Коні стогнали з перевтоми і зараз збилися вкупу головами до

середини. Козаки обтріпували із себе сніг, тупотіли ногами і били об себе руками, щоб розігрітися. А далі добули із своїх сумок горілку та хліб. Терешко присилував Петра випити глоток горілки та закусити.

Постояли так часок і поїхали далі.

Нарешті хуртовина стала ущухати, а далі зовсім устала. Вітер погнав хмари далі, небо прояснилося, на небі заблимали зорі. Терешко дивився на небо.

— Ще нема півночі, та бачу, що ми трішки збилися з шляху, але вже тепер до Кривулі не буде далеко.

— А що буде,— питає Петро,— як ми приїдемо і застанемо коршму порожньою?

— Нема чого боятися. Вони їдуть саньми, а тепер неможливо їхати, бо шлях снігом завіяло. Вони найменше три дні мусять подождати, поки не промоститься можлива дорога. А ми їдемо верхом.

Тепер справді легше було їхати і всім стало веселіше, їхали так довший час — аж Терешко сіпнув Петра за рукав і показав наперед себе. Десь далеко блимало світелко.

— Це Кривуля, а як там тепер світиться, то й гості там є. Кому хотілося би в таку негоду мандрувати, коли можна безпечно пересидіти лиху годину в теплі?

Світло ставало щораз ближче. Нарешті показалася велика гора снігу, в якій з одного боку світилося. Під'їхали обережно і об'їхали довкруги. Двері були високо засипані снігом. Коршма подобала на якусь велику потвору з одним оком. Крізь оболонки вікна не можна було бачити, що всередині.

Кількох козаків злізло з коней і стало відгрибувати сніг від дверей. Було чутно, як у сінях коршми коні тупотіли ногами і хрупали. Терешко викресав вогню і засвітив смолоскип. Перед коршмою стояло кількоро саней. Покотило пізнав одні — великі сотникові сани.

— Я тепер певний, що вони ще тут,— каже Терешко,— тепер, хлопці, треба виважити двері і вскочити до сіней з світлом. Їх так засліпить, що й не стямляться... Ножі в руки — і перерізати драгунів...

Для Петра була це велика втіха, що здогонив свого ворога. Що буде далі і як застане Степаниду, про це він тепер не думав.

— Справтеся, хлопці, добре, то ще й від мене дістанете по п'ять червінців.

Виважили двері з бігунів, і тоді вскочили зі світлом у сіни. На землі, на соломі, лежали під кожухами драгуни. На них кинулися козаки з ножами і різали, мов баранів. Петро відчинив двері у коршму. Тут блимав на столі каганець. На лаві лежала якась людина. У Петра забилося сильніше серце. Відчув, що це певно Степанида. Прискочив Покотило зі смолоскипом та ще кількох козаків. Степанида лежала, мов мертва. Даремно Петро промовляв до неї пестливими словами. Вона нічого не тямила. Дивилася кудись наляканими, мов скляними, очима. Світло смолоскипу не разило їй очей. На лиці виявлявся великий жах.

— Моя ясочко, я так налякався за тебе,— важкий шлях я переїхав, щоб тебе рятувати.

Степанида сиділа на лаві мовчки, нічого не розуміючи. Петро в одчаю:

— Вона, сердешна, збожеволіла.

— Дай їй до рота глоток горілки,— каже Тереш-ко,— вона очуняє.

Петро послухав, але вона так заціпила зуби, що нічого не міг зробити.

В цій хвилі в сусідній кімнаті щось заворушилося. Відчинилися двері, і ввійшов той самий москаль, котрого Петро угощав на сотниковім хуторі.

— Какой чорт здесь шляється і спать не дают! Петро скипів. Вихопив пістоль і прицілився до

москаля, та Покотило підбив йому руку, і куля попала в стелю.

— Дай спокій, то була б залегка смерть для такого собаки.

Тепер Покотило схопив москаля за горло і здавив, мов залізними кліщами, та повалив на землю.

— Хлопці, мотуза!

Москаль пручався, та козаки миттю його зв'язали. Він став кликати своїх людей.

— Не верещи, бо вони певно вже не почують...

Козаки вскочили у сусідню кімнату. Там було відчинене вікно, і хтось ним вискочив. Кинулися за ним козаки, і за хвилю привели і другого москаля.

Зійшлась повна коршма козаків. Терешко перепитував бранців, та вони лиш лаялися по-московськи і погрожували.

— Розігрійте, хлопц', кусок заліза, та зніміть їм чоботи, бо без цього не обійдеться.

Аж тепер розв'язалися москалям язики. Вони мали піймати сотника і забрати його статки для себе як воєнну добич. Мали забрати також Степаниду, бо про її красу говорили в Глухові. Про неї довідався один пан, що служив при світлішому, і хотів її дістати для себе.

— Так ви це, що забрали у сотника, називаєте воєнною добиччю, а ми звемо це грабунком розбишацьким, і за це ми покараємо вас козацьким правом.

— Ми — царські люди, і віддайте нас під царський суд...

— Еге ж, голуб'ята: ми повеземо вас у Петербург — вам нічого не станеться, а нас поб'ють кнутами та в Сибір поженуть. Та воно не так буде. Ви готуйтеся на смерть, та помоліться гарненько, якщо ви хрещені.

— Не смій! — крикнув той перший.— За це жде тебе каторга. Я — думний дяк* Фома Алексеевич Грігоров!

— Як ти дяк, то пильнуй церкви і крил ос а і не грабуй чужих молодиць,— а чи ти Фома, чи який інший чорт, то мені не важне.

— Ми вас всіх переб'ємо та перевішаємо, проклятих хахлів...

* Член ради, що звалася дума.

— Спасибі, що нас повідомив про це. За це ми вас вже залізом не будемо припикати, а тільки зараз повісимо. Нуте, хлопці, добрих мотузків — і на сволок, там, де вони спали. Опісля перешукайте коршму за сотниковим награвленим добром... А що, Петре, з Степанидою?

— Ще не прийшла до пам'яті.

Як козаки справилися з москалями, каже Терешко:

— Пошукайте ще, хлопці, за жидом. Не може бути, щоб у коршмі жида не було.

Козаки перешукали усю коршму, нарешті знайшли орендаря, схованого між бочками. Він дуже налякався і дрижав цілим тілом.

— Не лякайся, ми тобі нічого злого не зробимо. Хіба ти винуватий у тому, що у тебе москалі ночували? Ти нам лиш скажи, коли вони сюди приїхали і що робили?

— Вони приїхали перед двома днями з драгунами. Все в мене поїли і випили, нічого не заплатили і поїхали далі. Гірка мені була з ними година. Вернулися вчора пополудні і привезли цю молодицю. Клянуся на тору, що нічого не знав. Я дуже налякався, бо видно було, що то якась пані буде та що вона хора — принесли її з саней, мов неживу. Моя Рухля трохи знає біля недужих ходити — хотіла і до неї подивитися та їй допомогти, та один драгун впоров її кнутом і прогнав. Я хотів вночі побігти до найближчої станиці і дати козакам знати, бо я з панами козаками все жив у згоді, і мене знають і в пана полковника Кан-диби в Самарі, і у пана сотника Жука, бо я у них хліб купував,— та така хуртовина зірвалася, як самі, здорові, знаєте, що годі було носа з хати висунути.

— Ану, жиде, придивися до цієї пані,— каже Покотило,— чи пізнаєш?

Степаниду вже роздягли з кожухів, і вона сиділа на лаві, а Петро держав її в обіймах і приговорював до неї.

— Ей-вей! — таж це панна сотниківна.

— Вона моя жінка,— каже Петро. Тепер жид придивився до Петра:

— Мій Боже, так ви — Петро, син пана полковника Кандиби!... Вибачте, я такий був наляканий, що не придивився гаразд. То вашмосць був у турків в полоні... Яке нещастя скоїлося над вашою головою...

Дозвольте мені, я покличу мою Рухлю,— вона краще знається на тім і краще допоможе пані, як ми всі разом. Тільки прошу, не лякайте її, бо вона вже ледве жива. Я її приведу.

— Слухай, жиде, як твоя Рухля справді допоможе моїй жінці, так даю тобі козацьке слово, що повік тобі цього не забуду.

Жид узяв ліхтар зі свічкою і пішов у другу кімнату. Та, побачивши повішених москалів, наробив крику, аж йому ліхтар з руки випав. Він вбіг знову у коршму:

— Прошу вас, мосьці панове, заберіть це стерво з хати геть, бо як моя Рухля це побачить, то перелякається і не зможе допомогти пані.

— Та що ми з ними зробимо? — каже один козак до осаула.

— Винесіть їх надвір, а вже вовки-сіроманці дадуть їм раду. Добре будуть мати снідання, бо драгуни добре випаслися на царському хлібі.

За часок привів жид Рухлю і заспокоював її, що нічого козаків боятися, бо то свої люди.

Жидівка приступила до Степаниди і стала її оглядати:

— То з великого переляку. Пані мусила щось страшного побачити.

— На її очах москалі маму зарубали,— каже Петро.

— Паню сотничиху? — скрикнув жид.— Ей-вей мір! І, певно, все пограбили. Я бачив, як вони вернули (ся) — і великі гроші, і різне добро між себе паювали.

— Занесіть її до мене,— каже жидівка,— її треба роздягти.

Петро взяв жінку на руки, мов малу дитину, і поніс за жидівкою аж до третьої кімнати. Там стояло велике ліжко, застелене перинами. Жидівка роздягла при допомозі Петра Степаниду до сорочки і поклала на постелі. Тепер заварила якогось зілля і насилу вляла їй того відвару у рот. Принесла у плящині п'явки і поставила Степаниді до висок.

— Що ти робиш? — каже Петро, бачучи, як з-під п'явок стала слезити кров.

— Сідайте тут на ослінчику, пане сотнику,— так треба було. Трохи крові з голови мусить зійти, щоб прийшла до пам'яті. Мені не першина так робити. Ще, Богу дякувати, у пані кров не згустіла — дивіться, як сама пливе. Глядіть, як пані засипляє.

— Хіба ж вона дотепер не спала?

— То не був сон, пане сотнику. З великого переляку їй вдарила кров на мізок, і вона втратила, вибачте за слово, глузди. Тепер певно полегшає. О, вже п'явки повні, зараз відпадуть,— тепер треба буде спинити кров... Не одному недужому я помагала, пане сотнику, і тому нас люди люблять і шанують. З панями козаками ми все в згоді, по-сусідськи живемо, і добре нам було, поки чорт москалів не приніс... Тепер вони всюди пхаються, вас, козаків, проганяють, а нас грабують до живого тіла, бодай їм було цурес...

— Так, не зараз нам вертатися додому,— каже Терешко,— бо Петро не лишить жінки, а вона, сердешна, не зараз подужає... Ти, Покотило, назначуй сторожу, а ви лягайте спати. Слухай, жиде, є у тебе солома?

— Що не забрали драгуни, то ще є.

Козаки стали стелити соломі на помості, другі розміщували коні поміж драгунські. Нараз ударив сильний вітер на коршму, аж двері відчинилися, і крізь вікно стало мести снігом. Вікно заткали соломою.

— Знову хуртовина,— каже Терешко,— та це добре для нас, бо ніхто сюди не прийде.

— І так ніхто не приїхав би, бо ніхто не знає, що тут сталося,— ні один драгун не оцілів...

При недужій Степаниді сиділи Петро і Рухля. Вони розмовляли стиха:

— Чи довго вже в цій самотні живете?

— Воно лиш так здається, що це пустеля, але у нас все бувають гості — зимою і літом. Туди йде головний шлях із Самари на Слобідщину, то все є якісь подорожні. Літом у нас панове козаки забавляються, музик приводять, і від них можна гарно заробити. Платять добре і не торгуються. І великі пани у нас ночують. Але як приїдуть москалі, то кара Божа! Вип'ють, поїдять, а замість заплати, нагаєм почастують. Уся служба від нас повтікала, і лиш двоє нас лишилося, та й і нам прийдеться втікати. А ще тепер, як з весною знайдуть кістяки обгризених трупів і останки московських мундирів, то зараз зачнуться допити дротяною нагайкою та розпеченим залізом...

Петро подумав хвилину:

— Бачу, Рухле, що ви — свої люди, та ще те, що ти для мене сьогодні зробила, на гроші годі цінувати. Заберіть ви все, що варто забрати, і їдьте з нами у Самару. Там або в городі будете жити, або в оселі полковника, і буде вам безпечно під його опікою.

Жидівка, здавалося, зраділа з того:

— Я ще з чоловіком пораджуся... А що буде з коршмою?

— Коршма мусить піти з димом, і тоді увесь слід пропаде. Так мусить бути, і москалі не сміють знати, що сталося з драгунами.

Опісля прийшов жид:

— Пане сотнику, козаки викинули москалів у сніг, а я боюся, що вони очуняють і втечуть. А тоді нам усім буде велика біда. Я це сказав вашим козакам, а вони стали з мене сміятися...

Петро не звертав уваги на говорення жида, бо в цій хвилині Степанида відкрила очі. До неї прискочив зараз Петро.

— Що зі мною робиться? Ох! який страшний сон мені приснився... Чого ця жидівка тут хоче?

— Ти у добрих людей, Степанидо. Я біля тебе, і наші козаки теж.

— Спіть іще трохи, пані,— каже Рухля,— я зараз вернуся.

Вона вийшла і розказала чоловікові, що від Петра почула.

Жид дуже зрадів, припав до руки Петра і став йому дякувати:

— Пане сотнику, за це, що ви мені хочете зробити, я вам, козакам, вірно буду служити, мов собака. Я вже турбувався, де нам під таку пору сховатися, бо я зачув, як говорив пан осаул до козаків, що коршму треба буде зараз спалити.

Жиди стали зараз збирати своє добро до скринь. Степанида спала. Хуртовина не вгавала. В димарі страшно вило і свистіло...

— Не журіться, пане сотнику,— каже Рухля до Петра,— ваша пані буде здорова — за це поручаюся я моєю головою. Це мої п'явки так помогли.

— А багато у тебе того добра? Не забудь взяти з собою, воно може придатися.

— Не забуду, і невеликий буде з тим клопіт. Того добра на всій Україні повно — у кожній калабаньці і ставку, лише що зимою годі їх наловити.

Жидівка щось собі нагадала і стала вайкати.

— Чого тобі? — питає Петро.

— Я маю велику турботу: що з нашою коровою зробити? Так її тут лишити не можна, а вести з собою також не можна...

— А скільки тобі за неї заплатити? — я її зараз куплю, бо нашим козакам і так харчів не стане, і треба буде свіжого м'яса.

Він вийняв з кишені жменю грошей і кинув на стіл.

Видно було, що ціна була добра, бо жидівка перелічила гроші і сховала за пазуху. Тепер сіла біля недужої, а Петро пішов до козаків. Вони спали на соломі. Покотило дрімав на лаві сидючи, Терешко лежав на лаві горілиць і хропів на усю коршму. В сінях ходив вартовий козак, мугикав пісеньку і голосно зівав. Петро теж присів на лаві і став дрімати. Все стихалося, лиш хуртовина не стихала.

Другого дня вранці Степанида прокинулася зі сну. Розглядалася по хатині, дивилася то на Рухлю, то на Петра і не могла пригадати, що з нею:

— Чи це такий страшний сон мені приснився, бо мені ще й тепер здається, що я сплю і мені щось страшно сниться?..

Тим часом жидівка принесла глечик з теплим молоком:

— Напийтеся, пані,— воно свіженьке... Степанида випила усе:

— Справді добре молоко, спасибі! Петрусю, що воно таке сталося і звідкіля я тут узялася?.. А... так... вже нагадую... Як лиш ти від'їхав у Самару, приїхали ті два кляті москалі з драгунами. Дутко їх не пускав і вони його вбили. Козаків на хуторі було тоді мало — порозходилися по селі, бо ніхто не сподівався такої напасті. Драгуни скочили в хату і стали усе розбивати і грабити. Ми оборонялися, мама вбила одного драгуна з пістоля. Її зарубали шаблями... Господи! Тепер бачу маму, усю в крові на землі.

Степанида стала плакати, дрижала всім тілом, а Петро впокоював її, як міг.

— Лишіть її, пане сотнику, нехай виплачеться,— каже Рухля,— від того зараз їй на серцю полегшає. У неї усе горе під серцем запеклося, скаменіло. Нехай розтає і зі сльозами витече.

Петро держав Степаниду в обіймах, поки не заспокоїлася.

— Опісля я втратила пам'ять і не знаю, що було далі. Пам'ятаю лиш, що мене кудись везли на санях, коні гнали вихром, а по боках гнали кляті драгуни....

— Решту я тобі доповім, моя голубко. Покотило прискакав до Самари і розказав усе. Ми зібрали гурток козаків і пішли в погоню. Москалі через хуртовину задержалися у цій коршмі. Цій хуртовині треба подякувати, що ми здогнали харцизів ще на козацькій, запорозькій землі. Тепер ти безпечна, і, як лиш подужаєш, вертаємося додому.

— Я вже почуваю себе добре і можу їхати, хоч би і зараз... А що з москалями сталося?

— їм сталося те, на що собі заслужили. Ввійшов Покотило:

— Здорові були, пані! Який я радий, що вас вже бачу при пам'яті...

— Немає причини радіти: моєї матусі вже немає... Вона знову стала плакати...

Покотило шептався з Петром.

— Приклич сюди Терешка. Прийшов Терешко і привітав Степаниду.

— Можемо зараз вертатися... Прикажи запрягти сани, які лиш є, бо й жидів забираємо з собою...

— А жидів нам нащо?

— На те, що вони — добрі люди, а ця жидівка життя врятувала моїй дружині. Коршму підпалимо, щоб і слід загинув. Скажи, осауле, нашим козакам, що я дуже гнівався би, якби тим нашим жидам в дорозі пакостили. Тепер зроби ще так: прикажи принести повішених москалів, якщо їх цієї ночі ще вовки не погризли, до коршми, нехай згорять враз з драгунами. Драгунські коні запрягти до саней, а сідла позабирати.

— Так не можна,— каже Терешко.— Московські сідла значені, і легко їх пізнати. Та вони й так нашому козакові не годяться. Краще нехай згорять ураз з драгунами.

— Добре кажеш, так і зроби. Підожди ще... Я купив у жидів корову, треба буде зарізати та м'ясо зварити, бо з нашими харчами, здається, вже скупю.

Козаки вийшли, Степанида при помочі Рухлі стала одягатися. У неї дрижали ноги і голова ходором ходила.

— Так ми, Петрусю, їдемо прямо на батьківський хутір?..

Петро глянув на Рухлю — і вона перечила головою.

— Ні, серце, на татовий хутір нам не по дорозі — ми поїдемо прямо у Самару, а на хутір пізніше...

— Треба ж нам матусю похоронити...

— Усе зробиться, моє серденько... Та ти подумай, що на татовім хуторі москалі усе пограбували — не знайдемо там ні ложки, ні миски,— а ти нездужаєш і тобі треба спочити...

Степанида вже не перечилася...

Козаки збиралися в дорогу. Витягли з-під снігу сани і складали на них сотникове добро, другі справляли м'ясо з зарізаної корови і складали в казани. Одні сани відступили жидові, і він з жінкою виносив на них свої статки.

Надворі вибралося на гарну погоду. Потиснув морозець. Вітру не було. Небо ви погодилося. Сходило сонце.

Козаки, поснідавши, запрягли коней у сани. На одні сани посадили Степаниду з Рухлею, щоб її в дорозі доглядала, на другі поклали сотникові скрині.

а наостанку їхав жид з своїм майном. Сонце вже підійшло високо, заки рушили з місця, а його яркі промені, відбиваючися від примерзлого снігу, аж очі сліпили. Покотило з кількома козаками лишився в корш-мі, котру підпалили в кількох місцях. Шлях був дуже важкий. Треба було не раз промощувати дорогу заступами, котрі забрали з коршми. Вже вечоріло, як добилися до полкового хутора в Новій Самарі.

VIII. ВДОМА

Увесь той час полковник дуже хвилювався. Виправив сина в таку хуртовину, серед якої можна було пропасти. А, може, попав у засідку, і вже повезли його в кайданах?

Полковник не спав цілу ніч, виходив часто на рундук і наслухував, хоч знав добре, що так швидко з Кривулі не можна вернути. Рано, як хуртовина вспо-коїлася, післав кількох козаків на сотників хутір. Вони принесли сумну відомість, що хутір спалений дотла, що попалилися в стайнях воли та корови, бо нікому було їх рятувати. Драгуни нікого до пожару не пускали і стріляли в людей, які хотіли наблизитися до хутора.

— Добре, що сотник втік завчасно, бо не жити б йому нині.

Полковник хвилювався:

— Немає тепер безпечного місця на нашій Україні. Цариця усюди пхає свої гострі кігті. Може, й нам прийдеться втікати у світ за очі.

— Куди ж ти, брате, втечеш? — питала крізь сльози Марта.— Сам кажеш, що усюди досягнуть царицині кігті.

— На Січ втечу.

— А що станеться з жіноцтвом, котрому приступу на Січ немає?..

Полковник не відповів нічого. Ходив в задумі по хаті:

— Хоч би і під турка піти, та щоби лиш подальше від України, бо знову царі зачнуть нас приманювати до себе, а як ми вернемось — тоді вже не пізнаємо нашого Запорожжя. На всіх язиках тут будуть говорити, тільки

ніхто не почує нашої української мови. І сліпих кобзарів Москва вимордує, могили порозкопує, щоб по нас, запорожцях, і сліду не стало.

Полковник став терти чоло долонею, наче б хотів відігнати від себе ті погані, гнітючі думки, які йому роєм налітали у голову. По його лицю плили гарячі слези:

— Де Петро так забарився? Коли б хоч не пропав де в снігу... Та, може, воно й краще для нього було б... Як я завидую тим, що вже перебралися на той світ... Вони вже не потребують журитися нашим поганим положенням. В давнину, було, коли нас вороги присіли, було куди втекти: від поляків — на Запорозжя або на Слобідську Україну, як не сюди, то туди. Сьогодні царська Москва покладає свою лабу на усю Україну — не втечеш, хіба на Сибір...

Говорив це наче сам до себе; не міг заспокоїтися. Даремне сестра уговорювала його.

— А може й таке бути, що наші вже їх не застали на Кривулі і пігналися за ними у Слов'яно-Сербію або ще далше, і попали у засідку. Пораділи б з того москалі, бо ж Петро — зять сотника Жука. Вони саме тому повезли сотниківну, щоб сотника присилувати самому віддатися в їх руки. Москалі таке вміють...

Такими думками мучився полковник аж до самого вечора.

Аж забряжчали бряжчала від саней. Полковник вже був на ґанку, куди під'їхав Петро:

— Здорові будьте, тату,— нарешті ми вже тут...

— А Степанида жива?

— Он там на санях.

— Славити Господа! Ти не завертав на сотників хутір?

— їдемо прямо з Кривулі.

— Так добре, бо хутір спалили.

— Я догадувався, і тому їхав навпростець. Не говоріть нічого Степаниді.

Під'їхали сани під ґанок. Насамперед вилізла Рухля і помагала Степаниді, яка ледве волікла ногами. Марта допомогла підвести її в хату:

— Хто це, ця друга жінка?

— Орендарка з Кривулі — добра жінка і з серцем, хоч жидівка.

Петро розказував батькові, як застали Степаниду, і що Рухля зробила, та що зробили з коршмою і москалями.

— Добре сталося, увесь слід пропаде.

Зараз під'їхали і другі сани, і жид вийшов на ґанок і став полковника цілувати по руках.

— От і Янкель тут! Чого тобі, жиде, треба?

— Не гримай на нього, тату. Це чоловік тієї жінки, він мені теж по щирості поміг. А тепер, як йому нічого в коршмі робити, годі було його в степ прогнати, і я його сюди забрав. Нехай собі десь тут біля нас живуть, може, ще нам в пригоді коли стане...

— Нехай остане. Тут у нас в оселі є одна порожня хата — ми їх там примістимо.

Янкель став дякувати:

— Пане полковнику, вашмосць не пожалуєш того, що нас, бідних, не відтрутив, а дав нам у себе певний куток. Я вам, козакам, буду вірно служити, мов собака, і довідаюся між жидками не одне таке, чого ви, козаки, не довідалися би ніколи. Ми, жиди, є по цілому світі, і ми усе собі переказуємо.

— Знаю, що ви хитрий народець... Оставайтесь, а тепер йди у кухню та поживись...

Та Янкель не пішов, поки не забезпечив свого майна. Його скрині та клунки поки що поскладали у сінях при скринях сотника.

Тим часом Рухля при допомозі Марти роздягла Сте-паниду і поклала в постелю. Сама метнулася в кухню, казала варити молоко, а потім запарила зілля. Поводилася так, наче б тут віддавна ґаздувала. Марті розповіла все і відразу з'єднала собі її ласку.

— Що вам дати на вечерю? — питає Марта, коли вже і Янкель прийшов.

— Ми прохаємо кілька курячих яєчок, спечемо їх у попелі — і буде з нас.

Степанида, напоєна зіллям, спала добре усю ніч. Біля неї на землі лежала Рухля, щоб її пильнувати.

На другий день завезли жидів до пустої хати і привезли, чого лиш було треба. Полковник подарував їм молочну корову з пашнею.

Як козаки довідалися, що жидівка лікує і що врятувала сотниківну, відносилися до неї добре, а далі стали її просити до недужих.

А Янкель не всидів спокійно. За два дні пішов між козаків і купив собі стару шкапу і візок та вибрався в дорогу. Прийшов сказати це полковникові. Як полковник побачив стару шкапу при візку, що не годилася й вовкам на снідання, став дуже сміятися з Ян-келя:

— Який ти, Янкелю, дурний. Чому мені не сказав — я б тобі подарував був кращого коня.

— Пане полковнику! Я не такий дурний, як вам здається. Поїду добрим конем у світ, мені зараз відберуть, та ще ограблять. А такої шкапи мені ніхто не забере. Мені треба їхати за гиндлем. Та не так вже за гиндлем, бо я з ласки пана полковника маю з чого жити, але я хочу між жидками довідатися, що для панів козаків може бути потрібне. Хочу переконатися, чи воно правда, що я довідався від москалів ще у Кривулі.

— Що ж ти довідався?

Жид оглядався на всі боки, чи хто не підслухує, бо туди багато козаків швендялося.

— Можу сказати вашмосці лише на самоті. Полковник завернув в хату, а Янкель пішов за

ним:

— Москалі говорили, що цариця з весною посилає військо, щоб Січ завоювати і панів козаків геть знівечити.

— А не брешеш ти, небоже? Раз, що цариця не посміла би того зробити, а по-другому, що москалі не говорили би тобі такого.

— Щоби я так здоров був, що правду кажу. Вони говорили до мене так: "Ти, єврей, приладь багато горілки, вина, меду, усього, бо весною або влітку піде тудою велике військо цариці".— "А, може, буде з турками

війна?" — питаю.— "Ні, не з турками,— кажуть,— бо цариця з ними замирилася, але в нашому сенаті вирішили, що Січ треба зруйнувати, бо запорожці не хочуть слухати цариці і бунтуються".— Таке я чув, а москалі були тоді п'яні і, певно, говорили правду.

— Спасибі, що мені сказав,— а куди ж ти вибираєшся їхати?

— Поїду через Самару чумацьким шляхом аж у Глухів, а може, й далі. Накуплю усякого краму і привезу перед великодними святами. У Самарі і тут буде можна добре продати.

— Так ти хочеш крамарювати?

— Пословиця каже: "навчить біда попити, як немає чого вхопити". Таке і у мене. Був уже й шинкарем, та воно не все добре з п'яними заходитись. Часом поб'ють, поломлять усе в хаті, часом заплатять удесятеро стільки, як воно варте, а часом лиш нагайкою почастують.

— У тебе мудра жидівська голова, та, може би, ти до нашої віри перейшов?..

— На те я й жид, щоб мати жидівську голову, а щодо віри, то я цього не можу зробити. З мене був би нездалий православний. Та я гадаю, що у кожній вірі можна бути чесною людиною...

— Твоя правда... Та як тобі треба грошей на закупню краму, то я тобі дам.

— Спасибі, вашмосць, пане полковнику! Те, що я маю, мені вистане, а з великими грішми в дорогу небезпечно їхати, бо можна при тому і життя втратити. Як я їхатиму такою шкапою і таким возиком, то певно ніхто мені не скаже: "жиде, давай гроші". Хіба мене для жарту нагайкою впоре, а до таких жартів то я вже звик.

— Ну, їдь з Богом.

* * *

Степанида приходила щодня більше до здоровля, щодень набирала сили. Здорова козацька вдача поборолася страшне потрясення, від якого інша людина могла минутися або збожеволіти.

Вона, небога, частенько просила Петра, щоб поїхати на хутір. Жидівка відраджувала, бо це могло б їй пошкодити. Нарешті Петро поїхав сам і запевнив Степаниду, що мама вже похована. Так, вона справді була похована так, що остала з неї купка попелу, більш нічого.

* * *

Відтепер на хуторі усе заспокоїлося і вернуло до давнього ладу. Полковник двічі на тиждень доїздив до Нової Самари, де була полкова канцелярія.

По Янкелю не було жадної вістки, відколи поїхав у світ. Рухля сиділа в подарованій хаті і лікувала людей.

ІХ. НЕДОБРІ ВІСТІ

Янкель вернувся перед Великоднем. Десь по дорозі проміняв свою шкапу за іншу. Його возик був навантажений усяким добром. Зараз пішов до полковника.

— Здоров, Янкелю,— з чим приїхав?

— З чим я приїхав, то для пана полковника ваш-мосці не буде цікаве, але люди розкуплять це перед святами... Для пана полковника привіз я дещо важного, та, на жаль, невеселого.

Жид відкашельнув і говорив:

— Я був у Глухові. Цей город я вже знаю давно. То була ще гетьманська столиця — так бодай називалося. Яке там тоді панство жило! Пан Розумовський — великий пан був і любив бенкетувати. Тепер Глухів — то собі городок, а по гетьмані і слід застиг. Але тепер там багато москалів. Тепер куди не глянеш — то або пікінер, або драгун, або гузарин. А тих московських чиновників то й не злічиш. Я пішов між жидків. Там живе рідний дядько моєї Рухлі. У нього я кватирую станув. А він є старшим при жидівським кагалі. До нього приходять різні жиди і вони собі усячину переповідають.

— Що ж вони говорили?

— Багато говорили. Знають полковник вашмосць, що перше був губернатором на всю Гетьманщину Румянцев. Тепер його цариця відкликала і наставила губернатором князя Потьомкіна. А нащо Потьомкі-на? Бо він обіцяв цариці, що без проливу крові, хитрощами, завоює і Січ Запорозьку, і всі землі запорозькі, всі паланки; Січ зруйнує, а запорожців геть знівечить. Сю новину привіз один жидок аж з Москви. Там кажуть, що на бажання цариці вирішив сенат, щоб козаків не було, бо вони мішають цариці роботу. Але москалі мають таки перед запорожцями мойре. Бояться повстання і війни. Знатніших козаків, себто старшину, вони візьмуть подарунками та рангами, а сірома сама остане, як лев без голови. Пане полковнику вашмосць, на мою дурну думку, треба би усе козацтво — так те, що живе по паланках, як і тих, що на Січі,— завчасу повідомити, щоби береглися і не дали себе перехитрити.

— Ти добре радиш, Янкелю. Спасибі за те, що довідався. А не довідався ти, коли це має статися?

— Того мені ніхто не міг сказати, але з того, що цариця вже тепер стягає багато війська на запорозьку границу, міркую, що той празник послідує цього року навесну або вліті.

Янкель відійшов.

Полковника наче громом поразило, що не міг зібрати думок. Ходив по хаті, потирав чоло долонею і шарпав сивого вуса. Пішов у сіни і закликав Петра:

— Пропали ми, сину,— пропали наші вольності і наша козацька слава.

— Що сталося, тату,— певно, Янкель привіз недобрі вісті?

— Не то що недобрі, але вони страшні. Я від того наче глузди втерав і не знаю, що робити. Хіба нам втікати — та куди?

Полковник розповів Петрові усе, про що довідався від Янкеля.

— Справді погано. Катерина напосілася на нас, а що вона собі загнула — від того певно нічим її не здержиш. Та ніяк нам самим про наше спасіння балакати. Треба, тату, чимшвидше скликати старшин з усіх паланок і порадитися та щось вирішити.

— Добре кажеш, сину, та бачиш, що коли б Москва сипнула на Запорозжя військом, то нам найперше дістанеться, бо ми на краю запорозьких земель. Перша стріча з ворогом буде тут, на нашій паланці. А війна — то погане діло. Усе знищиться, пропаде, а ви-слід непевний...

— Тату, нічого мені не жаль, тільки нашої козацької волі. Майно можемо ще добути та й доробитися, але втрачену волю здобути — то вже нелегка річ.

— Але оборонити її, сину, немає сили; так щоб хоч не втратити майна.

— Не говоріть так, тату,— за козацьку волю я радо віддам моє життя. Нам треба зараз писати листи по паланках до старшин, і у Січ треба

вістку дати. Треба усіх сюди запросити на раду. Я гадаю, що коли б у всіх одна думка була, Москва не була б нам страшна. Придивився я при сотнику і бачу, що москалі не страшні. Коли б лише один наступ москалів відбити, то вже пішло би далі легше. Потім, може, і Гетьманщина рушилася би. І тоді вернулася би наша слава...

Полковник хитав недовірливо головою, але не хотів з сином перечитися, не хотів гасити в його молодій душі того вогню, що загорів так ясним полум'ям.

Настала мовчанка. Кожний думав своє.

Полковник ходив у важкій задумі по хаті. Він боявся ризику, боявся невігоди, яку війна потягає за собою, боявся втратити майно, призбиране через увесь вік. Воно й так багато прийдеться втратити, як москалі загорнуть його посілості,— треба буде великими ха-барями викуплюватися, щоб його хоч трохи пощадили. Полковник не вірив у те, щоб Петро міг підняти козацьку старшину на таке велике діло. Він знав душу спанілого козацтва, але знав теж і примхуватість козацького поспільства. Буде те, що за Гетьманщини і на останку за Мазепи. Козацтво роздвоїться, бо москалі вміють вести діло. Одних візьмуть ордерами, других куплять грішми,— і цариця осягне те, чого хоче.

Петро знову думав про інше. Його думки були теж турботні. Чи можливо підбити козацтво до збройної оборони? Таких сотників Жуків між старшинами, котрі не пожаліли би нічого і вагувалися з москалями помірятися, на пальцях почислити. Як вже його батько, козак з діда-прадіда, котрий любить козацтво більш своєї душі, вагається, бо боїться втратити те, що має, то що ж подумати про таких дуків, котрим серце обросло салом? Вони засмакували у панському житті, і козацький кожух їм смердить. А коли їм з панами більше по дорозі, то знайдуть це панство не між козаками, лиш між панами на Гетьманщині або і в Москві,— хоч там не перестануть прозивати їх "хахлами". Як би воно не сталося, то він про себе не хоче жити під московським чоботом,— хоч би при-йшлося втікати на край світу... Так! А що буде зі Степанидою? Що вона буде

робити? Уже раз лиш з бідою вирвав її з московських кігтів. Де прийдеться її подіти?

Нарешті Петро перебив мовчанку:

— Тату, нам би не гаятись, а братися за діло, бо пізніше уся відповідальність паде на нас — що не повідомили інших про небезпеку, яка грозить Запорожжю.

— Треба, сину! Я поїду зараз у полкову канцелярію і прикажу канцеляристам розписувати листи.

— Я не так думав би, тату,— не треба робити голосно, бо я певний, що в полковій канцелярії теж є московські шпиги. І хоч у листах не буде писано, про що йде діло, Москві усе ж видасться підозрілим, чому се старшини скликаються, і пішлють шпигів, а позавтра будуть знати в Глухові, що тут робиться.

Нам обидвом треба листи писати — і так їх дуже багато не буде. Будемо писати лише до полковників, щоби прибули зі старшинами паланки.

— Так, сину, берімося зараз за роботу, щоби потім не було запізно.

З тим розійшлися.

Петро прийшов у свою кімнату дуже затурбований — так, що Степанида зараз помітила, що якась важка турбота доля гає йому.

— Чи можеш мені, Петре, сказати, про що ти тепер балакав з батьком? Як ні, то не говори нічого. Але мене це тривожить, що тато перше щось з Янкелем таємно говорив, а потім з тобою.

— Моє серденько, нащо тобі тим тривожитись? — це козацьке діло, не жіноче,— краще не питай...

— Ні, Петре, так не говори. Я — козацька дитина, і це мені не байдуже, що козацтву загрожує. Біда козакам — то й нам, жінкам, достанеться. От, бачиш, як помстилися на мойому батькові. Батько встиг втекти, а мама втратила життя. Що тобі, те й мені,— і я повинна про це знати.

— Твоя правда! Скажу тобі, що Янкель привіз недобрі вісті зі світу. Москва ладить велике військо на наших границях, щоби нежданно напасти на запорозькі землі і зруйнувати нашу Січ-матку, а козацтво перемінити на своє військо.

Степанида похитала головою:

— Хіба ж це для тебе, Петре, новина? Таж про це вже й горобці на вербі цвірінькають. Воно так мусить бути, доки козацтво буде так коритися та доброхіть лізти під московський чобіт.

— Що ж би нам, на твою думку, робити?

— А те, що пристоїть лицарям: стати за своє збройною рукою.

— А те, що пристоїть лицарям: стати за своє збройною рукою. Москалі не такі страшні, як здаєть-

—

ся. Ти бачив, як мій батенько розбив малою силою вдсятеро більший московський загін... Тільки, на жаль, у нас небагато Жуків.

— Говориш, як справдішня козацька дитина твого славного батька...
Нехай тебе за це обійму, моя дружино вірна...

— Та ледве, Петре, чи з того що вийде... Не знаю, як там на
Запорожжю,— чи там козацтво так зледащило, як тут по паланках?
Може, там наш батенько їх розрухає. Тут кожний дбає про свою вигоду,
бо йому шкода того, що надбав...

— Батько вирішив писати листи до старшин по паланках, щоби
поз'їздилися на нараду,— може, що в гурті видумають.

— Із того нічого не вийде, хоч би і всі поз'їздилися.

Відтепер батько і син писали запопадливо листи і розсилали їх
довірочними людьми до паланчиних старшин*.

Х. НАРАДА

На приказ найстаршого віком паланчиного полковника приїхало
багато старшин. З полковниками поприїздили паланчині старшини, крім
того, багато сотників. Але були й такі, що навіть не виправдали того,
чому не приїхали. Кандиба заставив для гостей великий обід. Коли вже
пообідали і стали між собою балакати про домашні справи, Кандиба
промовив:

* (А.) Скальковський ("История Новой Сечи...") подає, що усіх паланок
було у той час (перед зруйнуванням) вісім. По правому березі Дніпра: 1)
кодацька, 2) інгульська, 3) буго-гардовська, 4) орловська; а на лівому: 5)
самарська, 6) протовчанська, 7) кальміуська, 8) прогноївська.

— Не на празник спросив я вас, мої любі гості, лиш на раду — таку
сердечну раду, як між козацьким товариством водиться, коли на нього
чорна хмара наступає. Я живу, як знаєте, на границі з московськими
зайдами, і я добув певні вісті, що цариця завзялася цього року нашу Січ-

матку зруйнувати. Ви також, певно, про це чули, та коли ніхто не думає над тим, як тої біди нам виминути, то я вважав за мій обов'язок скликати вас усіх на раду, що нам робити?

— Хтозна, чи це правда? — каже полковник інгульської паланки.— Може, так собі люди плещуть, щоб нас лякати. Хто таке чував, щоб цариця хотіла Січ руйнувати... А хто ж буде бити турка та татарина? Без нас турки усю Україну забрали би.

— Аж слухати соромно, що старі люди верзуть такі небилиці, наче з неба впали або щойно на світ народилися,— каже сотник орельської паланки Максим Задирака — тому так прозваний, що нікому не поступився ні на язик, ні на шаблю.— Нас тепер цариці так потрібно, як діри в мості. Москва доти вигортала нашими руками з печі вогник, доки не добула того, чого їй було треба. При нашій допомозі забрала собі турецькі землі над Чорним та Озівським морем, здобула Крим. Тепер наше Запорожжя сидить цариці в печінках, мов терня в нозі. Загорнула Гетьманщину, тепер черга на Запорожжя — щоби мати одноцілу державу від північного моря по південне. З нашої прадідної землі поробить подарунки своїм коханцям, а нас, вольних людей, зробить кріпаками.

— Не можу в це повірити,— каже знову інгульський полковник,— щоби Москва так з легким серцем забула про наші вірні послуги для неї. Це була би страшна невдячність, а цього не зробить благородна цариця, наша пані. Вона відносилася до нас завжди ласкаво, а вже світліший все відкликався до нас по-то-вариськи.

— Чи ти, пане полковнику, справді дитина, чи ти таки втерняв глузди, що верзеш дурниці, наче дурману наївся? Ти про якусь вдячність балакаєш! Наші батьки й діди стільки століть тою вдячністю жилися — то польською, то московською, а опинилися на тому, що з великої колись України ми сидимо на тім малім клаптику, що Запорожжям називається. І це нам вривають — а все із вдячності за наші услуги. Наші батьки і діди наїдалися тої блекоти — і ми донині не можемо з неї очуняти. І тепер,

замість стати плече об плече в обороні нашої свободи, дуримо себе якоюсь царською ласкою та вдячністю.

— Чи можна нам з кочергою проти сонця ставати? — каже другий полковник, відомий на Запорожжі багач.— Там сила, а ми що? Зачіпатися з царицею, з Москвою, то краще коміть головою в Дніпро. А що тоді станеться з нашим майном, з нашими стадами, табунами та отарами? Усе забере ворог, а коли і врятуємо наше мізерне життя — прийдеться нам скита-тися прошаками попід тином, і то ще на чужині.

— От вилізло шило з мішка,— каже сотник.— Зразу перечилися над тим, чи це правда, що Москва на нас затіває, але як жива правда вдарила нас по лиці, тоді показалося, що ми — гнила колода, купа ледарів, яким можна тесати кілки на голові, коли б лише нашого болота не рушати і нас лишити в спокою.

Так говорив сотник Задирака — говорив з жаром, аж задихався. Страшно був схвилюваний на дуків-ба-гатирів. Коли на хвилю зупинився і хотів говорити далі, його виручив у тому несподівано хто інший.

Ніхто з гостей не помітив, як у світлицю зайшов потиху новий гість і присів у кутику.

Цей чоловік не був зовсім схожий на гостя пана полковника Кандиби. Йому краще було б до лиця — у кухні, між челяддю. Виглядав на прошака або степового чабана. Не було на ньому доброї свитини, ні цілої сорочки,— усе в латах, і такі ж чоботи. За ковні-ром стирчала запорозька люлька, в руках — здоровий ціпок. Лише по сивім чубі та довгих вусах можна було пізнати у ньому старого запорожця. Вже в літах був, високий на зріст і плечистий. Здавалося, що в ньому ведмедяча Сила, хоч вже хитав головою і руки у нього дрижали. Тепер скористав з того, що сотник перестав говорити, і, спираючись на свого ціпка, заговорив:

— Я тебе, пане сотнику, вже виручу, бо знаю, що ти хотів сказати далі. Моє слово буде до твого подібне. Ви — ледарі і лінюхи, вам душа салом обросла. Вам байдужі козацька воля і слава, бо ви на неї ніколи не робили, а лиш багатства збивали. Я плюю на вас, поганих,— і так будуть плювати на вас грядучі покоління ваших дітей та онуків... Боїтеся за ваші стада... не бійтесь — московські пани нагодують і напоять їх, а вас поставлять чабанами над ними.

Гості дуже збентежилися, бо дід говорив різко, наче стріляв кожне слово з мушкету. До того його поява була така несподівана, що не могли отямитися.

Перший отямився полковник інгульської паланки і уважав себе обидженим. Він скипів на таке зухвальство прошака, почервонів на лиці, мов буряк, устав з свого місця та йшов прямо на діда:

— Хто ти є, хто тебе сюди кликав? Поглянув на Кандибу, питаючи очима, хто того

зухвальця сюди пустив. Але Кандиба теж був збентежений і не знав, що сказати. А дід ані оком не кліпнув і дивився полковникові прямо у вічі, підпирався на ціпок і згідно усміхався:

— Хочеш знати, хто я? Зви мене, як хочеш; можеш навіть тепер мене звати козаком Голотою. В одному лише запевняю вас усіх, мої маститі та славетні ііанове дуки, що я не гірший запорожець за вас, і не Р:ІМ вам довелося побувати там, де я був.

Ви втрачали багато часу на посольствах в одну або другу столицю, на поклонах перед тою сучою дочкою Катериною і тим архізлодієм Потьомкіним, а я, сірома, горював на турецькій галері. Вас милували ласкавими словечками, бенкетами та бляшками з "ізоображе-нієм" Катерини, а мене милували дротяними канчуками і таволгою та годували смердючою юшкою. Ви доробилися багатства за свої труди і стали

багатирями — я заледве випросив собі у січового начальства невеликий наділ в балці, де завів пасіку, купив Коровину та козу, та й хотів там віку дожити. І жилося мені так, що я ні до кого не налазив за проханим хлібом і нікому не заваджав,— навпаки, не одному біднязі я допоміг. Аж прийшли наші любі москалі, позавидували мені такого багатства і прогнали мене з моєї землянки, забрали Коровину та козу,— і прогнали такого, як ось тут мене бачите, а на моє місце посадили якогось зайду, з котрим годі навіть розмо-витися. І коли я довідався, що тут збирається рада старшин над долею Запорозжя, то й мені захотілося прийти та послухати слова мудрих людей. Та от я дослухався такого, що краще було мені загинути де-небудь від кулі. Наша старшина боїться за свої багатства, а чорт нехай побере козацтво...

Коли дід говорив, усі замовкли, затихли на своїх місцях, задеревіли. І розгніваний полковник, що йшов так певно на запорожця, що, здавалося, зітре його в порошок, станув тепер сільним стовпом і не міг відізватися.

Усі засоромились, бо слово діда палило їх вогнем. Таж це була правда. їм стало соромно і лячно. Соромно за своє самолюбство і лакімство лукаве, лячно за те, що коли такі язикаті діди підуть між козацтво, уся сірома стане проти цариці за свої козацькі воль-ності,— а тоді Москва помститься на старшині і все їм забере.

У світлиці настала мервецька тишина, наче б щойно хтось з життям розстався. Ніхто не мав смілості заговорити, зрештою, не було про що говорити. Та в тій хвилі віз затарахкотів біля хутора і в'їхав на подвір'я з кількома козаками. Петро вийшов розвідати, але зараз на дорозі стрів десятника тої ватаги козаків, який йшов прямо до полковника. Петро пропустив його в світлицю, а сам придивлявся з ґанку до того, що було на возі. На возі лежав пов'язаний якийсь духовних. Петро зацікавився і приступив до воза. Пізнав зараз диякона Софронова, того, що так гарно баском співає. Не питаючи нічого, пішов зараз у світлицю, де десятник здавав звіт. Його сотник, Тарас Шило, післав з козаками сторожити границю від сторони Слов'яно-Сербії і перешукати кожного, що

переходить границю. Коли б знайдено було якесь письмо, так зараз власника арештувати і відставити до полкової канцелярії. Саме вони піймали цього бородача і знайшли при ньому письмо, якого десятник не вмів перечитати, і тому того попа сюди привезли. А що той піп пручався і лаяв по-московському, вони його зв'язали і на возі привезли.

Усі гості скупчилися біля десятника.

— Поперед усього роздаємо письмо. Може, там справді нічого немає і ми даремне чоловіка неволили, та ще й духовну особу зневажаємо.

Письмо було запечатане воском, а адреса була на найближчу московську станицю. Кандиба аж задрижав, перебігаючи письмо очима. То був донос, що в хуторі самарського полковника Кандиби зібралася козацька рада з усіх запорозьких земель. Вони радять над якоюсь небезпечною затією проти цариці-государині. Ця рада буде, певно, довше тривати, і добре було б накрити їх всіх на гарячому. На письмі не було підпису, лиш якийсь знак, котрого ніхто не розумів.

— Прочитай, пане полковнику, уголос,— каже хтось з гостей,— нехай усі почуємо.

— Я мушу розпитати у того попа, хто його післав. Приведи його сюди,— каже до десятника.

Тим часом біля воза збіглися цікаві з хутора, і всі пізнали диякона із своєї церкви. Диякона привели козаки перед полковника на силу.

— Здоров будь, дияконе Тимофею,— гукнув до нього полковник так, що йому поза спину морозом пішло.— От, як гарно ми стрічаємося. Скажи, голубе, хто тебе післав з тим письмом? — й полковник ткнув йому листа під сам ніс. Диякон мовчав уперто.

Тим часом Петро обдивив письмо і каже:

— Той післав, хто це письмо писав. А писав його ніхто інший, лиш наш достойний протоєрей Созоній, бо я його письмо добре знаю...

— Гадюку я собі виховав за пазухою,— каже полковник.

— Я й догадувався, що між нами є шпиги, котрі зараз доносять про все московським панам, що почують,— каже сотник Задирака.— Пропала козацька слава і характерність.

— Так не можна казати,— говорив Кандиба.— Зрадники завсіди траплялися — не забувайте за полковника Пешту, що також зрадив Богдана-гетьмана. Але я не подарую того мому протоєреєві. Пішли, Петре, кількох козаків, нехай мені зараз приведуть сюди за бороду того достойника, я з ним не так поговорю...

Тепер розв'язався язик дяконові:

— Пане полковнику, мій добродію! Не винуйте мене у тому, бо я нічого не винен. Клянуся вам на мої діти, що я не знав, що у цім письмі написано. Мене прикликав мій повелитель протоєрей, зачинив двері, каже: "Понесеш це письмо по адресі, а коли б ти зрадився перед козаками, то анафемою будеш, і я оддам тебе царським людям, а вони не дуже-то будуть церемонитися твоєю дяконською рясю. І дяконський чин від тебе відберуть". А що я тоді робитиму з жінкою та діточками, хоч би мене і оставили живим? Ви, панове, не знаєте, який у нас великий послух. Ваша козацька суворість супроти нашої — то нічого... І я пішов, як було приказано. Я вже бачив, як царські люди кнутами одирали нашого брата,— не дай, Боже, їм в руки попасти. Татарська неволя не така страшна.

Дякон став плакати.

Перший обізвався сотник Задирака:

— Нема за що карати того сірому, бо справді він мусив йти, як йому казали. Йому з очей видно, що говорить правду. І в цьому правда, що московська неволя гірша за татарську. Татарський набіг то наче нагальна повинь: припливе, виверне всі греблі і пропаде відразу. Чого не забере, те й остане. Московська повинь не відпливає — остає на місці, поробить мокляки і гниль, і від того прокидається пошесть. О! після московської повені треба довго сушити...

У той момент з'явився післаний за протоєреєм десятник і сказав, що перешукали все домівство і не знайшли попа. Попада казала, що не знає, куди поїхав ще вчора рано, та ще й вилаяла десятника — як він сміє перешукувати попівське домівство. І пану полковникові досталось...

— А я, й не питаючися попаді, знаю, куди почимчикував о. Созоній. Він тепер сидить безпечно в якійсь команді і певно вернеться з царськими людьми.

— То чому посилав би дякона з тим самим?

— На дві руки певніше. Піймають його самого, то пустять, бо нічого не знайдуть при ньому. А піймають дякона, то він забіжить. Але тепер нам, панове товариство,— каже сотник,— не говорити про те, чи ми Москві потрібні, чи ні,— чи цариця буде вдячна, а Грицько Нечоса для нас щирий,— лише ладитися до оборони. Щойно не видно московської команди — а тоді повезуть нас в кайданах у Глухів, а потім ще далі, і хто не здохне під кнутом, помандрує в Сибір. Отож, панове товариство, я гадаю, що нам, не гаючись, скликати би все козацтво і дати доброго прочухана москалям, як прийдуть нас брати,— як це зробив сотник Жук. Кажу вам усім і божуся, що мене живого не візьмуть.

— Не можу слухати дитячого базікання,— каже інгульський полковник.— Мене тут вже немає. Не буду ж я йти з мотикою на сонце і задиратися з царицею. На мою думку, ми повинні сьогодні тут вибрати від усіх паланок депутатів до цариці з суплікою за наші кривди...

— Так, так,— каже сотник,— я віддаю мій голос на інгульського полковника — на депутата до цариці. Він хоч у літах, та ще доволі бадьорий. Може, якраз піде під смак цариці. Нечосу віджене — і аж тоді запануємо та заживем. Ну, як, пане полковнику,— каже, плескаючи його по плечу,— угодиш цариці, нашій матці, чи ні?

Всі стали сміятися, полковник обидився:

— Як смієш мене, полковника, зневажати?

— Ов-ва! — велике діло полковник! Не козацтво тебе вибирало, а кошовий наставив тебе полковником,— такий самий баба, як і ти. А як ти почуваєш себе обидженим, так у тебе і у мене є шабля — помі-римося, кому було би краще бути полковником, а кому свинопасом.

В суперечку вмішався Кандиба:

— Як господар цієї хати не можу дозволити, щоби мої гості тут кривавилися. Ми в небезпеці. Думаймо в згоді та єдності про нашу оборону, бо буде пізно. Якщо цей зрадник Созоній між москалями, то москалів щойно не видно, і нас тут усіх накриють.

— Я тут ні при чому,— кричав інгульський полковник, радий з того, що не потребує ставати до двобою з сотником Задиракою,— знайте, що тут мене нема!

— Підожди хвилину, пане полковнику ваш-мосць,— каже Задирака, хапаючи його за полу,— може, якраз виберуть вас у депутати, а звідси ближче у Москву, як з Інгульця...

Полковник вирвався на силу і вийшов. Чути було, як казав своїм козакам негайно ладитися в дорогу.

Та не сам він поїхав. Гості стали непомітно, один по одному, виходити, не прощаючись навіть з господарем. Остав лише Задирака і ще кількох старшин.

— Шкода було нашої праці з писанням стільки листів,— каже Петро.

— Чого ж шкода? — каже Задирака.— Тепер ми впевнилися, яких маємо товаришів і на кого нам покладатися. Не знаємо ще, який дух віє на Запорозькій Січі. Там вправді працюють наші однодумці, але наш кошовий радіє своєю бляшкою і не схоче підняти руку проти Москви.

— Що ж нам робити зараз? — питає Кандиба.

— Боронитися до останку, хоч би прийшлося покласти і голови наші, а не йти під московський чобіт. Краще нам згинутися, як загинати в Сибіру.

— Нехай тебе Бог благословить, мій сину,— каже дід, що увесь той час сидів в кутку і прислухувався. Він обняв Задираку і поцілував у голову.

Решта гостей посідали за столом і радили далі. Диякона розв'язали і пустили.

На подвір'ї знову задудонів кінь. Ніхто на це не звертав уваги, хіба Петро. Він зараз вийшов. До нього припав зараз Янкель. Ледве дух переводив. Він вибрався за своїм ділом — як побачив цілу валку москалів, які йшли в напрямку на полковницький хутір. Валка станула в степу, либонь, там будуть ночувати. Янкель покинув свій візок і біг сюди пішки, поки не допав в степу якогось коня. Він не знає, чий то кінь, та йому було дуже спішно звістити пана полковника, щоби був обережний. Він їхав охляп, без сідла і уздени-ці, підганяв коня ногами, а керував руками і дуже боявся, щоб які конюхи його не піймали і, як злодія-конокрада, не покарали.

— Спасибі тобі, добрий Янкелю,— тепер ніхто не буде підозрівати тебе в нещирості до нас. Сядь та відпочинь, а я скажу татові.

Янкель виглядав так, що коли б не така поважна хвиля, можна було з нього посміятися. На ньому була розхристана сорочка та подертий халат — від того, що передирався кущами тернини, де треба було ховатися. Загубив шапку і берлиток, і світив голою головою з довгими пейсами.

Петро лишив Янкеля на рундуку, а сам пішов у світлицю:

— За вовка помовка, а вовк козу з'їв... Ми радимо і вгадуємо, чи прийде москаль, чи ні, а я маю певну відомість, що царські люди вже в дорозі на нас. Хочете, вірте або ні, але відомість певна, лиш вибачте, що не скажу, від кого.

А батькові шепнув:

— Янкель сидить на рундуку.

Полковник Кандиба вислав зараз роз'їзди в сторону Слов'яно-Сербії. Сотник каже:

— Не чекати нам, аж роз'їзд вернеться, лише готовити козацтво до оборони. Як москалі йдуть від Слов'яно-Сербії, певно, і мого села не минули, а мені ніхто не дав знати. Чей же усіх не вимордували...

— Я думаю, що вони не лише виминули твоє село, але і всі села по дорозі. Залежало ж їм на тім, щоби нас заскочити несподівано і тут накрити. Вони, вертаючи, можуть усе пограбувати і попалити, а поки що можна бути спокійним,— каже Кандиба.

— В такому разі,— каже сотник,— нам треба подбати, щоби вони звідси не вернулися.

У хуторі настав тихий, непомітний рух. Поскликали полкову старшину та паланчиних сотників. Радять. Усі годяться, щоби провід віддати сотникові Задираці, бо полковник серед такого втратив голову. Він не скриває свого схвильовання. Йому теж жаль того, що тепер має втратити те, що збирав стільки літ. Але соромно йому було говорити це перед сином... От йдуть на нього царські люди. Хоч гостей у нього вже немає, то є такі шпиги, котрі донесуть, що вони були. Москалі і про це довідаються, що тут було говорено, а це вистане, щоби його повезли в Москву в кайданах. А він того певно вже не видержить. Він тепер бачив ясно, що попав в таку халепу, з котрої немає вороття. Навіть хабарями не можна буде викупитися. Нащо їм задовольнятися дрібницею, коли можуть все забрати? Не може зрозуміти Петра. Той нічим не журиться — та ще й радий з того, що має бути. Він не цікавиться радою старшин, лише порядкує на хуторі. Розділює зброю, дивиться за муніцією.

Нарешті вертаються вислані стежі. Десятники здають полковникові звіт, а Петро і сотник пильно прислухуються. Стежі вернули всі щасливо і поводитися дуже гарно. Ховалися, щоби москалі їх не помітили. Як треба було, то повзли аж під ворожий табір. Москалі — сама кіннота — будуть певно на місці ночувати, бо й вогні порозкладали. Стежі об'їхали далеко московський табір і дивилися за слідом, куди йшли москалі. Показалося, що вони виминали паланчині оселі, щоби підійти непомітно до Самари. Та це ще не було всеї Ще не вернулася одна стежа, яку повів осаул Терешко.

Аж і він з'явився і привіз пов'язаного драгуна — значиться, "піймав язика", з чого всі були раді. Тереш-ко, полишивши свою стежу подальше, підповз там, де паслися драгунські коні. В траві здибав одного сплячого. Той і не стямився, як Терешко його зв'язав і заткав йому ганчіркою рота,, щоб не кричав. Потім взяв його на плечі і притаскав до своїх. Драгуна посадили на коня і перев'язали ноги під животом. Зараз привели драгуна перед полковника і зняли ганчірку. Драгун спльовував з огидою.

— Дайте мені води напитися,— каже по-українськи,— на якого чорта було мене так мучити, коли ж не спирався і не кричав?

— Так ти — українець?

— А ви гадали, що москаль? А гей! Чи у вас і води немає? Не можу язиком ворухнути...

Замість води піднесли йому збанок з медом, і чура хотів налляти йому в кухоль. Та драгун вирвав йому збанок з руки:

— Ти не трудись — я поза дно більше не вип'ю. Підніс збанок до рота і пив, поки не висушив до

дна.

— Ну, спасибіг, добрі люди, що напоїли; коли б ще погодували якоюсь козацькою стравою, бо від московської саламахи мене аж млоїть.

— Ти перше відповідай, про що тебе буду питати,— каже полковник.

— Нема дурних,— каже драгун.— У мене така вдача, що поки голодний — нічого не пам'ятаю, усе забув, хоч залізом мене печить. Поки не попоїв чогось доброго, й слова не скажу.

Всі пізнали українську вдачу, охочу до жартів. Усім подобався. Принесли йому їсти, і він не дав себе припрошувати.

— Ви, запорожці,— добрі люди,— каже, втираючи рукавом губи,— та ваше лицарство, либонь, вже зледащіло. З вами буде те саме, що з гетьманцями, коли за себе не постоїте. На московську ласку не надійтеся... го-го-го, була колись на світі така господиня, що надіялася від бика молока. Таке буде і у вас з тією ласкою. В Москві вирішили давно, щоби зруйнувати Запорозьку Січ. Із запорозьких земель буде нова губернія. Вас хочуть брати по одному, а потім і Січ захоплять. Лише цим разом траплялася нагода захопити вас усіх разом, як тут будете радитись. Якийсь піп доніс, що на хуторі полковника Кандиби зібралися

бунтовщики на раду, і от йде на вас цілий дивізіон драгунів, щоби потихоньку оточити оселю, покувати усіх і повезти зразу у Глухів, а далі туди, звідки нашому братові немає вороття. Ідіже всі праведнії упоїваються.

— Сибір! — каже Задирака.

— Еге ж! Туди ще коротша дорога, як через Сибір. Московські тортури цю дорогу скорочують о одну частину. Як ви, запорожці, не зледащили зовсім, то обороняйтеся. Цим разом не буде вам важко, бо всього п'ять сотень йде на вас. Тому вони так обережно йдуть і виминають всі оселі, щоби не робити великого шуму. Зате, вертаючи, погуляють собі.

— Ми будемо так робити, щоб ні один не вернувся,— каже сотник.

— Так, то по-козацьки,— каже драгун і вдарив себе по коліні рукою.
— Тільки на одно уважайте: між драгунами буде який десяток українців
— гріх братню кров проливати.

— Де дрова рубають, там тріски летять,— каже Задирака,— інакше годі. Котрий буде мати розум і заговорить своєю мовою, того пощадиють, а дурня то й в церкві б'ють. Та я тебе, козаче, спитаю, чи ти бачив того попа, що з доносом приїздив?

— Як же не бачив? — і ви його побачите, бо він з дивізіоном йде і показує дорогу.

— Накажемо нашим козакам, щоби його пощадили і живого піймали, бо це була б для нього замала кара...

— Слухайте, запорожці,— каже драгун,— нащо вам паскудити собі рук таким падлюкою? Я уявляю собі так, що ви підете проти москалів засідкою,— бо я так зробив би. Москалі, натрапивши на засідку, якої

вони не сподівалися, будуть вважати, що піп умисно завів у засідку, і вони його певно зарубають на місці.

Сотник Задирака, бачачи, як Кандиба ходив стурбовано з кута в кут, каже:

— Чого ти, полковнику, так затривожився, що голову втеряв зовсім? Чи сьак, чи так, а ти свого майна не збережеш — чи будеш боротися, чи покладеш вуха по собі, мов заяць під копицею. То вже пропало — і нема за чим жалувати, що певно не вернеться. Один рятунок: якби козацтво усе з'єдналося — а до того треба би якого Сагайдачного або Сірка Івана. Калниш того не втне. Можна його скинути та вибрати іншого, та, на жаль, такого я між козацтвом не бачу. Воно погано, та з того не виходить, щоби здаватися на ласку панів московських і цариці. Я зберу своїх козаків — і дам себе москалям пізнати, що мене попам'я-тають.

ХІ. ПАНСЬКА ЛАСКА НА БИСТРОМУ КОНИКУ ЇЗДИТЬ

Від осені 1774 (року) побували в царській столиці, в Петербурзі, три запорозькі депутати: Сидір Білий, Антін Головатий та Лонгин Мощенський. Оббивали пороги московських вельмож і роздавали великі подарунки. За довголітню службу московським царям прохали царицю, щоб їм не рушати їхніх споконвічних земель і запевнити їм те, що їм запоручили польські королі і московські царі окремими грамотами. Ненаситні московські пани приймали радо подарунки і дурили обіцянками. Цариця писала до козаків лесливі листи, поки... дня 10 липня 1774 р. не заключила з турками Кучук-Карнайджійського миру.

Пізніше вже перестали церемонитися з запорозькими депутатами. Київський губернатор Потьомкін, що все показував себе як великого приятеля запорожців, став тепер не такої співати. Називав запорожців неслухняними та бунтарями, докоряв їм, що не дозволяють на своїх землях садовитися балканським поселенцям. Потьомкін успів переконати царицю, що Запорожжя не тільки не потрібне Росії, а навіть

шкідливе. Воно є на ділі республікою, а Росія має самодержавний устрій. Запорожжя хоче бути державою в державі і зупиняє з'єдинення російської імперії, і може колись дуже пошкодити Росії. Потьомкі-на підпирали ті московські пани, які надіялися після знесення Запорожжя виєднати дещо для себе із запорозьких земель, як це сталося вже на Гетьманщині.

Зразу Катерина не хотіла піти за думкою свого любчика. Тй самій було соромно виявляти таку чорну невдячність запорожцям, котрі їй так вірно служили і не раз станули в пригоді. Та Потьомкін мав на Катерину якийсь демонічний вплив, і вона його навіть боялася та стала виминати. Але він все знав побороти усі перешкоди і стати їй перед очі тоді, коли вона того найменше сподівалася. І тепер вона' йому улягла, лише застерегла собі, щоб зайняття Запорожжя і Січі відбулося потиху і без проливу крові. Потьомкін їй обіцяв, а щоби легше це перевести, казав себе поставити київським губернатором.

Отож доля запорозьких козаків була вирішена, хоч того зразу не проголошувано.

Про це довідався у царських канцеляристів Антін

Головатий за доброго хабаря. Його наче громом поразило — не міг отямитися від того удару московським обухом. Одначе перемогла завзята українська вдача. Замість одчаю його взяла злість на лицемірство і зраду Москви. Приходила йому в голову одчайдушна думка: піти до Грицька Нечоси на послухання — і вбити його як зрадника запорозького товариства. Та зміркував, що тим не перепинить справи.

Головатий прийшов на квартиру до своїх товаришів сумний, мов градова хмара. Не кажучи ні слова, він кинув шапкою в кут, присів при столі та склонив голову на руки. Товариші затривожилися і стали допитуватися про причину жури. Довго чекали на відповідь. Нарешті Головатий начеб зі сну прокинувся і потер чоло рукою:

— Збирайтеся, товариші, в дорогу додому,— коли б ще хоч раз довелось поглянути на Січ-матку та на Дніпро-Славуту.

— Та кажи вже раз, що є, і не муч нас. Говориш загадочно, що чорт тебе не зрозуміє.

Замість відповіді Головатий став товкти головою до стола і плакати. То був придавлений рев смертельно раненого звіря, який не хоче зрадити перед мисливцями своєї скритки, і біль у собі придушує.

Товариші знали Головатого як чоловіка зрівноваженого і розумного, що багато разів їздив в депутації до Петербурга чи Москви і розумів політику. Коли ж він тепер плаче — мусить бути неабияка причина. Стояли над ним безраді, мучені якимсь страшним прочуттям. Головатий виплакався і обтер очі, червоні від сліз.

— Не хочуть нам витичити наших границь? — питає Сидір Білий.

— Сенат вирішив, і цариця це прийняла, що запорозьке військо має бути знесене, а Січ Запорозька — зруйнована, щоб і сліду не остало по запорожцях.

— Хіба ти, товаришу, жартуєш собі з нас,— каже Білий.

— А ти бачив коли, щоб хто, жартуючи, плакав так, як я, що трохи не минувся? Багато мене грошей стоїло, поки довідався від канцеляристів про правду, котрої вже ніхто не відмінить.

— Вірити не хочеться,— каже в свою чергу Лонгин Мощенський.— Нам треба безумовно добути послухання у Потьомкіна. Він наш січовий товариш, тепер київський губернатор, і він багато може для нас зробити.

— Ти, Лонгине,— велика дитина. Нечоса нам не допоможе, бо то він сам піддав цариці думку зруйнувати Січ. Але піти нам треба, бо по те нас вислало січове товариство,— треба піти, хоч з того не буде хісна.

Довго нараджувалися депутати, як до Потьомкіна говорити. А може би, вже й до цариці піти? — вона такі гарні листи писала до запорожців.

Стали заходитися, щоби дістати послухання у світлішого. Це коштувало багато грошей, бо світліший не дуже квапився прийняти послів. Вкінці, після довгого вижидання, добули послухання і пішли до таврійської палати. Головатий був певний, що справа Запорозжя вирішена невідклично, одначе пішов, щоби вислухати смертного приговору. Але його товариші мали все надію, що щирим благанням зможуть випросити дальше життя для Січі і товариства.

У ждальні світлішого треба було ще довго чекати на чергу. Випередило їх багато панів та генералів, які виходили з радісним або сумовитим обличчям. Запорозькі депутати прибралися в дорогу святочну одежу. Думали, що це зробить добре вражіння на князя, бо ж недавно ще впрошувався у січове товариство якого-небудь курія. Інтересанти, які вижидали на свою чергу, дивилися на запорожців і висказували свої глумливі уваги. Депутати чули такі слова, як "хахли", "хахляндія", але показували по собі, що це не до них п'ється.

Нарешті вийшов княжий ад'ютант і прикликав запорозьких послів кивком пальця, як прикликається слугу або добре вивчену собачку. Депутати встали і ввійшли повагом в кабінет світлішого. Він сидів за столом, перекидав якісь папери і показував, що навіть не знає, чи хто ввійшов у кабінет. Посли підійшли до середини кімнати і станули. Світліший ні оком не моргнув, лиш все читає. Це нічого не допомгло, що Головатий легко кашельнув. Князь і того не хотів чути. Тепер депутати поглянули по собі, чи не добре було б їм зараз вийти, бо ж це страшна зневага для послів і для тих, що їх вислали. Аж тепер підвів голову Потьомкін, устав і випрямився у весь зріст і підступив до запорожців.

— Ви — бунтовщики! Не слухаєте указів імператриці і вашої повелительки. Довше такого не можна терпіти.

— Ми про ніщо не знаємо,— каже Головатий.

— Як не знаєте і дураків із себе робите? — кричав Нечоса.— Ваш кошовий — такий самий бунтар, як ви всі, віроломне кодро. Як ви смієте зганяти поселенців, яких уряд посилає у вашу хахляндію?

— Дозвольте, світліший князю, завважити, що це наша споконвічна земля, і ніхто не має права нам її відбирати. А тут налізають до нас, з одного боку — балканська наволоч, з другого боку — донці. А де ж ми дінемося?

— Мовчати! — крикнув Потьомкін і затупотів ногами.— Не ваша це земля, а царська, і цариця, "імператриця", може її дати, кому завгодно. Нам вже досить вашої розбишацької люб'язності. Не хочете з доброї волі жити, як належить царським підданим хахлам, так ми зробимо з вами інакше.

— Ми ні підданці, ні холопи, а вольні козаки, лицарі... Дозвольте вам пригадати, що ви — наш курінний товариш січовий, Грицько Нечоса, і за ваше поведіння з нами можете потрапити під козацький суд.

Це сказав Лонгин Мощенський схвильованим голосом. Він почервонів увесь, мов буряк, і дрижав усім тілом.

— Сволоч! — закричав Потьомкін і скочив за свій стіл.

Йому прийшло на думку, що той зухвалець може добути шаблі і його порубати.

З'явився зараз княжий ад'ютант і показав депутатам двері, бо Потьомкін верещав, аж запінився.

Посли вийшли схвильовані і подалися на свою квартиру.

— Ще би нам піти до цариці,— каже Білий.

— Шкода заходу,— каже Головатий.— По-перше, нас туди не пустять, а по-друге, цариця зробить те, чого хоче Потьомкін, а ми втратили у нього усю ласку. Ти, товаришу Лонгине, загостро йому сказав, і він нам цього не вибачить. Нам треба чимшвидше втікати з того клятого міста, поки ще у нас голови на карку.

Коли за кілька днів опісля Потьомкін доложив цариці про це, як він з депутатами говорив і повадився, вона не була з того задоволена. Хотіла якось направити те грубе поведіння свого любчика і післала по козаків, та по них вже і слід застиг...

ХІ. ГАДЮКА ЗА ПАЗУХОЮ

Отаманство над паланчиним військом у тій стрічі з москалями передано сотникові Задираці. Петро пішов доброхит під його руку. До нього теж зголосився старий січовий дід, що стільки правди наговорив козацьким старшинам. Петро казав видати йому одіжку і зброю та доброго коня. Любо було поглянути, як дід вскочив на коня, мов молодець, і усміхнувся.

— Пізнати птицю по пір'ячку,— каже сотник.

— Нам би, по-перше, розглянутися по оселі,— каже дід.— Веди нас, Петре, бо ми не тутешні.

Виїхали усі три за ворота хутора.

Оселя полковника Кандиби, як усі паланчині села, доволі широка й розлога, лежала на лівому березі річки Самари. При біленьких козацьких

хатках — садки, а спереду — цвітники. Посередині села — розлогий майдан.

— Сюди треба звабити напасників,— каже сотник до Петра.

Як вернулися з обзорин, полковник прикликав Петра в комору.

— Знаєш, сину, що нам треба забезпечитися на всякий випадок. Ніхто не знає, що буде, а все ж воно краще приготувитися на найгірше. Нас можуть москалі перемогти, але на кожний випадок — хоч ми сьогодні і побідимо, нам прийдеться невдовзі звідси втікати. Таки шкода давати ворогові усе на поталу. Заберуть мої стада, зруйнують хутір — то неминуче. Та в мене ще й гроші є, а того вже не хочеться їм давати.

— Це можна забрати з собою,— каже Петро.

— Усього не забереш, хоч у мене небагато мідяних московських грошей. Я настільки був второпний, що всю мідь перемінював на золото та срібло. Нам треба той лишок, якого з собою не можна забрати, де-небудь закопати. Я був би це давно зробив сам, та бач, тобі, Петре, довше жити на світі, як мені, і це все для тебе призначене, бо ти у мене один.

Полковник прослезився і обняв Петра.

— Заспокійся, тату, ще не вмерла козацька мати — не пропадемо.

— Дав би Бог, та я в це не вірю. Чи ти бачив наших старшин, чув, як вони говорили? Чи можна з такими людьми за одне постояти? Признаюся тобі, сину, з соромом, що і я такий був,— і мені жаль було все ставити на одну карту. Якби не Жук та не ти, то й я сидів би тихо і не пхав пальців між двері. Тепер вже запізно завертати. Піду з вами — і буде мені те, що і вам.

— Побачите, тату, що ми побідимо, і цієї ночі такого ляпаса дамо москалям, що їм відхочеться нас зачіпати.

— Може, і твоя правда, але це буде солом'яний вогонь, бо немає між нами єдності і кожний хапає за свій мішок. А наше поспільство, це, що на паланках живе, піде на московські обіцянки так, як пішло на Гетьманщині. Москва пішле між них своїх емісарів і стане бунтувати проти дуків-багачів, козацьких старшин,— і все піде на цю принаду, як муха на мід.

— Того, тату, нема чого боятися. Вже Гетьманщина навчила український народ, що це неправда. Там тепер кріпацтво завели — ще важкіше, як було за Польщі.

— Хіба тут про це знають?.. Але, сину, берімося тепер за своє діло.

Кандиба став мацати по стіні, поки не натрапив на якийсь гудзик і натиснув на нього. Відчинилися двері до льоху, звідки повіяло задущим повітрям, що годі було дихати. Показалися невеличкі вузькі східці, і туди пішов Кандиба зі свічкою, а Петро за ним. Про цей скритий льох Петро нічого не знав, тільки сам полковник та хіба його сестра Марта. Петро став при рудавім світлі роздивлятися. У цім невеличкім льоху ховалися великі скарби. На зморшавілих дощаних полицях стояли мішечки з дукатами та іншим золотом. Мішечки були новенькі, і їх гниль не чіпалася. Видно, що полковник сюди часто заходив.

— Це мусимо забрати з собою, як будемо втікати, бо воно має свою вартість і не забирає багато місця. А ці два казанки треба тут закопати — про місце будемо оба знати.

Петро зняв мідяну накривку з одного казанка і побачив, що там були золоті гроші.

— Гарно би тим москалі поживилися. Вони назвали б це воєнною добиччю.

— Не поживляться! Краще нехай пропаде в землі або й чортові дістанеться, а не їм. Ми таки тут їх закопаємо. Хата може згоріти, а сюди вогонь не дістанеться.

Петро взяв в руки заступ і став копати яму. Казанки були такі важкі, що Петро ледве їх двигнув, складаючи в яму. Потім засипали все землею і добре притоптали.

— Безпечно,— каже Петро,— а хто б доторкнув тих грошей — щоби йому руку покрутило.

Вийшли з льоху і могли відотхнути свіжим повітрям. Надворі вже вечоріло. Золоті зорі виходили одна по одній. В селі було гамірно. Вертали череди з поля, вертались і люди від весняної роботи. Днина була погідна, і тому люди сиділи надворі і вечеряли.

Сотник Задирака, обнявши отаманування, розсилав часто стежі і наказував берегтися, щоби москалі не помітили. Нехай думають, що тут усе пішло спати після денної праці. Згодом усе затихло; люди полягали спати, лише козаки не спали. Вертались стежі зі звітами. Москалі вже рушили з місця. Та вже і північ перейшла, а москалі не приходили. Але вони вже були під селом. Оточили його довкруги. Та лише вони пов'їздили на майдан, як з усіх сторін стали перекликатися сичі. Москалі не звертали уваги. Лиш українці, що служили в драгунах, зрозуміли, що це — бойове гасло козацьке. Кожний з них оглядався, куди би то найлегше сховатися. Та в тій хвилі, як драгуни з'явилися на майдані, вдарило рудаве полум'я, і серед майдану запалала бочка з смолою. З різних закутин мушкетні стріли посипалися на драгунів. Ворога не було видно — хіба що вогонь з мушкету блисне в різних місцях. Падали люди та коні, а ті, що втратили їздців, ганяли по майдані. Бачать драгуни, що невидимий ворог їх усіх переб'є, стали завертати, звідки прийшли. Та тут

по улицах вже накладено було бе-ревен та оплітків. Коні падали і ломили ноги, а мушкетні стріли далі не вгавали...

І коли вже стало світати — не було нікого живого, хіба ті, що заздалегідь поховалися попід тином. Сотник так справився, що всі вулиці позатикано, і ніхто не міг втекти із засідки.

По вулицях і на майдані — повно трупів і ранених, людей та коней. Цілковитий розгром дивізіону. Козаки засурмили збір. З усіх усюдів сходилися та з'їздилися козаки. З'явився і січовий дід, увесь в крові.

— Знемігся, діду,— каже сотник.

— А вже мені було більше роботи, як вам усім, бо не пропустив ні одного живого москаля. Був приказ, що ні один живий не сміє вийти зі села,— і я так робив. При тому я помстився за мою кривду, що мене прогнали, мов беззубу собаку, з мого затишного зимовика. Віднині я хочу лиш з такими жити, котрі так, як я, мають причину шукати помсти.

— Не журись, діду,— каже Петро,— ще ми проженемо нахабників і заживемо славно вольним життям.

— Було б так, сину, коли б у всіх така думка, як у тебе, та Жука, та ось і Задираки, а то — плюнуть гидко. Ти чув, що говорили на раді славетні полковники, ті мостиві шукачі, котрих наставив полковниками такий самий багач Калниш. Побачив би ти, коли б тут з'явився Нечоса, то усі навипередки бігли би цілувати його білу ручку, хоч би та сама ручка переїхалася їм по пиці. Було б так, Петре, коли б устав з могили Сірко Іван. Та тепер чуда не творяться... Пропало Запорозжя... Наше сонце заходить...

Дід похилив голову і важко задумався. Петро помітив, як з його старечих очей котилися грубі сльози по зморщенім лиці і губилися на довгих козацьких вусах.

На всіх найшов великий сум. Чарівний сон побіди уступив перед дійсністю. Не було причини радіти з побіди. Знищили царське військо — а це вистачало, щоб знищити, пограбити і спалити усе село, а козаків вивезти у Сибір. Перший опам'ятався Задирака, та до Петра:

— Треба все попрятати та позатирати сліди.

На приказ Петра повиходили люди з заступами і стали копати великі ями, куди стягали трупів.

Як вже заспокоїлося в селі, повиходили драгуни-українці із скриток і, покинувши зброю, йшли до гуртка козаків. Дід, побачивши їх, заскреготів зубами та йшов на них з ножом.

— Годі, діду,— каже сотник і задержав його.— Бач, це наші, а у драгунах вони були не по волі...

Петро просив селян, щоби порозбирали бранців поміж себе, і всі пішли до хати. Посідали за столом; Марта піднесла їм снідання.

— Що нам тепер робити? — спитав перший полковник.— Москалі будуть знати про нинішнє. Знайдуться такі, що донесуть про все,— хоч би наш Созоній.

— Так воно,— каже дід,— вони дізнаються, але не від Созонія, бо він вже ніколи не буде доносити...

— Так він вже не живе?..— каже Задирака.— А я думав про те, щоби його судити козацьким судом.

— Я це зробив без вас,— каже дід,— без вашого суду. Я, правду кажучи, не хотів того, бо знаю, що ваші козаки відносяться з великою шаную до попів, хоч вони того не варті. То вже не ті попи, що були колись у нас. Тепер — то московська наволоч і шпиги. Ви аж колись довідаєтеся,

що таких сезоніїв дуже багато, і вони нам доїдуть кінця. Отож я того боявся, що його можуть виправдати, і зробив з ним суд татарським способом. Я за ним зорив — і коли він відлучився від командира і пішов у свою хату, я пішов за ним слідом і дивився крізь вікно, що він буде робити. Звітавшись з попадею, висипав на столі червінці. То певно був юдин гріш за зраду. Та я ще почув, що він говорив: "З полковником,— каже,— ми вже будемо мати спокій, бо його вивезуть нині враз з сином у Глу-хів. А коли буде яка добича,— а певно, що буде, бо Кандиба багатий, мов чорт,— тоді і нам дещо дістанеться. Ти,— каже,— збирайся, і заberi, що варто забрати, і ми втікаємо, бо тут нема нам що робити. Поїдемо на Гетьманщину, а там вже дадуть нам добре місце...". Я це чув, і на це можу побожитися. Я зайшов у хату і станув проти нього. Він так налякався, що не міг промовити слова. "Я все знаю,— кажу,— і все чув. Ти зрадив своїх добродіїв за юдин фіш. Молися, коли в тебе є душа...". Я добув ножа. "Я царських людей покличу",— каже, опам'ятавшись. Та вслід почувлися рясні мушкетні стріли. Він пізнав, що москалям не повезло накрити село в сні. "Бачиш,— кажу,— москалі мають свою роботу, і на них не надійся". А він переді мною навколішки: "Заberi усе золото, що тут є, я ще більше дам, лише мене пощади".— "Я не прийшов по золото,— кажу,— лише по твою мерзенну душу, щоб її післати люциперові..." Дід замовк.

— І що далі?

— Те, що мало бути... Я зараз вискочив з хати, сів на коня та й пігнав між козаків.

— Котюзі — по заслuzі...

— Не такої смерті він собі заслужив,— каже полковник,— я виховав собі гадюку за пазухою... А що нам тепер робити?

— Поки що нічого,— каже Задирака,— сидіти тихо і берегтися. А я тим часом скочу на мій хутір подивитися — він ближче границі, як Самара.

Сотник попрощався, скликав своїх козаків і поїхав додому.

Остали самі свої. Дід простягся на лаві і захріп на усю хату. При вікні сиділа затурбована Марта з якимсь шитвом, прийшла сюди і Степанида.

— Напасть нас не мине, сину, і я на те приготований,— та краще мені зараз загинути, як потрапити в руки московських опричників. Отож, сину, ми зробимо так: як вже не буде для нас виходу, то нехай собі наші посполиті заберуть мої стада та табуни, нехай мій хутір піде з димом, а ми оба втікаємо на Січ... Лиш це мене турбує і гризе, що наші бідні жінки будуть робити, бо москалі, піймавши їх, стануть їх мучити за нас.

— Не бачу у тому великої турботи: як поїдемо, то і жінок заберемо. А поки що то я, не чекаючи ні на що, поїду зараз сам. Там є Жук, і, може, я буду йому помічний у дечому. Може, наше козацтво на Січі ще так дуже не збабіло, як наша старшина. Може, вдасться вибрати іншу старшину, може, з'явиться який новий Сірко, а може... хто може вгадати наперед, що буде...

— На це я малу маю надію. Козацтво вже свій вік пережило, пора вмирати...

— Ні, тату, ми ще не дамося — коли б лише вибрати кращу старшину... А жінки наші будуть жити на Січі.

— Ти забув, що січовий закон не дозволяє...

— На Січі-городку то так, але на січовім базарі, то там живе жіноцтво. Зрештою, недалеко Січі є ріжні балки, де живе жонате козацтво, то і там можна буде їх примістити, поки не заведемо ладу на Запорозжю.

— Ти все ще надієшся, сину. Я гадаю, що все пропало. Вмерла козацька душа, а московські хижакі розшарпають стерво.

— Тоді ми підемо під турка — я знаю добре шлях, знаю і турків. Чимало живе там нашого брата!

— А Запорозжя пропаде під чоботом наїзника... Усі замовкли, на всіх сум наляг градовою хмарою...

Правду кажуть старі, що сонце заходить... Настане довга морозна московська ніч. Не кожному, що тепер у півночі засне, доведеться діждати світання... А може, нікому не доведеться побачити ранньої зорі та сходячого сонця, котре московські царі прислонять своєю широкою долонею,— і козацький світ навіки померкне... Полковник ходив в задумі по хаті, Петро спер голову на руки. Жінки втирали нишком сльози. Дід спав спокійно на лаві, як людина, що зробила добрий вчинок...

Увійшов в хату осаул Терешко і перебив мовчанку:

— Чого ви всі так посоловіли, мов сова вполудне? Дав нам Бог перемогу — тільки радіти, а ви сумуєте...

— Чи ти гадаєш, що як раз погромили москалів, то вже біди край? Прийдуть другі, і десятки, і зроблять те, на що завзялися.

— Не такий чорт страшний, як його малюють. Розгромили раз — розгромимо і десятий. Коли б лиш можна вкупі зібрати козацтво...

— Коби-то, але коли немає єдності... Сідай, батьку, випий з нами та перекуси...

— А дід де подівся?

— 'Хропе, сердега,— знемігся...

— От вам козак, от запорожець,— той то знає різати! Ріже ворога, мов курчаток. Різне ножем по шиї — і вже голова відлетіла. Здається, що такий немічний, а у нього сила, мов у ведмедя.

Здавалося, що з прибуттям Терешка у хату смуток кудись подівся, всім стало веселіше. Може, воно не так дуже зле, як здається?

— Мені би, тату, таки зараз на Січ поїхати...

— І яз тобою їду,— каже твердо Степанида.

XIII. НЕПРОХАНІ ГОСТІ

Сотник Максим Задирака жив на хуторі в орельській паланці, близько річки Орелі. Жив вдівцем і мав при собі сина-одинака Омелька.

На запросини полковника Кандиби поїхав з невеличким почетом козаків у Самару. Москалі пхалися вже і до тієї паланки, і хоч полковник для обережності не писав, чому його запрошує, він сам догадався. Але й орельська паланка була на межі колонізаційного терену. Тому, хоч був радий, що так легко розгромив московський дивізіон, не втративши ні одного козака, проте радість недовго тривала, бо чим ближче було додому, тим більше непокоївся і хвилювався, що у себе дома застане. Йому здавалося, що москалі довідалися про його вчинок в Самарі раніше, ніж він приїде додому. їхав усю ніч і поспішав щосили. Прибув до оселі аж над раном.

Хоч ще було дуже рано, сотник завважив у селі незвичайний рух. По селі швендялися якісь люди, котрих серед мряки не міг пізнати. Аж стрів одного посполитого. Він припав до сотника і хопив його за стремено:

— В нещасливу годину виїхав ти, пане сотнику, із села. Тут вчора таке страшне сталося, що не доведи, Господи!

— Кажі швидко, що сталося?

— Прийшли знову царські люди, навели в село цієї якоїсь голоди, обірванців, та приказали прийняти до кожної хати одну сім'ю, поки їм хат не поставлять.

Забрали у нас землю і подавали їм наділи. А ті пройдисвіти балакають так по-чудернацьки, що ніяк не розбереш.

— А козаки що на те?

— Та що ж ми без проводу могли зробити? Хто сперечався, того зараз в кайдани і кудись повезли...

Сотником аж підкинуло:

— Ви дурні, свинопаси — не козаки. А де ж була ваша зброя?

— Вони нас заскочили так ненадійно, що не було коли подумати про оборону.

— Багато козаків забрали?

— Взяли якої півсотні. Взяли Гриця Рубленка, Панаса Макогона... Взяли й Омелька...

Сотника наче гадюка вкусила. Потиснув коня і пі гнав до свого хутора. За ним — його козаки.

А на хуторі застав таке, що його аж заморозило. Ворота вивернені, частокіл місцями поломаний, двері в хаті відчинені. Видно, тут без боротьби не обійшлося.

— Гей! — гукнув сотник,— хто ще остав живий — виходь зараз!

З хати виглянуло кількоро чужих голів, із стайні вийшов заспаний парубок і чіхався в голову.

— Панасе, сюди! — що тут сталося і які там чорти гостюють в моїй хаті?

Парубок розказав те саме, що сотник чув вже на селі. Вчора прийшли царські люди, привели гурток зайдів і казали їх тут примістити. Омелько не давався, сварився з ними і до шаблі брався, та його вмить зв'язали, закували в кайдани і повезли кудись. А зайдів — повна хата.

Сотник пігнався в село і казав дзвонити у дзвони на тривогу, бо сурмача теж москалі забрали. Стали узброєні козаки виїздити на майдан. Душа в них вступила, як довідалися, що сотник вже вернувся. Сотник станув між ними:

— Ніде правди діти, ви поводитися, мов дурні барани. Стільки вас було, у кожного була зброя,— і далися взяти москалям? Ганьба вам! Тепер за мною — в погоню! Мусимо в першу чергу визволити наших людей з московського ясиру. Рушайте передом і показуйте шлях, котрим харцизи повтікали.

Валка рушила скоком. Не важко було знайти шлях, бо вони приїхали сюди возами і вертали тим самим шляхом. Сотник навіть не почислив, яка у нього сила, скільки козаків за ним поїхало. Шкода було на це часу втрачати. Він гнав навмання з твердою вірою, що мусить ворога здогонити і розбити. Важко помститися за кривду, яку йому заподіяли.

Гнали вихром без утоми. Передом їхали стежі. А москалі, боячися погоні, втікали теж прямо на Слов'яно-Сербію. Втікали лівобіч річки Орелі. Треба було перетяти їм шлях і перебігти дорогу. В тому місці річка Орель згинається дугою на південь. Сотник миттю переправився через річку і пігнав знову півпе-рек до річки, де була друга, менша переправа. Він обміркував, що тудою мусять москалі переходити. Станули і дали коням відпочити.

— Скільки буде наших? — сотник питає десятника.

— Сто двадцять.

— А скільки було москалів?

— Втрое стільки.

Передні комонники московські перейшли річку. Як лиш вийшли на берег — козаки вдарили на них тараном саме тоді, як головна сила увійшла в воду. А що між москалями були бранці, небезпечно було стріляти, і треба було йти на рукопашний бій. Передніх змели вмент, а дальші, побачивши, що сталося, покинули бранців і пішли врозтіч.

Козаки перейшли річку і пішли за ними в погоню. Допомогли бранцям вийти з води і розбивали на них кайдани. Від урядовця, котрий наділював землею поселенців, довідався сотник, що команда знала, що на нараді у Кандиби був і сотник, і тому, крім війська — щоби піймати старшину, вислано другу, окрему команду, котра б поселила балканців сотникові. А коли його не застане — щоби взяла його сина як заложника, поки він сам не віддасться в руки. Сотник, почувши таке, приказав повісити московського урядовця, перебити всіх пійманих у полон гусарів.

— Тепер, хлопці, вертаймося додому, бо й там треба зробити порядок з нашими гостями.

Омелько їхав біля батька, що не промовив до нього ні слова. Насупив брови, і видно було по лиці, як хвилювався. Врешті став гримати:

— Мені соромно за такого сина, як ти, Омельку. Я тебе оставив на своє місце, а ти так легко дався підійти москалям... За таке ледарство я повинен би тобі голову відрубати.

— Відрубай, тату, я не буду боронитися, але перш за все вислухай мене. Бо коли це піде зі мною в могилу, то ніколи не довідаєшся правди і мені та собі зробиш кривду... Москалі напали на наше село кількома валками з різних кутків. Той урядовець, котрий там повис на вербі, сказав мені, що коли будемо сперечатися і поселенців не приймемо, прикаже село спалити. І зараз порозлазилися по селі, мов мурашки. Не можна було села оборонити. Так я зібрав наших козаків, запер ворота і хотів відбиватися. Та якийсь гусарин зайшов іззаду і закинув мені петлю на шию. Мене повалили на землю і зв'язали. Тоді розбіглися козаки. Коли б я провинився у чім-небудь, я не смів би називатися твоїм сином.

Заки сотник повернув з козаками додому, в селі вже знали, що москалів розбито. Що в селі остало — посполиті і жінки, побравши ціпки в руки, стали виганяти з хат непроханих гостей. Зігнали усіх на майдан, а звідси гнали їх серед глуму і насміхів. І саме коли сотник вертався — стрінув обірванців, яких проганяли в степ.

Усі були раді, що так легко позбулися влізливого ворога. Не зараз схочеться йому залазити в чужу хату. А що і москалям дали прочухана, то чей же вже буде спокій.

Не поділяв тільки радості сам сотник Задирака. Він знав добре, що Москва помститься і свого досягне. Та він не дбав про себе. Забере сина і гурток вірних козаків і піде в світ. Але що станеться з його посполитими? О! — незavidна їх доля... За кілька днів москалі будуть тут знову.

Вїздив до свого хутора з болючим почуванням. Усе здавалося йому тепер чужим, покаляним поганою рукою мерзенного влізливця. Усе майно розграблене, комори порозбивані, в хаті нелад, всюди повно сміття. Остало лише те, що на ньому і що було закопане під землею. Його дратували веселі вигуки народу по селі, та він не хотів відбирати йому тої радості.

Після вечері скликав до себе сотенну старшину на раду:

— Що ж, панове товариство: радіємо з побіди, та воно не довго буде тривати. Лиш не видно, як знову Москва гряне на нас.

— Будемо відбиватися,— каже старий дід Лазар.— Ти, пане сотнику, показав нині, що Москва не така страшна, як нам здавалося.

— А що буде, як до нас стане присікатися щораз більша сила? У цариці війська доволі, і вона його не пожалує, щоби на свой ому поставити. Москва — то така пожерлива тварина, що хоч бий її по рилі, скільки хочеш, вона все буде рити і не уступиться. Але нам не можна піддаватися. Краще голову покласти, ніж погодитися з москалем, щоби панував наді мною. Я вас, панове товариство, на те запрохав, щоби ви на все були готові — навіть на найгірше, яке собі можна погадати. Москалі прийдуть знову і приведуть нам знову до наших хат цю чужомовну наволоч, а нас у степ понаганяють. Я вертався до села з побічного походу, наче до вмираючої людини. Недовго мені при-йдеться побувати у цій хаті, котру будував ще мій покійний дід.— У сотника задрижав голос. — Ну, годі! — так судилося. Видно, що козацтво пережило свій вік, і пора вмирати...

У тій хвилі увійшов в хату старий дід-запорожець, котрий лишився в хаті полковника і казав називати себе Голотою.

— Ваші голови! — гукнув від порога. Всі оглянулися.

— Здоров будь, старий товаришу. Сідати просимо — будь нашим гостем.

— Ні, сотнику, не сяду, поки не в'ясниться справа. Правда, що на хуторі у Самарі я був тобі несогіршим товаришем і помічником?..

— Свята правда, ти гарно храбрував,— дай нам, Боже, більше таких лицарів.

— А нам — таких сотників. Та я прохав тебе, щоби узяв мене з собою, бо в мене рука свербіла зняти ще бодай одну головку московську із пліч. Я, грішний, втомився і заснув, а ти забув за мене і не розбудив. Чи воно так годиться?

Сотник устав з лави і приступив до діда:

— Признаю, що я провинився, і прохаю вибачення. Та у мене стільки клопотів на голові, і я так спішився...

Подали собі руки, і сотник притяг діда ближче стола і посадив на лаві.

Сотник переповів дідові, про що тут радилися.

— І я гадаю, що так буде. Москва схоче поставити на своєму, та ми не можемо здаватися. Ми, що зазнали кривди від неї, повинні з'єднатися і бити, бити, нищити і Москву, і її прихвоснів — тих, що з бляшками, і тих, що без бляшок. Нашим кличем повинно бути: "чого шукаєш?", а відзивом — "шукаю помсти!". Нам йти від паланки до паланки, від села до села, і де лише здиблемо московську личину, там більше їй не жити. А мостивим панам козацьким, що скачуть під московську дудку, зробимо те саме. Зачинай, пане сотнику, у Божий час, а я з тобою — і в огонь, і у воду. Збирай охочих, таких, що від Москви кривди зазнали. Підемо промишляти.

— Добре говориш, діду,— каже один із сотенної старшини.— Та ти сам, самотній. А що тим робити, у яких сім'я і діти? Гріх був би покинути їх, сердешних, на поталу москалям, а порізати їх — ще гірше. Перше треба би їх якось забезпечити...

Сотник нагадав щось важкого, бо встав спішно з лави і вийшов надвір. Прикликав свого сотенного осаула Горошка:

— От я й забув... Порозсилай зараз стежі в сторону нашої границі і порозставляй вартів, бо я прочу-ваю, що ми ще сьогодні вночі будемо мати гостей таких, як рано.

— Я це зараз зробив, як лише ми вернулися додому.

Сотник, вертаючи в хату, стрінув Омеляка:

— Лягай, сину, спати, бо, здається, ми до рана не доспимо.

Гості порозходилися, остав сотник з дідом. Цей зараз поклався на лаві, підклавши руки під голову. Сотник ходив по хаті в задумі. На столі блимав каганець рудавим світлом, яке виписувало по стінах дивовижні узор, скільки разів вітерець подув від печі. Вкінці сотник поклався на порожній постелі і дивився на старий очаділий сволок під стелею хати. Дивився на напис, що на сволоці. При малім світелку не можна було його прочитати. Але він знав напам'ять, що там написане, бо читав це багато разів. Сельський мистець вирізав долотом, хто і коли "сей дом созда". О, це дуже стара хата! Ставив її покійний дід, коли тут осів зимівником на запорозькій землі, добувши на те грамоту від січового товариства. Сотник нагадав старого діда. Нагадав, як, було, під розлогою грушею вчив його, малого хлопця, деревляним списом та шаблею орудувати і розказував про давнину та козацьку славу. Усе нагадалося, наче це діялося вчора...

Надворі темна ніч; усе заспокоїлося, лиш сторожні козаки перекликалися та собака від нехочу загавкала. На лаві хропів дід, а за печею не вмовкав цвіркун...

Сотникові повіки робилися важкими. Заплющив очі і став дрімати. Та незадовго щось в очах йому заблимало. Дивиться, а з печі виходить щось, наче білий облачок, і закриває усю піч. Що це? Хіба ж тепер хто у печі затопив? Облачок став продовжуватися аж до стелі та густіти. Із облаку стали виходити чоловічі обриси, щораз виразніші,— аж зробився високий, під саму стелю, дідуган у білій сорочці. Сотник хотів устати, та почув, що увесь задубів і не може ворухнутися. Дід підступив до сотника ближче до постелі. Сотник пізнав покійника, яким був за життя. Довжезні сиві вуса і довгий сивий чуб, закручений за вухо.

— Здоровий будь, синку! Якщо ти не забув, що на тім сволоці написано, то й мене нагадаєш. Я — твій дід, і я приказав майстрові, що цю хату для мене ставив, виписати це на сволоці на вічну пам'ять.

Коли сотник вже пізнав покійного діда, нагадався йому інший образок: під розлогою грушею сидить малий хлопчик з старим дідом і грається деревляною шаблюкою. Та цей привид тривав лиш один мент і пропав. Перед ним стояв дід у весь ріст.

— Звідки ви, дідусю, тут узялися?

— З того світу приходжу, щоби ще раз прочитати те, що написане на сволоці. Воно пропаде, піде з димом, як і уся моя хата. Приходжу з-поміж запорожців-лицарів, що голови поклали за віру Христову та за свій народ. Ми всі бачимо, що на Україні твориться, і плачемо, що Україна і все козацтво марно пропадає і кориться пажерливій Москві.

Дід присів на лаві, схилив голову на руку, і сотникові здавалося, що плаче.

— Що ж нам, бідним, робити і звідки дождати нам порятунку?

— Ти сам добре це знаєш, синку. У тому-то й вся наша біда, що ми все дожидали чужої помочі та шукали за нею по краю світа, а ніколи не вірили у власні сили. Ми ніколи не могли відважитися стати на своїх ногах, а все на когось спиралися,— хоч би на який спорохнявілий кілок або старий опліток, що враз з нами вивертається. Всі наші славні гетьмани так робили... А чого ми були б не доконали, якби у нас була тверда віра, що ми — сильний народ?..

— Так ми не устоїмося тепер, діду?

— А хіба ти того не бачиш? Москва завоювала Гетьманщину, де було більше сили, як на Запорозжю. Завоює і вас — особливо при цій нездарності запорозької старшини... Та я прийшов, щоби тебе остерегти, що вже завтра будете мати непроханих гостей у селі. Ти собі учора зачепив чорта за хвіст. Коли не будеш берегтись, вони нападуть неждано на оселю, повиганяють жильців у степ і посадять на готовому тих самих обірванців, яких ти вчора прогнав. А не дай, Господи, щоби тебе піймали, бо тоді тобі і Омелькові вмирати в страшних муках! Ти з своєю сотнею, певно, не устоїшся. Напевно, не доведеться тобі вмирати у цій хаті, в котрій твій дід і батько вмирали. Інші стануть тут господарями. Та ти не доведи козацької слави до такого сорому,— говорив дід грізно.— Краще, щоб все пішло з димом, ніж якби мали бути господарями зайди на моїй праці...

— Так немає для нас порятунку — ми пропадемо?

— Так! — відповів дід гробовим голосом,— козацтво пережило свій вік... Але ти не продавай дешево свого життя, ані не складай рук, поки в тебе сила. Йди загоном на Запорозжя, а по дорозі, де лиш стрінеш пажерливу Москву, бий, мов погану сарану, руйнуй усе, що москалі будують,— а будеш мати заслугу у Бога, і сліпі кобзарі пісні будуть співати про тебе.

Дід знову задумався, а сотникові наче мову відняло — що не міг промовити слова, хоч кортіло ще про дещо спитати. Дивився лише на діда, який став сповиватися туманом, білим облаком, і не міг відвести очей від нього. Врешті образ діда зовсім розвіявся і пропав.

Надворі почувся тупіт коней. Сотник стрепенувся і прокинувся.

— "Свят Господь, да воскреснет Бог..." — хрестився сотник.

На лаві хропів дід, а за печею відзивався цвіркун. Хтось застукав у сінні двері. Сотник зараз устав і пішов відчинити.

XIV. В О Д Ч А Ю

— Хто тут? — спитав сотник, не відчиняючи дверей.

— Це я, батьку,— відчиніть двері.

— Це ти, Прокопе! Здоров будь, що нового приносиш?

Сотник відімкнув двері — і побачив у пільмі Прокопа і ще якогось чоловіка.

— Не приношу, а приводжу чоловіка, який тобі краще все розкаже.

— Хто ти такий? — питає сотник незнайомця.

— Я — поки що московський драгун. Та нічого вам боятися, бо там багато таких силуваних драгунів, пікінерів та гусарів, як я. Я радий, що стрінув цього козака в степу, та перебіг до своїх. Тепер мені не можна до москалів вертатися, хоч би ви й прогнали мене.

— Не проженемо, не бійся,— у хату просимо. Пішов сотник у хату, гетьманець за ним, а Про-

кіп — до коней. Зробився в хаті рух, від того прокинувся дід і сів на лаві, протираючи очі.

— Сідай, чоловіче, прошу.

— Спасибі! Сядемо — та, не в гнів вам кажучи, дайте що-небудь їсти, бо я голодний.

Сотник подав йому з полиці хліба, кусок сала, а на столі поставив пляшку. Гість поживився і каже:

— Щоби не тратити часу, я вам хочу розказати, що знаю, аби завчасу береглись. Я довідався від козака, що мене сюди привів, що ти, пане сотнику, вчора розгромив москалів, а поселенців прогнав у степ. Усіх не розгромлено — деякі втіли втекти і донесли генералові нашому — він зветься Салов,— який стоїть на самій границі Гетьманщини. Він страшно розізлився, аж зубами скреготів, та поприсяг вам помсту. Післав на вас цілий полк драгунів, гусарів та піхотинців. Приказано оточити оселю, щоби жива душа не втекла. Тебе і твою старшину — піймати і в кайданах до нього привести. У ваше село привести тих самих поселенців, які тепер, певно, десь ночують у степу. А коли б ваші посполиті спротивилися — вирізати упень і мале, і велике.

— Чи вони ще далеко?

— Досить далеко; йдуть поволі, бо з піхотинцями. Не дуже спішаються, бо хочуть аж під вечір прийти в село, коли усі будуть спати.

— Спасибі, добрий чоловіче. Бачу, що ти — нашої віри і не брешеш та не дуриш мене.

— От я побожуся зараз на хрест Божий. Яке мені діло вас дурити і лякати? От, біда вам, братизапорожці! Якби ви знали, як нам на Гетьманщині погано живеться під москалем, ви б краще поклали свої голови, а не далися взяти під московський чобіт.

— Ми тут чували, що на Гетьманщині живеться погано нашому братові.

— Мало сказати: погано. У нас — неволя. Наших мостивих колишніх старшин цариця поробила дворянами і понадавала їм ранги, козаків забрала у військо та попередягала на такі чуперадла, як ось мене бачите, а посполитих повернула в кріпаків.

— Що ж ти, небоже, тепер будеш робити?

— При вас остану. Що вам буде, те й мені. Лиш дайте мені козацьку одежу, бо так небезпечно побувати між козаками.

Сотникові не сходив з ума віщий його сон і пророкування покійного діда. Вправді сотник думав цілу днину про те саме — все ж таки вважав це пересторогою для себе, що почув, (пересторогою) перед тим, що його може стрінути.

Увійшов в хату Прокіп, та коли вже поживився, каже сотник:

— Забери того козака і дай йому козацьку одежу. Сам розбуди козаків та кажи, щоби були готові і не робили багато гамору в селі.

Прокіп вийшов з гетьманцем, а сотник до діда:

— Те все, що я тобі зараз розкажу, чув я тієї ночі від мого покійного діда, який мені явився. Ми не можемо тут оставати, бо москалі на спілку з зайдами все розграблять, що нам і торба не лишиться...

В селі почувся рух. По хатах заблимало світло. Козаки виходили з хат і виїздили на майдан. Виходили і жінки, не знаючи, що сталося. Сотенні старшини поприбігали до сотника.

— На майдан, панове,— там я вам усім скажу. А на майдані — повно народа. Сотник став посередині:

— Погано з нами. Я добув язика, що на нас йде цілий полк москалів — кінноти і піхотинців. За військом йде ціла юрба поселенців, яких ми вчора прогнали з наших хат.

— Треба їх було вчора всіх перебити, то б певно не вернули більше,— каже один козак.

Сотник не зважив на це, і далі:

— Йде на нас велика сила, яку ми не подолиємо в одкритім бою. Хочуть вас усіх прогнати у степ, а на вашій батьківщині посадити зайдів, вашу старшину повезти в кайданах у Глухів, козацтво перебрати у московське військо. Отож, мої любі, я таке продумав — і інакше не можна: рятуймо, що дасться врятувати, щоби не остали голими та голодними; забирайте все, що дасться, на вози — і ми сховаємося у нашому лісі та у балці, а москалям та зайдам оставимо наші порожні хати та клуні. Нехай потішаться, та недовго. Бо я вам скажу пізніше, що ми зробимо. Тільки не хвилюйтеся, бо це нам не допоможе. Пам'ятайте, що наші діди й прадіди втікали так перед татарвою, як ми сьогодні мусимо ховатися перед пажерливими православними. Не втрачайте часу, бо не знаємо, коли кляті гості зайдуть до нас.

Народ розходився по хатах. Викочували вози, зганяли товар в одне місце, приводили з пасовиська коней та волів і запрягали. На вози вантажили скрині з усяким добром, у бодні та плетінки зсипали борошна та зерно. А все відбувалося так тихо і в порядку, наче їм не першина було таке робити. Але не одна гаряча сльоза потекла, не один важкий проклин

понісся в сторону Москви за ту важку кривду, що мусять втікати із своєї батьківщини у світ за очі.

Як тільки стало заноситися на світ, усе село рушило у ліс. Ліс був дуже розлогий. Це було продовження самарських лісів, котрим, здавалося, не було краю. Зразу кущі бузини, ліщини, дикої малини, тернини та рожі, а далі — дерева-велетні, що горою сплітали галуззя, що й каплі дощу годі було дістатися на землю. А ще далі, так більш-менш за одну милю, простягалася широка поляна з доброю травою, осіяна ясними променями сонця. Козаки косили тут гарне пахуче сіно. Товару тут не пашено через лісних хижаків — рисів, вовків та ведмедів, які робили людям шкоду, що годі було впильнуватися.

Далі в лісі стояла розлога балка, обросла кущами та лісом. Долом плив невеличкий потічок, над ним стояв малий млинок, при котрім сидів старий пустин-ник-запорожець. У балку вела крута доріжка, по якій не кожний міг трапити. Старі люди розказували, що в цю балку ховалися люди в скрутну годину перед татарвою і почували себе тут безпечно, бо татарин не відважився заходити в таку гущавину. Тому сотникова оселя почувала себе завсіди безпечною, маючи за собою такий ліс і таку балку.

Перед валкою гнали товар, за ним їхали вози, а позаду йшло військо. Як валка сховалася вже в лісі, каже сотник до Омелька:

— Ти веди табір аж на поляну, а я тут ще лишуся. Москалям треба такий справити празник, щоб аж чортам стало завидно.

Прикликав найпроворнішого козака — Прокопа — і пі слав його зараз зі стежею напроти москалів.

— Вибачай, що не даю тобі спочинку, але, бач, ти найпроворніший. Зори за ворогом, тільки не дай москалям себе помітити. Вони не сміють знати, що ми робимо.

— Нічого, батьку,— поїдемо, та й вернемося здорові.

— Пам'ятай: як лиш рушаться з місця — ти втікай до нас.

Тепер сотник задержав сотню і сів під дубом дожидати Прокопа.

Скільки думок не перейшло за той час через його голову... Уся біда України — від Москви. Велика помилка гетьмана Богдана, що з'єднався з Москвою. Переяславська угода — то початок нашої теперішньої біди... А далі сотник почув діймаючий біль у серцю, коли нагадав свою хату і тихий захист на хуторі. Не побачить його більше, не прочитає ніколи тих любих словес, що їх сільський мистець видовбав на сволоці гострим долотом. Йому стиснуло за серце, і він гірко заплакав, радий, що ніхто не бачить його сліз. З сльозами спливало і його важке горе із серця.

Нараз сотник стрепенувся і став наслухувати. Почув тупіт коня. Сотник устав на ноги і сховався за дуба. Над'їхав Прокіп на спітнілому коні.

Сотник вийшов з укриття:

— Що нового, хлопче, приносиш?

— Москалі вже рушили з місця, прямо на нас. Я гнав — трохи не заморив коня.

— Бачили тебе?

— Либонь, що ні,— я крився добре.

— Багато їх буде?

— Ціла хмара, батьку,— в одкритому бою ми не дамо ради з нашою сотнею. Вони йдуть довгою лавою і замкнули би нас залізним обручем.

— Ну, ладно. Йди до сотні у ліс і там спочинь, а я тут оста ну і пильнувати буду.

Як вже Прокіп від'їхав, сотник поліз на розлогого дуба і примістився між галузями так добре, що міг і переслатися. Звідси був вигляд на всю околицю. Сотник почув, що сон налягає на нього, і прив'язав себе поясом до конара дуба. Заснув, але спав лише одним ухом, і все наслухував.

Як довго це тривало, він не знав, аж почув якийсь далекий гомін і іржання коней. Зараз очунав. З тіней дерев пізнав, що вже було геть з півдня. На обрію показалося московське військо у чорних мундирах.

Йшли довгою лавою на сотникове село. Передом їхали кінні більшими і меншими гуртками, за ними йшли піхотинці довгою лавою. Потім знову кіннота, а між ними, на возах та й пішки,— обірванці-поселенці. На возах везли свої статки і гнали миршавеньку худобу. Сотник, бачачи це, закипів злостью і закусив зуби спересердя. Його груди розпирала думка страшної помсти.

Московські війська оточили село довкруги, поки оба кінці того ланцюга не зійшлися разом. Тепер ланцюг щораз більше корчився і грубшав, кожне його огниво пучнявіло. Тепер з села втече хіба птиця. Із збитої маси стали висуватися, наче мацки великої потвори, поодинокі піхотинці і йшли в село з мушкетом наготове. Виходило їх щораз більше. Наближалися до хат і стали обережно до них заходити. Та зараз виходили звідтам і подавали своїм знаки, що хати порожні. Тепер знову перстень розступився, і туди по-плила хвиля поселенців, котрі розходилися по хатах. Сотник зорив за своєю хатою, котру добре бачив. Сюди привели якогось попа з довгою бородою і у високім ковпаку. Сотник і таке бачив — як поселенці билися між собою за кращу хату.

Сонце вже до заходу клонилося; в селі клекотіло, наче в кипучому казані. Та він вже не ждав довше, лиш зісунувся з дерева і пропав у кущах.

Тим часом москалі раділи. Так легко здобули село, без бою. Правда, воно було пусте і, крім курей, не застали живої тварини — нічим було поживитися. Не захопили також сотника — а це більш значило, як готові гроші. Але хахли, здається, дальше не відійшли, як до того ліса, і завтра вранці можна буде усіх полапати та й поживитися тим, що з собою забрали. Так міркував собі полковник, лягаючи спати у того попа, таки в сотниковій хаті. Шкода, що не піймали якого язика,— були би про все довідалися. А що рано треба буде шукати за збігцями і з тим буде чимало роботи, полковник казав своїм людям завчасу лягати спати.

По селу загоріли вогні, москалі різали худобу і варили вечерю. Довкруги села порозставляли сторожі. Тому, що попередньої ночі москалі не спали, позасипляли тепер твердим сном...

* * *

Сотник станув між своїми козаками:

— Знайте, товариство, що в наших хатах вже хто інший господарить. Те, що ми і наші батьки та діди надбали, пішло у ненаситне горло чужих зайдів. Не бачити нам більше наших хат...

— Побачимо, батьку, і проженемо пажерливого ворога.

— Не побачимо, бо наш ворог дужчий за нас. А хоч і проженемо, то він вернеться удруге, і десяте, бо він впертий. Тільки тоді б він не вернувся, якби ви послушали моєї ради.

— Послухаємо... Твоя рада все була для нас добра й розумна.

— Отож, братіки, наш ворог лиш тоді не вернеться і не поживиться нашим добром, як ми ось що зробимо: вони почувають себе безпечними — гадають, що ми налякалися їхньої сили і поховалися в мишачу діру... а ми опівночі...

— Підпалимо наше село, де лиш дасться, а при такій метушні хто не околіє в огні, той згине від нашої кулі і ножа...— так говорив старий дід Книш, покурюючи свою носогрійку.

— Славний з тебе чоловік, діду,— каже сотник,— я мав це саме сказати, а ти мене виручив та перебіг... Так цьому й бути. Опівночі, як усе позасипляє, підкрадемося під село і підпалимо, де лише дасться. Надворі була довший час гарна погода, і стріхи всі пови-сихали.

— А нуте, хлопці, зголошуйтеся на охотника підпалити наше добро... Це нелегке діло, і кого піймали би московські сторожі — то краще б йому не родитися на світ.

Перший виступив Прокіп.

— Ну, Прокопе, я того й сподівався по тобі. Тобі — то й сам Люципер не страшний. Ти будеш там над усіми ватажком, і кожному призначиш, що робити. Йди ж, сину, між козаків і вибери собі, яких сам хочеш. А не забудь приладити до такого діла, що треба... Коли зробите своє діло, так зараз — навтеки до своїх. Тоді вже розпочнемо нашу роботу.

— Перша піде з димом сотникова хата,—каже самопевно Прокіп.— Це я сам зроблю. Треба тому патлатому попові осмалити бороду, щоб у чуже не пхався. І полковник не сміє живий вийти...

— А ти звідки знаєш, хто в моїй хаті гостює?

— Не лиш ти, батьку, вмієш по дубах лазити, але й я теж, бо я молодший за тебе,— каже Прокіп, хитро усміхаючись.

— Бравий з тебе козак,— каже вдоволений сотник.— Тепер, хлопці, лягайте трішки спати, а я вас побуджу в слухний час.

Прокіп пішов між молодших козаків вибирати собі удальців, а сотник — між старшину, давати при-кази, що далі робити:

— Коли село вже спалахне добре, тоді ми — за рушниці, та з-поза плотів будемо пражити кожного, хто з хати носа покаже або біля вогню з'явиться. Не марнувати стрілен. Пам'ятайте: що куля — то один труп. А коли вже доволі їх постріляємо, так списи і шаблі в руки — і на оставших наскочимо, мов шуліки. Не щадити нікого. Пам'ятайте, що з вовченят вовки виростуть колись...

Сотник говорив з вогнем, а жадоба помсти аж грудь розпирала йому.

В тій хвилі Омелько станув при сотнику:

— Дозволь мені, таточку, сказати тобі одне словечко...

— Ти чому не сидиш там, де тобі було приказано? — гримнув сотник на сина.

— Зараз йду. Хочу лише сказати, що дві наші гармати я забрав з-під шопи, ну і стрільна, і вони тепер можуть нам придатися.

— Добре, сину, давай їх зараз сюди... Гадаю, що москалі будуть бігти до ліса,— добре було б привітати їх камінним дробом, вони певно того не сподіваються...

Довгенько так балакали. Дехто з старшин приліг на траві і заснув. Сотник не спав і сторожив за всіх. Частенько дивився на зорі. Зближалася ніч. Косарі доходили половини неба...

Із кущів вийшло кілька тіней.

— Благослови, батьку, на щасливе діло,— заговорив стиха Прокіп.

Сотник їх перехрестив:

— Тямте, хлопці, що краще вам згоріти у полу-міні, як потрасти живим у московський полон.

— Не попадемо, батьку, бо ми знаємо кожну стежку в селі...

— Усе забрали?

— Вже ж, все готове.

Прокіп показав сотникові малий клуночок, який вийняв з-під поли. Сотник почув, що там щось шипіло:

— Там мокрий порох. Його лиш трохи продуту — та під стріху готовий покласти. Ну, хлопці, ходімо.

— І нам пора, товариші.

Сотник порозділював військо на частини і кожному гурткові призначив, де ставати. Обсадити кожну вулицю, що йшла з села. Не показуватися, виминати сторожі.

Прийшов Омелько з гарматами. Сотник визначив йому місце між кущами.

— Тут стоятимеш, а коли б ворог хотів втікати до ліса, тоді пали. Налаштовані?

— Дрібними каміннями.

Старшини розходилися до своїх частин; потім виходили гуртами з ліса, мов духи...

* * *

О самій півночі спалахнули вогні в селі аж у чотирьох місцях. Перша запалала хата сотника. Прокіп додержав слова і підпалив її, а сам сховався за грубе дерево. Це був умовлений знак. Хати займалися одна по одній. По хатах всі спали мертвецьким сном. Перший вибіг з хати московський полковник, не одягнений, і кричав: "Горить!". У ту хвилю Прокіп прицілився з пістоля і вистрілив, а полковник повалився на землю. Від того стрілу прокинулося усе. Поміж горючими хатами зарілося від людей. Поселенці мішалися з солдатами. Настав великий гамір, крики та голосіння. Ніхто нічого не розумів — приказів ніхто не слухав. Про рятунок не було мови. Але то не був ще кінець біди. Тепер залунали мушкетні стріли з-поза плотів та з-поміж кущів, з невидимих рук. А кожний стріл, вимірений до ясного полум'я, не був даремний. Настало таке пекло, що ніхто не знав, де діватися. А підпалячі припали до землі і поповзли до своїх. Мушкетний вогонь не вгавав. Аж відразу почувся голос сурми — і все притихло. Мушкети замовкли; тепер почувся бойовий козацький оклик: "Бий та ріж!"

Козаки кинулися на недобитків, кололи списами і втручували в огонь. Розізлилися, як подратовані оси. Врешті гурток тих, що оцілили, пігнав до ліса. Але тут дві гармати гримнули дробом прямо на втікачів. Знову крик та метушня. Завернули, а дехто, що побіг набік, гинув на спису або від шаблі... Різня тривала до рана.

— Кидайте їх, клятих, в огонь, щоб і сліду не стало,— нехай нас не зачіпають.

Коли вже настав день — із згарища виходив немилий сморід спаленого м'яса. Усе село згоріло дотла, але й вороги околіли в огні...

Козаки вертали до табору на поляну як месники за свою кривду.

XV. СКИТАЛЬЩИНА

Янкель приносив полковникові Кандибі щораз то гірші вісті. Він швендявся по околиці, сходився з ріж-ними жидами і від них довідувався про все.

Москалі загнули собі на Кандибу, вважаючи його головним товчком до непослуху на Запорозжю. В Самарі мали сходитися всі нитки широко закроєного заговору, сюди з'їздилася паланчина старшина, радилася, і вкінці дали таку прочуханку царським військам, що ні один солдат не вийшов цілий. Такі злочини треба покарати, щоби козацька голота знала, з ким грає. Також це стояло на перешкоді цариці до осягнення великодержавності Росії.

Тому-то вирішили в Глухові, що треба несподівано наскочити на Самару, піймати старого і молодого Кандибу, а майно забрати на казну.

Про це все Янкель довідався завчасу — розуміється, за великі гроші, котрих полковник не жалувал. Жид служив полковникові вірно, полюбив його і прив'язався до його сім'ї, наче до рідних. Полковник знову і козаки відносилися до Янкеля, як до свого чоловіка.

Одного разу прибіг Янкель з своєї мандрівки — аж духу йому не ставало, так задихався:

— Пане полковнику, мій добродію,— вам треба негайно втікати, бо москалів йно що не видно...

Жид став плакати.

На добавку того пригнав гонець з недалекої оселі самарської паланки з вісткою, що від границі йде велика сила московського війська прямо на Самару. Полковник прикликав зараз Петра, Марту і Степаниду і сказав їм, про що довідався і що їм треба робити. Марта стала плакати, що на старості літ мусить йти на скитальщину між чужих людей.

— Не турбуйтеся, тіточко,— потішав її Петро,— світ широкий — не пропадемо. Я знаю шлях в турецьку землю, і там, між бісурменами, краще заживемо, як між православними москалями...

А звертаючися до батька:

— Нема що, тату, гаятися: треба брати, що дасться взяти, який десяток наших козаків, котрим не хочеться піти до пікінерів,— та й в дорогу.

— А я за козака, твого чуру, передягнуся,— каже Степанида,— так мені буде наручніше.

Зараз стали ладитися до дороги. Ладили вози, набрали на них, що можна було взяти. З козаками пішов і старий приятель полковника, Терешко, бо не хотів розставатися з полковником.

На другий день ще не світало, як з полковничого хутора виїхала невелика валка з кількох возів, високо навантажених, по-чумацьки понакриваних мажними плахтами. На возі сиділо кілька жінок, між ними і Марта, яка заєдно плакала і проклинала москалів, а довкруги возів їхали на конях полковник, Петро і кількоро козаків. Між ними визначався молодий козак-чура на гарному коникові.

Прямували в степ на Дніпро, через котрий треба було переправитися. Переправа була недалеко Кодака — там, де Самара має вливатися в Дніпро. Переправившись, опинилися в козацькій паланці. Не знаючи, який дух тут віє, вони виминали оселі, щоби не попасти в яку засідку, і

їхали степом прямо на Січ. Нехай тепер січова старшина придивиться, що Кандиба не від гараздів втікає і що те саме може кожному статися, тому треба конечно подумати про оборону...

Робилося щораз гарячіше. Марта, не привична до степового сонця, стала западати на здоров'ю. Її боліла голова, і заверталася так, що не могла на ногах устоятися. Жінки клопоталися біля неї, та не могли їй нічого порадити. Під полотняним шатром на возі було ще гарячіше, як на сонці. Стара Марта, здавалося, вже доходила.

— Найкраще буде, як мене полишите в степу своїй долі, а самі втікайте, не задержуючися. Мені й так остання година приходить.

— Пані б так у холодку де полежати,— казала одна стара жінка,— то зараз подужала б.

Полковник вирішив заїхати до найближчої козацької оселі і впроситися в хату. Його знає усе Запорозжя і не відмовить йому гостинності. Кількох козаків поїхало в степ і справді знайшли невеличку оселю, а посеред неї — гарний хутір. Туди й поїхали.

У тім хуторі жив молодий ще сотник Никифор Гнида, добре знайомий полковникові. Полковник дуже був з того радий, що так трапилося, а сотник прийняв його гарно і примістив вигідно гостей. Жінок помістили в окремій кімнаті. Коли полковник виговорився, що втікає перед москалями, Гнида запевняв його, що в його хуторі зовсім безпечно, бо про москалів тут не чути. При вечері довідався сотник Гнида, що в Самарі сталося тоді, як гості від полковника вже пороз'їздилися. Довідався і про те, що москалі хочуть піймати Петра та що за їх голови визначена від казни нагорода.

— Ой, зле з нами,— каже Гнида, важко зітхаючи... Кандиба думав, що попав на свого однопумця,

та хотів далі виводити свої жалі та висказувати думки, але Петро трутив його під столом ногою, щоби не дуже-то виявляв свою душу перед чужим чоловіком. Петро, що побував між ріжними людьми, знався краще на них, як добросердий Кандиба, у котрого душа була відкрита для кожного, мов книжка. У нього що на душі — те й на язиці.

Петрові не злюбився Гнида від першого погляду ще на раді старшин в Самарі. Щось відпихало від нього, не довіряв йому. Кандиба урвав на слові.

Тепер заговорив Гнида:

— Гарний у вас чура, далебі... За такого чуру дав би пару гарних коней. Коли хочете, зробимо заміну...

Гнида вдарив Кандибу по-приятельськи по плечу... Петро скипів і почервонів на лиці. Той поганець так зневажливо говорив про його дружину.

— Вибачайте, пане сотнику, але ми — ні москалі, ні татари, щоб людьми торгувати...

— Дам чотири коні та ще й п'ятдесят дукатів... Тепер старий батько мусив гамувати сина, бачачи,

як він порушився і піймав рукою за те місце, де була шабля.

— Дозволь нам, наш пане господарю, вказати місце на відпочинок, бо ми всі дуже потомлені...

Гнида плеснув в долоні, як роблять великі пани,— зараз з'явився козачок і станув біля порога.

— Наших любих гостей примістити в середній кімнаті, коней — у стайні, а козаків — у стодолі. Щоб нікому нічого не бракувало — відповідаєш за це...

Кандиби зараз устали і пішли за козачком. Кімната, в яку козачок привів їх, була дуже привітна, але Петро зараз завважив, що вікно — за міцною залізною решіткою. Ще раз вийшов Петро до козаків.

Тут сказав йому Терешко, що їх гарно нагодували і примістили, коням теж немає кривди.

Першу ніч спали гарно, і Марті значно полегшало. Значиться, коли б ще один день, то вже можна би їхати далі. Гнида виявляв свою радість, що Бог послав йому таких славних гостей, і ніяк не хотів їх пустити. Не жалував для них нічого. Але коли Марті полегшало зовсім, полковник наважився їхати. Гнида все ще задержував, але Кандиба й чути не хотів, щоби тут довше засиджуватися. Нарешті Гнида каже:

— Ні, небоже, не поїдеш ні ти, ні твої люди. Останеш у мене, докіль я схочу...

— Ей, товаришу,— каже старий Кандиба,— силувана гостя чорта варта,— я таки мушу їхати...

Це було говорено в кімнаті, де приміщено гостей.

Останніх слів Гнида, либонь, не дослухався, бо зараз вийшов, оставляючи їх самих. Старий Кандиба хотів вийти за ним, та побачив, що двері від сіней замкнені на ключ... Петро скипів, підійшов до дверей і став ними термосити.

— Що за чортова личина сміє нас в'язнити та замикати! Зараз одчиняй! — і став бити кулаками й чоботами до дверей, аж хата дрижала.

— Сиди тихо,— каже голос із сіней,— бо нічого не вдієш. А коли б ти і виважив двері, то тут зараз стоїть вартовий — чого доброго і стрельнути може.

— Ось, як чортові сини у засідку нас піймали,— каже з досадою Петро.— Кажи тому чортовому синові Гниді, щоби сюди прийшов, я хочу з ним на розум поговорити.

Полковник заспокоював сина:

— То, певно, якийсь жарт сотника — він все такий був. Усе виясниться. Це ж неможливо, щоби він в'язнив вольних козаків-товаришів, що йому в нічім не провинилися, як злочинців, та ще до того своїх гостей...

Почулися в сінях якісь кроки, хтось прийшов і говорив стиха з другим. Потім прийшов хтось під двері і заговорив:

— Чого мене кликали?

— Чи це ти, сотнику?

— Певно, що ніхто інший. Чого тобі треба?

— Перестань жартувати, товаришу, і прикажи відомкнути двері. Зрозумій, що нам довше тут не можна оставати.

— Мені не в голові жарти,— каже Гнида,— але я вас не можу випустити, і я радий, що вас маю в руках. Та ви довго не будете сидіти. Найдалі позавтра прийде московська команда з найближчої станиці і забере вас... Ви — бунтарі, і через вас Запорожжя не може заспокоїтися. Всі знають те добре, що з Самари виходять усі бунти, з хутора Кандиби.

— Не жартуй, товаришу,— каже поважно старий Кандиба,— такі жарти не смачні...

— Я вже тобі казав, що не жартую. Полковник так задеревів, що не міг слова промовити. Петро страшно розлютився:

— Ти, Юдо собачий! Ти піймав брата зрадою і продаєш катові?.. Знаєш, яка на Запорозжю кара за зраду товариша... Вона не мине тебе...

— Але ти того не будеш бачити... Хе, хе, хе! Найдалі позавтра повезуть вас царські люди далеко на північ — там прохолодиться ваш бунтарський жар, поки знову не стане гарячо під кнутом... хе, хе, хе. Вас не можна довго на Запорозжю держати...

— Прокляття на твою голову! — кричав Петро.— Ти, Каїне... Наша невинна кров задавить тебе.

Петро гримав ногами і п'ястуками об двері.

— Коли б хоч наші козаки знали про це,— каже старий Кандиба до Петра.

— Не турбуйся,— каже Гнида,— вони знають, бо вони теж під ключем. Заспокойтеся, любі гості;

бажаю доброї вам ночі — нехай присниться вам Січ-мати,— хе, хе, хе!

В'язні почули, як зрадник відходив від дверей, і знову почулися мірові кроки вартового.

— От попалися! — каже батько до сина, сідаючи на свою лежанку.— Той Юда впевняв нас, що тут й не чути про москалів, та ось і якась команда тут десь недалеко, і нам вже немає, сину, вороття...

В кімнаті стемнілося. Петро став мацати по стіні за зброєю, яку тут були повісили...

— Знаєш, тату, ті злодії забрали і нашу зброю — немає ні шаблі, ні пістолів...

— Боявся, щоб ми не наклали рук на себе, бо тоді б і нагорода, певно, пропала.

— А що станеться зі Степанидою? — застогнав у розпуці Петро.— Той диявол заскалив на неї зуби. Неможливо, щоб такий чорт не пізнався, що це жінка, а не козак... Але я ще не втрачаю надії. Нехай я лиш трохи стямлюся від того удару, а щось конечно видумаю. Я перегризу зубами цю решітку — видобудуся з матні, а тоді роздавлю нігтем цю погану Гниду...

* * *

Полковникові козаки повечеряли і пішли спати у свій засік. Поки що балакали.

— Чого ми тут так довго забарилися? — каже один козак.— Гостина гостиною, а нам в дорогу пора. До Січі ще неблизько.

— Ми вже давно були б на Січі, якби Марта не занедужала.

— Це не те,— каже осаул Терешко,— я вчора балакав з нею у садку. Вона вже зовсім поздоровіла — казала, що могла б ще передвчора їхати. Тут щось воно не так, і є якась інша причина...

В ту хвилю ввійшли до засіку ті три козаки, котрих Терешко заставив пильнувати навантажених полков-никових возів.

— Ви тут чого? — гримнув Терешко,— чому не пильнуєш, як було приказано? Тям, що відповідаєш головою...

— Тутешній осаул привів по приказу сотника Гниди своїх сторожних пильнувати возів, а нам казав йти спати.

— Ох, ти, теляча голово! Зараз рушай, звідки прийшов!

Козаки подалися до дверей, та вони були замкнені. Прийшов і Терешко і хотів відомкнути, та надаремне.

— Що за омана? — кричав Терешко.— Гей, ти там, що ходиш попід двері, відчиняй зараз!

— Заспокійся, товаришу,— відізвався голос знадвору,— бо нічого не вдієш. Ви всі з вашим полковником і його сином під арештом, поки не прийде царська команда і не забере вас з собою...

— Так це зрада,— говорив Терешко.— Ох, ви — хриstopродавці! Справді, що й невірний татарин не був би такий підлий, як ця ваша Гнида...

— Називай собі це, як хочеш. Не ми це зробили, а пан сотник Гнида так приказав. Ви не робіть бешкету, бо коли б навіть і двері виважили, то ми маємо приказ вас усіх вистріляти. Ваша зброя вже в наших руках.

Козаки охнули.

— От "пропали ми, не береглися,— от гостинонь-ка мила!..

— Мовчіть, хлоп'ята, не робіть галасу і показуйте, що спите,— ще ми щось порадимо,— каже Терешко.

І справді, козаки поклалися в соломі; зразу муркотіли, як засипляючі, а потім захропіли на всі голоси... Терешко перечекав, аж все заспокоїлося і кроки

вартового притихли. Він мав вже готовий план. За тих три дні побуту на хуторі він придивився добре до усього і знав, де що є,— знав, де стоять коні і куди можна видобутися зі стодоли. Шепнувши найближчому козакові, щоби дужче хропів, сам поліз по плетеній з хворосту стіні аж під саму стріху. Козаки хропіли на всі можливі голоси. А Терешко ножем прорізав в стрісі діру і виліз туди на кришу. По криші перейшов далі, де стояли менші будівлі, і по них зсунувся уділ. Зараз прискочили до нього дві великі собаки, та Терешко за той час, як тут побував, умів з ними заприятитися. Терешко пішов до стайні і вивів осідланого коня і повів його до воріт. Воротар його затримав:

— Ти куди вибрався?

Терешко приклав губи до його вуха і шепнув:

— Тихо будь! Сотник казав мені поїхати непомітно до московської станиці, щоб собі вже раз забрали наших гостей... Тям, що про це ніхто не сміє знати,— такий приказ. А тепер відчиняй тихо ворота...

Заспаний вартовий послухався і перепустив Те-решка, котрого не міг пізнати. Терешко скочив на коня і пігнав у степ...

Їхав навмання і керувався лише інстинктом степовика. Але куди він мав їхати і що робити, з того не здавав собі справи. Аж згодом опам'ятався і робив собі важкі докори, чого він з хутора втікав у хвили, коли міг стати в пригоді своїм друзам? Тепер він вирятував сам себе, а

їх, сердешних, лишив на поталу. Його брала досада на самого себе, що був би себе рвав зубами... Але вороття вже не було.

* * *

Сотник Максим Задирака вибрався також на ски-тальщину, але не так, як полковник Кандиба. З ним йшло доброї півтори сотні озброєних козаків, були

й вози, з яких в потребі можна було зробити возовий табір, а на возах — ціле село. В селі остали хіба коти та кури, що порозбігалися по бур'янах. Собаки поплелися зі своїми господарями.

Як сотник розправлявся з москалями і поселенцями в селі, його валка стояла на поляні. Звідти заносили люди зерно до млинка і мололи борошно на дорогу. Сотник не спішився з того місця і перестояв тут кілька днів, щоби можна було забрати чимбільше борошна. Йшов прямо до перевозу Дніпра, що напроти Кодака. Тут довідався, що полковник вже переправився і пішов степом. Сотник пішов за ним, тим самим шляхом. Йому хотілося здогонити його та йти разом. Але сотник йшов дуже обережно. Поки було можна, йшов берегом ліса або балки, щоб в потребі захиститися. Старався попасти на слід Кандиби. Шлях вів недалеко границі Гетьманщини. Туди переходили московські стежі, і кілька разів Задирака їх стрів — не міг відмовити собі такої приємності, щоб їх не перебити.

Луною розходилася страшна вістка, що якийсь ватажок з'явився, котрий не пощадить москаля. І свому дістанеться, якщо він руку тримає з москалем. А такий хитрий, що не знати, звідки береться і куди пропадає,— наче з-під землі вискакує і під землю западається.

На московських поселенців напав жах. Без військової охорони боялися йти поза запорозьку межу. Таких ватаг, що пильнували козацьких границь, було кілька. Та всі вони засвоїли собі спосіб воювання

від сотника Задираки: вислідити непомітно ворога — і ніччю напасти та всіх перебити.

А сотник знову засвоїв собі багато від татар. Він казав частині своїх коней прибивати підкови, обернені назад, через що москалі не могли ніколи зміркувати, у котрий бік він пішов, і даремно за ним ганялися в противну сторону. Сотника стали вважати характерником, якого й куля не чіпається.

Коли він так стояв у степу возовим табором, почувся в степу тупіт кінських ніг. А далі якийсь кінь в степу заіржав голосно. Вартовий крикнув: "Стій!". То був Терешко. Він, почувши людський голос, здержав коня так напруго, що кінь присів задом до землі.

— Бачу, що ви — козаки. Скажи мені, голубе, чий то обоз?

На сторожі стояв якраз такий козак, що був з сотником у Самарі, і пізнав Терешка...

— Чи не Терешко із Самари?

— Він сам, а ти, либонь, будеш від сотника Задираки? Веди мене зараз до сотника, бо справді минуся. Бачиш, чоловіче добрий, наш пан полковник у великій біді, і коли йому зараз не поможемо, так пропаде і він, і його син Петро.

Козак гукнув до табору. Зараз прийшло двох козаків з поготівля. Сотник спав на возі з Омельком, коли до нього привели Терешка. Терешко припав до сотника і став говорити серед хлипання.

— На тобі, Терешку, глоток горілки. Випий і говори до ладу, бо нічого не розумію...

Терешко заспокоївся і став розказувати по порядку.

— Знаєш ти, товаришу, де стоїть ця московська команда?

— Не знаю, не хотів розпитуватися у сторожного козака, коли виїздив з хутора, щоби не зрадитися. Я казав, що їду по приказу сотника до москалів.

— Ми розвідаємо,— каже сотник.— Гей, гей! до чого воно дійшло — що треба нищити не лиш москалів, але ще більше — їх прихвоснів, і від них треба зачинати. З цієї гниди вже ніколи вош не виросте... Нуте, хлоп'ята, на коні! П'ятдесят козаків остане з Омельком боронити табору, а решта — за мною. Ти, Тереш-ку, показуй дорогу. Передом поїде Прокіп. Тям, Прокопе: з сотникового хутора захопити язика. Він скаже, де московська команда, і ми попереду справимося з нею.

— Чи не буде нам запізно, пане сотнику? — каже стурбовано Терешко.

— Не бійся. Гнида буде ждати на москалів. Сам полковникові нічого не зробить. Він знає, що москалі заплатять більше за живого Кандибу, як за вмерлого... Нуте, хлопці,— а ти, Терешку, веди!

Йшли так за Терешком. Його кінь знав добре дорогу. Але не дуже поспішали, щоби не потомити надто коней. Вкінці спинилися. Терешко показував рукою на купу тополів, що бовдуріли серед нічної пітьми. Козак Прокіп відстав від гуртка і пігнав вперед. Терешко остав при сотникові.

— Не можу з дива вийти, пане сотнику, звідки у тебе стільки війська? Це, либонь, не лиш з твоєї сотні, бо в таборі бачу більше трьох сотень?..

— Бачиш, ми вже були не в одному місці, і чимало козаків до нас пристало, а також московських драгунів — з тих, що їх з Гетьманщини набрали.

Тепер Терешко розповів сотникові, як воно було в Самарі.

— Ми мали свого вірного жида, який їздив по світі і все довідався, чого нам було треба.

— Тільки полковник зле зробив,— каже дід Голота,— що з такою малою силою вибрався на ски-тальщину. У нього було кілька сотень добрих козаків. Подумай, як би воно було, коли б тепер наші сили злучилися в одно... Ми вимітали би москалів, мов віником...

Тим часом Прокіп під'їхав під сам хутір сотника Гниди, зліз з коня, казав йому покластися в траві, а сам пішов далі і обережно наслухував. Найбільше боявся, щоби не занюшили його собаки, бо нароблять галасу. Не оберігся. Собаки за воротами стали гавкати. Козак на сторожі прокинувся зі сну і став їх заспокоювати. Тепер вийшов сам за ворота і кликнув: "Пу-гу! пу-гу!"

— Козак з Лугу! — відгукнувся Прокіп слабим голосом.— Чоловіче добрий, як у тебе козацька душа,— вийди і допоможи мені, бо околію. Я вже усю ніч мандрую і не можу знайти місця, де мені переночувати, а на землю боюся лягати, щоби гадюка мене не вкусила або вовк не з'їв. Підійди до мене та порятуй, бо вже не можу ногами рушати... Тільки пробі! не бери з собою собак. Я їх знаю — то, певно, вовчої породи і дуже пажерливі,— і я боюся.

Прокіп говорив таким слабим голосом, що годі було йому не вірити. Козак йшов щораз далі, аж наблизився до Прокопа.

— Не бійся, собаки остали за воротами. Прокіп лежав на землі.

— Так знемігся, що своїми силами не можу встати,— подай мені, козаче, руку та допоможи.

Добряга козак подав йому руку. Прокіп устав з бідою і застогнав, та в цей момент хопив козака пів-перек, перекинув, мов околiт соломи, на плечі і пігнав до свого коня.

— Вставай, товаришу! — крикнув на коня. Кінь схопився на ноги і стряс із себе росу. Прокіп перекинув козака півперек коня і сам вискочив на нього птахом.

Козак так був наляканий, що і кричати забув. Прокіп гнав вихром.

— Не бійся, козаче. Тобі нічого не станеться, лиш ми мусимо знати, що робиться на хуторі. Ми — хрещені, та й козаки, не такі, як твій поганий сотник, ця мерзенна гнида, що москалям перепродує братів.

Прокіп пересадив козака наперед себе, держачи його добре в руках.

— Що ж ми тому винуваті, що наш сотник справді поганий чоловік? Такого нам наставили із Запорожжя, і з ним нам теж біда. Важка служба, бо покумався з москалями і помагає їм виловлювати, як він каже, бунтарів, і за це бере гроші від москалів.

— Вам, козакам, нічого не станеться,— хіба хто хотів би за вашим Гнидою обстоювати, тоді нехай вибачає, бо наш бравий сотник такого не любить. Та ось і наші, і ти вже з паном сотником поговориш. Тільки пробі! — говори правду, бо може бути погано з тобою. Сотник не любить брехунів!

Прокіп пригнав до сотника і поставив козака на землю.

— Ось, батьку, язика привіз!

— Здоров, козаче,— каже сотник.— Дайте йому горілки напитися, бо, певно, дуже надавив живота на коні.

Прокіп розказав, яким чином добув язика. Всі дуже сміялися.

— Як у того Гниди усі такі телячі лицарі, то невелика буде з ними праця.

А до козака:

— Чи ти знаєш, хлопче, де лежить московська станиця?

— Знаю,— неблизько звідси...

— Багато буде там москалів?

— Либонь, що ні. Мене туди посилав наш сотник двічі, та я їх багато не бачив. Більш трьох сотень не було — хіба що решта були на службі.

— А яку вони службу роблять?

— Ганяються по степу та переловлюють тих, що втікають від панів з Гетьманщини на Запорожжя.

— А ти знаєш добре шлях до них?

— Знаю і вас проведу, коли прикажете. Тільки

—

коли б наш сотник Гнида про це довідався, то мені була б велика біда.

Козакові дали коня і взяли його поміж себе та рушили в дорогу серед нічної пітьми. Хутір Гниди далеко оминули. Передню сторожу вів Прокіп, і при ньому був Гнидів козак.

— Ти вибач,— каже Прокіп,— що я тобі надавив трохи живота, але сам, здоровий, знаєш, що інакше не було можна. Тобі можна буде пізніше до нас пристати або й ні, але не дай тобі, Боже, того дожити, коли б ти нас ошукав і показав нам злий шлях до москалів.

— На диявола нам щадити москалів — вони нам усім надоїли, тільки наш сотник з ними возиться і золоту бляшку за те від цариці дістав, яку собі на грудях почіпляє. Козаки його не люблять, бо він нашого брата не вважає за людину.

— А наш пан сотник вважає собі за рівного кожного чоловіка — чи він козак, чи посполитий, і за це всі його люблять. За народом він стоїть, і вже понівечив чимало москалів та тих московських зайдів.

— А хто ті зайди?

— Хіба у вас їх немає? Підожди, ще будуть. То така наволоч, що і говорити по-нашому не вміє, а їх Москва насаджує на нашій землі, а нас гонить у степ. Наш сотник не дає, і за те москалі йдуть на нього та хочуть піймати. А тепер треба буде братися до тих, що з москалями руку тримають,— тих панів маститих,— і ми розпічемо від твоєї Гниди. А чи далеко ще до тих москалів?

— До рана ми до них не замандруємо; коли б так до полудня, то добре було б.

Замислився на хвилину.

— Як так, то треба це сказати сотникові... Прокіп завернув коня і поскакав до сотника та

сказав, що від козака почув.

— Я хотів би удень піти до них у гості, але, може, ми не тим шляхом пішли, а тим часом ця якась ко-'манда з нами розминулася і наших вже повезла?

— А якби ми, пане сотнику, перш за все пішли на хутір і піймали Гниду?

— Добре радиш, хлопче. Ходім роздавити Гниду, а коли з нею будемо готові, тоді підемо команді на стрічу і привітаємо її.

Валка зараз завернула прямо на хутір.

— Йдемо в гості до твого пана сотника,— каже Прокіп до козака,— та, мабуть, не буде нам радий. Та слухай, козаче! Чи ми часом не розминулися з командою, коли колували довкруги хутора?..

Козак зліз з коня і дивився за слідами:

— Тудою йде наш шлях до москалів — та сліду не видно...

Окружили сотників хутір густим ланцюгом, котрий щораз більше стискався. Прокіп помітив, що при воротях стояв інший козак. З того міркував, що в хуторі дізналися, що зі сторожем мусило щось статися. Хтозна, чи й втеча Терешка не виявилася теж. Але на хуторі не було помітно жадного руху. Відчинили прожогом двері і вскочили на подвір'я. Терешко скочив до стодоли і став з козаками виважувати двері.

Терешко піймав першого, якого стрінув, і здавив його за горло:

— Говори, шельмо, де моїх козаків поділи, а то задушу тебе, мов котеня.

— Козаків вивезли вночі до москалів.

— Де полковник?

— Полковника й його сина вивезли теж. Лиш той чура та ця стара жінка остали.

Терешко шпурнув козаком так, що той упав горілиць. Сам побіг у хату. Тут вже був сотник. Гниду вже зв'язали і поклали на помості. Терешко кинувся до нього з ножем.

— Маю тебе, ти, Юдо! — крикнув осатанілим голосом.

— Стій, Терешку,— каже сотник,— бо як задавиш Гниду, то не будемо знати, де подів бранців, а він не хоче нічого сказати, і треба буде припекти його гарячим залізом.

— Я вже знаю, де. їх, сердешних, відіслав той Каїн до москалів, і треба їх здоганяти.

— Бери, Терешку, козаків, нехай йде з тобою і Прокіп, і старий дід Голота. Беріть сотникових свіжих коней — і здоганяй. Зі судом над тим падлюкою я зажду, аж ти вернешся. Якби ти не привіз бранців, так я того падлюку прикажу розірвати кінями...

Терешко вискочив з хати.

— Сотникові козаки, ставайте під мою руку — підемо здоганяти харцизів. Прокопе, зі мною! Помагай, брате, християнську душу рятувати! А нуте, діду, зо мною; беріть, хлопці, свіжих коней...

Приказ був виконаний. Забрали свіжі коні і їх посідали. Прокіп миттю зібрав сотню.

Рушили. Напереді між двома козаками їхав місцевий козак, що показував дорогу.

Гнида боявся придержувати у себе бранців, а москалі не дуже спішилися по них. Гнида лякався якоїсь несподіваної помочі, тому краще, щоби бранців тут не було. А тепер, як йому доложили, що Терешко утік і сторожний козак від воріт пропав, положення стало йому підозрілим, і тому вибрав тридцять най-певніших козаків, яким казав відвести пов'язаних бранців. Надіявся, що команда таки надійде,— вони стрінуться по дорозі і бранців заберуть. Для полковника й Петра дали коней, козакам казали йти пішки. Небезпечно було їх на конях везти, щоб не повтікали. Полковникові і Петрові пов'язали ноги попід кінські животи, а самі пов'язали руки. Вийшли по півночі, але не могли далеко зайти, хоч як їх підганяли до поспіху. Вони так потомилися, що треба їм було дати спочити. Коли рушили знову, стежні козаки Терешка їх помітили. Тоді Терешко добув шаблю і скочив на валку з цілим розгоном. Вже стало світати, як валка була в руках Терешка,— без бою, бо конвойні козаки навіть не гадали оборонятися. Зараз поскладали зброю, а їх отаман каже до Терешка:

— Слава Богу, що нас здогнали. Не буде у нас гріха на душі, бо ми тому не винуваті, що той біснுவатий наш сотник видумав.

Порозв'язували бранців, а Терешко обняв полковника і плакав на радощах. Петрові не сходило з ума, що могло статися з його Степанидою. Вона ж попала у кігті того Юди. Коли Петро став принаглювати, щоб чимшвидше верталися, Терешко каже:

— Не турбуйся, Петре,— твоя Степанида здорова, а Гнида вже зв'язаний лежить і нічого їй не вдіє.

Терешко казав забрати бранцям коней від конвойних, а їх самих пустив на Божу волю пішки, лиш зброю від них позабирав:

— Як собі хочете — або вертайтеся додому, або йдіть до своїх покровителів і скажіть їм, щоб поспішали рятувати свого приятеля Гниду, бо він у великій небезпеці.

' Верталися з побідою, бо осягли, чого хотіли. Залунала козацька пісня, розливаючися по буйній степовій траві, густо вкритій чистою росю. Коні весело форкали, зриваючи та хрупаючи вершки степового цвіту. На сході небо зарожевіло, степова птиця прокинулася, потім золоті сонячні промені стрілили на небо, а за тим викотилася огненна сонячна куля. Відразу замовкла пісня. Козаки брали жменями чисту росу з трави і промивали собі очі й лице та втирали рукавом жупанів. Стали вітати сходяче сонце молитвою...

Сонце підносилося чимраз вище, угору. Стала нападати роями мушва і обсідати коні та людей. На козаків находила вперта дрімота.

— А нуте, хлопці, заспіваємо, а то поснемо всі. І затягнув сильним голосом козацьку пісню, а всі

потягли за ним. Дрімота пропала відразу...

Сотник, що стояв на рундуку, почув і пізнав пісню своїх козаків і зараз побіг до жіноцтва, яке було дуже затривожене:

— Ну, радійте — наші вертаються... А коли вертаються з піснею, то певно їм повелось...

— Пане сотнику, наш друже,— каже Степанида.— Прикажи мені осідлати коня — я поїду їм назустріч.

— Козацька з вас дитина,— та коли вже на те, то й я їду з вами. Мені також пильно обняти їх.

Привели два осідлані коні.

— Слухай, Андрію,— каже сотник до одного десятника,— лишаю на твою голову Гниду. Якби тобі втік — прикажу голову відрубати, і під землею пе-реді мною не сховаєшся.

Десятник пішов до Гниди, а сотник з Степанидою п і гнали в степ.

Десятник прийшов якраз в хату, коли якийсь козак розв'язував Гниді пута. Рубнув козака по руці, аж кров бризнула і залляла Гниді лице.

Козак відхилив двері і крикнув:

— Сотникові козаки, сюди!

Зараз вбігло кількоро. Хопили раненого козака, перев'язали йому рани і теж зв'язали його. Карати його не могли без сотника. А тим часом Гнида, маючи розв'язані руки, спішився розв'язати собі ноги. Та козаки не дали і зв'язали його ще сильніше.

— Пильнуй же, Андрію,— кажуть козаки,— бачиш, яких хитрих приятелів має той собака. У нас — інша робота, і лишаємо тебе самого.

Під стіною лежав поранений козак і стогнав.

— Слухай, козаче,— каже Гнида до Андрія,— ти бідний, а можеш багатцем стати, і то більшим, як полковник Кандиба. Лиш треба тобі мати розум.

— Ба, ба! — каже Андрій.— Кажуть люди, що добрий розум — то краще, як готові гроші...

— Якби у тебе був розум, то ти б зараз розбагатів.

— А то як?

— Ти б мене розв'язав гарненько і пустив, а поки твій сотник повернеться, то ми оба були б вже далеко. Ми узяли б коні і майнули в степ...

— Із того я не забагатію.

— Слухай, козаче,— як ти мене пустиш, то я тобі дам багато дукатів, бо у мене того добра доволі. За ті гроші ти добув би на Гетьманщині багато землі...

— А скільки ти мені дав би?

— Більше ста дукатів певно...

— Ов-ва! а я думав, що ти більше цінуєш своє життя. Кажуть, що на Гетьманщині пани платять більше за собак...

— Ну, бачиш, але те, що тобі дадуть ще москалі за мене, це теж немало варте.

— Добре, я згоджуся випустити тебе на волю за сто дукатів і за ту землю, що мені пани дадуть на Гетьманщині, але я тебе пущу не раніше, як пан сотник вернеться. Я його поспитаю, чи мені не мало даєш. У нашій сотні, бачиш, таке завелося, що як хто що купує або продає, то йде порадитися пана сотника, скільки воно варте... Скаже він — сотку, я візьму, скаже — дві, я теж візьму, а скаже пустити тебе так, за спасибі, то й так пущу...

Гнида не знав, чи має діло з дурним, чи хитрим.

— Ти хіба дурний, що таке говориш. Я даю за те гроші, щоби твій сотник не знав.

— Ніде правди діти, що я дурний, але зате у тебе розуму за двох. Шукай собі інших купців на твоє ледаче життя, бо в нашій сотні його не знайдеш.

Та хоч як ще Гнида заговорював, козак ні пари з уст. Кутив люльку і не спускав з ока обох в'язнів.

А надворі так гарно, так соненько світить — тільки піти та в холодку полежати, а ти сиди туї, в задушній хаті, та пильнуй того поганця, котрий повинен давно вже повиснути.

Сотник Задирака гнав зі Степанидою вихром туди, звідки доходила до них пісня. Врешті стрінули їх. Радощам не було кінця. Степанида розказувала Петрові, як вона побивалася за ним. їй здавалося, що вже ніколи більше не побачить свого Петруся. А яка доля ждала її у того харциза-Юди — хіба собі самій заподіяти смерть. Знову ж полковник дякував сотникові, що його освободив від мученичої смерті.

На хуторі Гниди, хоч він сам був в путах, все йшло своїм ладом. Здається, що його хуторяни не дуже тим журилися, що їх пан сотник попався. Вже те саме, що він з ними погано поводився, його зрада на полковнику дуже всіх вразила. Сердега полковник втівав перед москалями і до нього загостив, а він його зрадив і післав москалям... Вони тепер лише тим цікавилися, яку кару Задирака присудить Гниді. Але Задирака не спішився з судом. Перше треба пожитися та відпочити, а вже потім — суд. Сотник зміркував, що його козаки добралися би охотно до льоху Гниди та вицідили одну-другу бочку, тому зараз поставив сторожу, щоби ніхто й не наблизився до льоху з напівками. Сотник був певний, що москалі прийдуть виручати свого прихвосня, а коли б застали його людей п'яних — все пропало б.

Вже сонце зійшло далеко з неба, як сотник скликав козацький суд. Вибрано шістьох козаків із сотникових до того суду. Позасідали під

розлогою липою за довгим столом. Сотник казав привести Гниду, якому розв'язали ноги.

— Ти знаєш, Никифоре Гнидо, чого ми від тебе хочемо? Ти хотів продати за юдин гріш товариша січового, козака, та його сина Петра найтяжчому їх ворогові на муки і смерть... Чим ти себе виправдаєш?

— Цариця прислала йому позолочувану бляшку з візерунком,— каже хтось іззаду,— то й хотів відслужитися за це...

— Давайте сюди ту бляшку,— каже сотник,— нехай побачимо, чого вона варта.

Метнулися зараз — і принесли із скрині ордера. Сотник узяв в руки; бляшка блискотіла до сонця. Сотник плюнув на неї і з погордою кинув нею Гниді прямо в лице:

— От дивіться, люди, за що теперішня козацька старшина славного колись Запорозжя продає свою честь і душу москалям... Кажи ж тепер, чим виправдаєш свій каїнівський злочин?

Гнида мовчав завзято, понизивши голову.

— Та чим тут виправдуватися? — каже один із суддів.— Тут лише нам сказати слово: нехай ця падлюка не дивиться на Боже сонце...

— А знаєш ти, Никифоре, яка кара написана тобі на основі нашого запорозького права? Ти зрадив товариша...

Аж тепер Гнида заговорив. Він став навколішки перед судом, бив себе в груди і цілував землю:

— Простіть мене, братіки,— я усе моє майно віддам на монастирі, і сам піду в монастир, відмолювати мої важкі гріхи.

— Ти, Гнидо,— більший падлюка, як ми гадали. Тепер, як ти в наших руках, то спідляєшся і просиш помилування? Пропадай, чортова личино! — крикнув один із суддів.— Я віддаю мій голос на те, щоби тебе живого в землю закопати, як наш закон велить.

Сотник приказав відвести в'язня набік, поки не прирадять, як його покарати.

— Най коротша дорога до пекла — повісити його,— каже один суддя.
— Нам неможливо довше воловодитися з ним, бо йно не видно москалів. А тоді може собака відірватися з ланцюга і втекти.

— Згода, нехай буде: повісити.

— А я не так думаю,— каже сотник.— Це була б закоротка для нього смерть. Він мусить вмирати довше. Ви, товариші, забули, що у нас, запорожців, є ще одна кара за такий злочин,— а то вбити киями... при стовпі.

— От добре, що нагадали. Аж гідь було б доброму козакові закладати петлю на шию такому падлюці.

— Що з майном його зробимо? Заберемо собі — так нас окричать розбишаками. Найкраще буде, коли його майно роздамо поміж посполитих того села. Вони придбали йому це майно, нехай же ним поділяться.

Зараз привели Гниду.

— Послухай, Никифоре Гнидо, козацького присуду,— каже гробовим голосом Задирака.— Тебе присудили на кару смерті під киями при стовпі,

а твоє майно заберуть посполиті з твого села. Коли в тебе є душа — молись і кайся. Дивися: коли сонце сховається за це дерево — розпочнеться з тобою розправа.

— Я хочу попа, щоби висповідатися,— каже Гнида.

— Шкода, що ти раніше про це не подумав, а то у тебе в селі і церкви немає. Звідкіля ж узяти тобі попа? Вибачай, цим разом буде без попа. Ти, небоже, хитрий з біса, і хочеш проволікти час — а, може, з'являться твої приятелі і тебе визволять? Ні, серце, з того нічого не вийде; молися сам і не втрачай часу.

Тим часом козаки закопували здоровий стовп у землю. Сотник дивився пильно, як тінь заходила за дерево. Гнида стояв навколішках і молився.

— Вже пора! — кликнув сотник.

Привели Гниду під стовп і зняли з нього сорочку та прив'язали до стовпа. Принесли в'язанку здорових прутів верболози.

— Бийте, козаки, цю собаку та не жалуйте, лише щадіть голову.

Розпочалася страшна козацька екекуція. Тут не було помилювання, бо присуд був: бити аж до смерті. Така була найстрашніша кара на Запорозжю за зраду товариша... Та не лише посторонні козаки брали за палиці, але й свої посполиті не подарували йому і били, може, ще завзятіше, ніж посторонні. Удари сипалися на нього повільно. Він кричав, а далі і сили не стало кричати, поки не сконав під ударами...

— Котюзі — по заслuzі,— каже сотник.— А тепер виволочіть це стерво далеко за село вовкам на жир...

А повертаючися до Кандиби:

— Наша робота зроблена лиш до половини. Ще будемо мати справу з москалями.

— Та, може би, тому вже дати спокій,— каже Кандиба.— Уся моя сила знівечилася. Я так радо хотів би дібратися до якого спокійного місця і спочити.

— Слухай, брате,— каже сотник.— Поки по запорозькій землі москалі швендяються, немає козакові спокійного місця, де спочив би,— хіба в могилі. Ми — скитальці, нас гонять з місця на місце, мов диких судаків. Та поки не винищать нас усіх, то й ми ще не одного москаля пішлемо чортові в зуби. Замирення між нами немає. Краще нам миритися з бісурменом, як з тим хрещеним православним, що не вірить в Христа і не гадає жити по-християнськи.

— Гей, осаули! — крикнув сотник з ґанку,— розіслати стежі і берегтись. Взяти до помочі і тутешніх козаків — вони, либонь, не дуже-то плачуть за своїм сотником. Я тепер трішки спочину,— каже до Кандиби, — бо вже три ночі не спав, а може, й нині прийдеться не спати.

Сотник пішов у сусідню кімнату і зараз заснув. Але на хуторі не спали. Осаули пильнували добре, щоби воріг не підкрався непомітно. Старий Кандиба і Петро сиділи разом, і сон їх не брався.

— Що ж нам далі робити, Петре? Я вже так охляв — так прибила мене зрада Гниди, що я ні до чого. Моя воля охляла зовсім... Ей, якби то мені вернулися літа молодії!

— Що ж, тату,— кожному так буде, хто на світ родився. Тепер ми під рукою нашого спасителя сотника. Його б спарувати з моїм тестем Жуком. Коли б таких більше, то ми сьогодні не скиталися би.

— Мені здається, Петре, що наш отаман робить трохи необережно, що так довіряє тутешнім козакам. Хто його знає, який то народ і що задумує? Через те мене сон не береться. Сказати б це сотникові...

— Ні, тату,— нехай сотник спить, а я скажу його осаулі.

Петро зараз вийшов і став шукати за осаулом, котрий лежав в траві і пикав свою носогрійку.

— Чи це ти, Петре? Я тебе пізнав зараз по ходу. А знаєш ти наш оклик на сьогодні?

— Не знаю.

— Так йди в хату і не виходь більше, бо мої люди мають приказ не церемонитися з тими, що не знають нашого кличу...

Відтак шепотом:

— Тут — чужі люди, і хтозна, що вони заду мують.

Петро зрозумів, що тут і без його уваги бережуться добре. Пішов у хату і заспокоїв батька. Зараз полягали спати.

Та не довго це тривало. Перед хатою зробився рух. Хтось приїхав і розмовляв з кимось стиха, потім пішов у сіни і застукав легко до дверей сотника. Петро став під двері і насторожив уха.

— Наші стежі помітили москалів. Прокіп прослідив, що їх доволі багато,— може, буде і півполку. їдуть обережно й тихо. Хотять, либонь, підійти нас над раном.

— Ну, добре. Приклич мені ще й Терешка. Ми потолкуємо, що нам робити.

В цю хвилю вийшов з кімнати Петро:

— Не забувайте й за мене, пане сотнику,— я теж не послідній козак.

-== Буде нам усім доволі роботи, як Москва нагряне на нас.

Нарада тривала коротко. На хуторі остане п'ятдесят козаків пильнуватися перед тутешніми, а решта — в поле, назустріч москалям.

Стояла надворі глуха ніч. Небо зайшло мрякою. Усюди царила тишина, замовкла й нічна птиця.

Козаки йшли дуже обережно, піславши передом стежу з найпроворніших. За ними їхали довгою лавою мушкетники, а з самого заду йшла запасна частина, яка мала б піти на підмогу, де показалася би потреба.

Стежі почули в степу гамір. Чути було й тупіт коней, а далі і брязкіт зброї. Соколине козацьке око побачило в тумані обриси людей і коней, що виставали з трави. Стежі зараз завернули до своїх — і почувся на цілій лінії голос перепелиці. Козаки стояли з рушницями наготове. Припустили ворога на малу віддаль — і тоді гримнули з усіх рушниць. Москалі не сподівалися того. Перша лава в більшій частині попадала з коней. Тоді почулася у москалів різка команда — і драгуни грянули на козацьку лаву.

Розпочалася страшна рукопашна боротьба. Москалів було удвоє більше, як козаків. Сотник, старий січовий дід і Петро ганяли з місця на місце і підбадьорювали своїх до бою. Але москалі стали їх перемагати. Сотник побачив, що цим разом йому не вдасться, готовився полягти, але не даром продасть своє життя.

Та ось відразу москалі заметушилися. Одна частина повернулася назад. Сотник дивувався, бо він на зади не посилав нікого. Та в той момент почувся бойовий козацький оклик позаду москалів: "Бий та ріж чортових синів!" Ніхто не знав, звідки наспіла їм в саму пору поміч. Видно, що це були теж якісь козаки. Тепер сотникові козаки підбадьорилися, почувавши за собою підмогу. Вони вдарили на проріджені московські лави... Вже стало світати, а рукопашний бій тривав далі. Брязкіт шабель, сто[го]ни, поклики команди зливалися в одну хаотичну цілість.

Частина москалів позлазила з коней і станула чотирибоками з готовими до стрілу мушкетами. Коні взяли в середину. Годі було до них підступити. Хіба ж їх держати в облозі, аж здадуться?

Петро кинувся між козаків:

— Хлопці! Хто йде за мною? Треба москалів розбити і не дати засоромитися перед тою наволоччю, що ми їх боїмося.

Зараз прийшов гурток удальцівдо Петра.

Тим часом козаки — ті, що прийшли з сотником, і ті, невідомі, що прийшли в саму пору з підмогою,— стояли від московських чотирибоків на віддаль мушкетного стрілу. Москалі стояли гордо з мушкетами, готовими до стрілу. Сотник не рішився, що робити. Під'їхав до нього Петро:

— Я їх візьму приступом, вже і хлопців-добро-вольців собі дібрав.

Сотник хитав головою, придивляючися чоти-рибокам:

— Краще буде їх так передержати, поки не знеможуться і не зголодніють. При приступі прийдеться втратити багато народу.

— А за той час прийде їм підмога, і тоді буде з нами зле. Дивись, сотнику, як по-дурному вони поставилися. Ми під Очаковом розбивали так чотирибоки турецьких яничарів. Тут буде легша справа. Вони стоять заблизько себе, і ті, що стоять до себе у двох чотирибоках лицем, не зможуть стріляти — хіба самі в себе... Треба лиш вибрати місце, котрі чотирибоки найближче себе.

Петро вибрав таке місце та навчив своїх людей, що їм робити. Вийхав наперед і дав шаблю знак. Рушили скоком — що здавалося, що коні не досягають землі ногами. Козаки поприлягали до шиї коней...

Москалі ждали на команду. Коли козаки при-близилися до них — грянула на них мушкетна сальва з усіх мушкетів. Багато козаків попадало на землю, багато покалічило коней, котрі кричали так жалібно, що серце розривалося. Але це не здержало козаків, а москалі не мали вже часу другий раз лаштувати мушкетів. Козаки вгналися в середню вулицю між два чотирикутники. Розділилися зараз на два боки і вскочили всередину. Налякані коні великим криком і гро-мадними стрілами стали рватися, мов бішені, і допомогли козакам зробити між москалями неабиякий нелад.

Як побачив це сотник, рушив зараз зі своїми Петрові на підмогу. Розбивали один чотирибик за другим — аж розбили москалів дорешти. Тепер довідався сотник, хто то їм так гарно і в саму пору допоміг. Місцеві козаки, як побачили, що сотник вийшов на стрічу москалям, зібралися за селом і вирішили піти козацтву на підмогу. Вони знали добре, ще з боїв з татарами, що воріг, який напире, дуже бентежиться і тратить увесь розгін, коли йому в часі наступу хтось несподівано скочить на спину. Вони, вийшовши з села, обійшли великим колесом, пропустили побіч себе серед нічної пільми москалів і полишилися позаду до слушного моменту. І якраз тоді, як козакам ставала прикра година, вони зайшли іззаду і вдарили з усієї сили. Сотник сердечно дякував несподіваним союзникам.

Козаки стали порядкуватися. Позбирали вбитих товаришів і поховали їх в одній, спільній ямі по-козацькому звичаю, (зі) спільною молитвою і

мушкетними стрілами. Між ними поховали і бравого козака, десятника Прокопа Чмелика, за котрим усі дуже жалували. На висипаній могилі поставили високого хреста.

Сотник, перепитуючи бранців, довідався, що не ціла команда вийшла з обозу,— ще найменше одна третина там остала. Сотникові прийшла охота ще раз поспробувати щастя і звести цю команду.

Кандиба відраджував усіма силами:

— Не може бути, щоб ця якась команда стояла обозом на запорозькій землі. Вона, певно, ще на гетьманській території, і нам туди не вільно заходити, бо скажуть потім, що ми переступили межу.

— Хоч би і так,— каже сотник,— то я таки покористуюся цею нагодою. А чи за мною буде один московський гріх більше, чи менше, то не важне. Вже за те саме, що я дотепер зробив, мені принаймні шибениця у москалів писана. Ти, пане-брате,— каже до Кан-диби,— остань тут, бо ти справді знеможений, але я піду і свого доконаю.

— Товаришу,— каже Кандиба,— нам треба на Січ поспішати,— може, ми ще що врятуємо...

— Наспіємо, наспіємо; а за один день багато московських голів можна відрубати та кілька душ Люциперові післати на ралець,— каже дід Голота, що прислухувався цій розмові.

Сотник післав в степ за обозом і казав його сюди привезти.

Відпочивши, вибрався з козаками під ніч на нове діло, а полковник остався на хуторі. Йому було призначено розділ Гнидового майна між місцевих людей, щоби кожному дісталось по правді. Ця праця забрала багато часу, бо і худобою, вівцями та кіньми треба було всіх обділити по рівній частині. За той час вернувся сотник з походу, який повівся

знаменито, з чого сотник був дуже радий. На radoщах обіцяв старому Кан-дибі, що вже прямо підуть на Січ,— хіба би їм Москва влізла в дорогу.

XVI. КОНАННЯ

Ріжну долю переживало запорозьке січове товариство за час свого життя. Мало воно світлі, славні хвилі і доби, про які гомоніла слава в християнському світі, а великий жах — у мусульманському. Мало воно і хвилі занепаду — що, здавалося, остання година йому вибила, що козацтво навіки пропало, що ніколи не підніметься, бо його вже знищено до коріння. А все ж таки воно оживало знову, і з козацького здорового коріння виростали нові вітки, нове галуззя, нове могутнє дерево, котре оберігало християнський світ перед магометанським заливом, а український народ і його прадідну церкву — від загибелі.

Тепер наспіла найбільша небезпека, справжня загибель. Чого не міг доконати мусульманський світ усіма силами, це мала доконати християнська православна Москва. У тріумфальнім поході до великодержавності стануло Запорожжя московським царям пів-перек дороги.

Теперішня небезпека була для Запорожжя тим більша, що його сила вже пережилася, зледащіла і охляла. Минулося давнє козацьке завзяття, вперта охота до життя,— замість того у запорозьких верхах запанувало бажання спокійного життя, вигоди, спокою та багатства. Лишилося сіре поспільство, ті сіроманці, котрі без доброго проводу не вміли собі порадити.

Сотник Максим Задирака приїздив не раз на Січ, мов син до любої матері, щоби нагадати свої дитячі літа, стареньку бадьору матусю повеселити. Тепер під'їздив до тої самої Січі, як до матері, якій виходу немає. Приїхав, щоби її востаннє попрощати та вже й на похороні лишитися.

Приїздив тепер до неї як побідник, що понівечив стільки ворогів,— приїздив на чолі чотирьох сотень добірного козацтва, а одначе не міг здержати гарячої сльози, що з очей плила на вид бані Святопокровської церкви на Січі.

— Коли б стільки людей привели із кожної оселі на запорозьких землях, то, може, і ми інакше стояли би.

— Нам треба поперед усього роздивитися, який дух тепер є на Запорожжю і чи є там з ким говорити.

— Мені би вишукати Жука. Від нього довідаюся. Як лиш там прийдемо, я його відшукаю.

— Ні, Петре, ми там поки що не поїдемо з військом. Воно остане тут табором — харчів у нас доволі,— ми поїдемо лиш оба.

І зараз ціла валка припинилася; визначено місце на обоз, уставлено вози в чотирибік і порозпинано шатра. Потім сотник Задирака і Петро посідали на коні і поїхали у Січ. А як переїздили попри "новосі-ченський ретрашмент", Задирака каже:

— Скажи мені, Петре, чи в давнину було б січове товариство дозволило, щоби Москва всадила Січі такого чиряка на шию?

— Це гніздо хотіли запорожці зараз розкинути, але тодішній кошовий Іван Малашевич уговорив козацтво, щоби того не робили та щоби з москалями поводитися обережно, бо з того може вийти для козацтва велика біда. І козацтво послухалося.

— А чи може з того вийти більша біда, як тепер є? — каже сотник.— Це була одна з тих петель, які нам Москва заселила на руки та ноги, і тепер ми зв'язані по руках і ногах. Нам лише тоді розв'язувано пута, коли

треба було воювати з турками та татарами, а тепер, як нас вже не треба, можемо собі і в путах полежати...

Вони об'їхали січові вали, переїхали січове передмістя, де містилися січові базари і де жили ті, яким на Січі не можна було побувати. Та тепер було тут трохи не пусто. Через московсько-турецькі війни торгівля між Запоріжжям а Туреччиною і татарами припинилася, бо запорожці по указу мусили воювати з турком. Надто Росія в договорі з Туреччиною застерегла собі, що всяка торгівля з Туреччиною має відбуватися без посередництва запорожців на турецьких кораблях.

Сторожа перепустила їх через січові ворота у Січ-городок, де стояла Святопокровська січова церква, де була січова скарбниця, арсенал, куріні і де мешкала січова старшина.

Задирака з Петром мали обов'язок піти перш за все до кошового. Та вони нарошно приїхали пізніше, щоб раніш побачитися з Жуком і розвідати, що на Січі діється.

Жука знала кожна дитина на Січі. Це був той сотник, котрого кошовий казав був арештувати і хотів відіслати його москалям, та за ним постояло усе січове товариство, а старшину мало не потопило в річці. Зараз показали нашим подорожним, де жив сотник Жук. Він дуже зрадив, побачивши у себе свого зятя та щирого товариша, сотника Задираку. Питанням не було кінця. Петро старався розказати все по порядку. Коли розповів про смерть сотничихи, Жук заплакав і тричі перехрестився:

— От клятї москалі! Допоможи, Господи, помсти-тися!

Решту розповів Задирака — про напад на Самару і розгром москалів, аж до того часу, коли з усією своєю оселею мусив втікати, як по дорозі громив царське військо, а тепер привів сюди чотири сотні доброго козацтва.

— Бачиш, брате,— каже Жук, кладучи Задираці руку на плече,— наскільки ти мудріший за мене. Чому я не взяв з собою стільки козаків, що ти,— а були б зі мною не так рахувалися.

— Хіба ж вас, тату, прийняли тут зле? — питає Петро.

— Так мене прийняли, що кошовий казав мене зараз в'язнити, бо Москва того жадала, щоби мене піймати та їм передати. Аж товариство за мною постояло — хіба ж ти про це не чував?

— Ми всі за тебе потерпали, бо не було ніякої вістки із Січі, але чогось такого ми не сподівалися.

— От, до чого дійшло,— каже Задирака.— Старшина вольного козацького народу служить клятій Москві за гончих собак. Ми йно недавно по козацькому присуду вбили палицями запорозького сотника Гниду Никифора за те, що піймав зрадою старого полковника Кандибу і відіслав до московської станиці на муки...

— Так старий мій сват вже не живе?

— Живе і йде з нами, бо ми його в час відбили.

— Гнида, кажеш? Таж то був мій добрий товариш, у мене в гостях побував. Що йому сталося?

— Московські гроші та бляшки позолочувані з візерунком тої суки Катерини це зробили... А скільки тепер війська маєте на Запорожжю?

— Буде тепер десять тисяч — поки і ці не порозходяться по паланках робити коло хліба.

— Невже ж? — каже Задирака.— З такою силою можна розбити сто тисяч москалів. А є у вас гармати?

— Небагато, буде яких не цілих тридцять.

— Я привіз дві свої.

* По приказу генерал-губернатора Леонтьєва, котрий не любив запорожців і їм не довіряв, побудовано побіч Січі фортецю і окопами, де містилася московська військова залога. Це назвали: "новосіченський ретрашмент".

— І цього не багато, та треба тямити, що московські гармати більші і даліше несуть. Ледача старшина не подбала завчасу про більші припаси воєнні... А для мене у тому біда,— говорив Жук,— що я тут сиджу, наче в неволі. Мене остерігають товариші, щоби нікуди самому не виходити, бо на мене чатують московські шпиги, щоби мене піймати та перекинути за вал ретрашменту. Я можу виходити лише серед більшого гуртка козаків. Говорили мені, що тут, на Січі, вже таке бувало, що серед білого дня захопили людину — і поминай, як звали...

Коли так розмовляли утрійку, сидячи на приспі ку-ріня, прийшов до них старший кремезний козак, який зараз звітався з Задиракою.

— Здоров, Андрію,— каже Задирака, обнімаючи гостя.— Скільки то років ми не бачилися!.. Це — Петро Кандибенко, зять нашого Жука, а це — мій старий друзяка Андрій Лях.

То був одностудець тих, що стояли в опозиції до січової старшини.

— Що доброго приносиш, Андрію?

— Нічого доброго. Козацтво, або, як наші мостиві пани кажуть, чернь, пішло б усе за нами. Та нам того було б мало. А знову багато козаків

оглядається на старшину. Якби старшина пішла, то пішли б і вони. А про старшину нічого й говорити. Тому небагато нас лишиться і не встоїмося.

— З того виходить,— каже Задирака,— що козаків переписують в які там пікінери і пішлють в Азію битися за сучу дочку царицю, а старшину або позабивають кнутами, або пішлють в Сибір.

— Це правда,— каже Жук,— але тим ордеровим старшинам нічого не станеться. Буде, як на Гетьманщині,— що їх позаписують у дворяни, понаставляють полковниками без полків, а нам, упірним, то вже дістанеться на горіхи за всіх...

— Не вір тому,— каже Лях.— Що нам дістанеться, то правда,— коли б нас, розуміється, піймали. Що козаків передягнуть в московські мундири, це також правда; але щоб Москва напекла колачів тутешнім січовим старшинам, то це вже неправда... Побачиш... Але щоби не сталося ні це, ні те, ось що я придумав: поспробуємо боротися за нашу волю, а коли побачимо, що не устоїмося, тоді кинемо Січ і підемо у світ за очі.

Лях наблизився і сказав шепотом:

— На річці Підпольній збираємо у комишах багато байдаків; як побачимо, що немає для нас порятунку, так на човни, і москалям — дуля!

— А я шлях показуватиму під турка,— каже Петро.— Я там побував, турецьку мову вивчив і знаю, що турки приймуть нас краще, як ці наші православні хрещені.

На другий день рано пішли оба до кошового батька.

Видно було, що Калниш не був їм радий, і прийняв їх неласкаво. Краще їм було на Січі не показуватися. Вони своїм зухвальством псують в Москві козацьку справу. От сюди вже прийшло письмо із Глухова, щоб

бунтаря і розбійника Задираку піймати і передати команді ретрашменту, коли на Січі з'явиться.

— Га! як віддати, то віддати. Треба послухати приказу старших, бо ще погніваються та повідбирають бляшки. Віддати мене за це, що постояв в обороні мого села і прогнав зайдів? Але, пане кошовий, не треба забувати, що козаки можуть за одну ніч розбити той ретрашмент дотла, а його оборонців потопити в річці... Мені дуже болісно, що я такі слова чую від найвищої козацької влади кошової. Та я сказав зле, бо Запорожжя тепер вже від шести літ не вибирало своєї старшини.

— Ти це до мене п'єш,— каже Калниш, побагря-нівши,— вважай, що з того може вийти, бо я ще кошовий на Січі...

— Воно так, але ти, пане Калнишевський, лише кошовий з імення, і мені здається, що ти будеш останнім кошовим, бо сенат в Петербурзі, з тим світлішим злодієм Нечосою, вирішив нашу Січ-матку знести і зруйнувати, а запорозькі землі віддати — трохи зайдам, а головню тим ненаситним московським панам.

— Звідкіля ти це все знаєш?

— А ви тут того всього не знаєте? Таж про це горобці на вербі цвірінькають, що москалі велику силу війська збирають на границях нашого нещасного Запорожжя, що князь Прозоровський має захопити всі паланки, а генерал Текелі має добувати, ограбити та зруйнувати нашу Січ.

— Я про це нічого не знаю і не вірую в таке. У Петербурзі працюють наші столичники і не допустять до того.

— Не повіриш, аж зміриш! Тоді схаменетесь, як буде пізно і як вас усіх повезуть в Сибір, що й ваші бляшки вас не заступлять. Я питаю вас,

батьку, чи зроблено які підготовки до оборони, чи скликано козацтво з паланок і хуторів та зимовників, чи приспособлено воєнного матеріалу?

— Того всего не потреба,— каже Калниш.— Немає чого боятися, поки наші столичники сидять в Петербурзі. Цариця нас любить, а наш товариш Грицько Нечоса, що такі гарні листи до нас пише, не дасть нам кривди зробити.

— А хіба наші столичники не писали вже до нас, що московські пани люблять брати, а нічого не хочуть зробити?

— Ти звідки це знаєш?

— Тьфу! А то старшинаї Заховала голову під копицю сіна і благоденствують...

Калниш не знав вже, що говорити, і тому, переходячи на іншу тему, чепився Петра — чому він, вернувши з турецької неволі, не зголосився у січової старшини і аж тепер приходить.

— Бо січова старшина ні раз не турбувалася мною, коли я був в неволі. Я і тепер не приїхав би на Січ, коли б тут мій тесть, сотник Жук, не побував...

— І твому тестеві може дістатися,— каже Калниш.

— Петре! — каже Задирака,— як бачу, ми попали не в ту вулицю. Ходімо, бо нічого не договоримося.

Хотіли відходити, та кошовий їх задержав:

— Як хочете бути на Січі гостями — не робіть мені бешкету і не бунтуйте мені козаків, а то далєбі прикажу прогнати палицями, якщо гіршого ще вам не буде...

Задирака вернувся від порога і поглянув грізно на Калниша:

— Ніхто не мав права без козацького суду проганяти старих курінних товаришів із Січі. Ми не впрошуємося на Січ у гості, бо ми тут свої господарі...

Вийшли. Петро каже:

— Що йому сталося? — він перше такий не був.

— Багатство його розперло. Як ми на завтра не скличемо раду і не виберемо інших старшин, Січ напевно пропала.

Прийшли до куріня Жука.

— Що? Не казав вас арештувати як бунтарів?

— Лиш прогнати обіцяв, та ми того не дуже налякалися, і я таки наговорив тій старій бабі, що він кошовим — з московської ласки, а не з вибору, і як його на Сибір повезуть, то бляшка його не заступить. На мою думку, на завтра скликати нам раду, скинути тих бабиних синів і вибрати кращих.

— Не виберемо кращих,— каже Жук,— бо таких на Січі немає — перевелися.

— Мусять знайтися! — крикнув Задирака,— от хоч би тебе, Жуку, або того Ляха Андрія... Все ж знайдеться хтось, що відважиться показати москалям зуби.

— Не знайдемо, бо не буде згоди,— каже Жук.— Нам тепер нічого не лишається, хіба на байдаки — та під турка. Не раз вже нашу Січ-матку руйнували — от хоч би і Петро по полтавським погромі,— а козацтво таки стануло на ноги і дало себе знати.

Задирака хитав головою:

— Не буде того, брате. Ти відстав від Москви і не знаєш, що там робиться. Вона росте у щораз більшу силу і стане великою. Тоді, як нас розгромив Петро під Полтавою, вона ще не була така сильна, як тепер. Тоді ще й турки, й татарва їй загрожували, і без козаків не була б собі дала раду. Тепер того нема, і коли Нечосу губернатором зробили, то нашій Січі буде капут.

Задирака став судорожно плакати, а далі каже:

— Наше сонце заходить, буде темна ніч, і, може, й наші правнуки не діждуться світання...

— А де твої козаки стоять?

— Стоять обозом недалеко Січі. Та то не лиш козаки, але є там і посполиті з жіноцтвом і дітьми. Ми забрали всіх зі всім, а москалям полишили попелище з нашого села.

— Слухай, товаришу,— каже Жук,— як ми зможемо підняти козацтво проти тої телячої старшини, тоді прихось з твоїми козаками на Січ. Коли ж ні, так прямо всі на Підпольну, та й на байдаки — і під турка.

Нашого жіноцтва треба, бо годі козакам женитися з туркенями, черкесками та циганками.

— Мушу їм про це дати знати, і то зараз,— каже Задирака.

— Найкраще буде, як Петро поїде до них і перебере їх на Підпольну.

Петро зараз вибрався під ніч в дорогу. Він не вірив в те, щоб на Січі можна було завести які зміни. За той короткий час, як тут побував, переконався, що багато змінилося на гірше, як було перед чотирма роками, коли запорожці йшли з москалями під Очаків. Нема чого гаяти час і треба чимшвидше рятувати життя. Про себе самого не боявся, лиш про старого батька, на котрого москалі дуже завзялися, як мав нагоду про це переконатися. Треба чимшвидше добратися з табором до Підпольної, поки ще москалі не сидять на карку. їдучи до табору, стрічав по дорозі московські стежі, і тільки своїй козацькій проворності мав завдячити, що не попався.

В обозі нічого не знали, що сталося з Задиракою та Петром. Петро розповів батькові, що Січ — у безвихідній небезпеці, що вже нема що рятувати, хіба власне життя. Ці вісті ще гірше прибили старого Кандибу, котрий все ще чогось надіявся. Тепер він дуже постарівся, голова хиталася, а руки дрижали.

— Пропало все, сину,— та й мені вже не до цього світу. Та вже коли така Божа воля, то щоб хоч вмирати на рідній запорозькій землі, а не десь там на чужині.

— Заспокійтесь, тату,— ще не вмерла козацька мати, ми ще вернемося додому. Вже не раз таке було, що ми мусили втікати, та все якось поправилася наша доля.

— Ні, сину, тепер вже так не буде. Хтось у мене в хаті сказав, що наше сонце заходить... Воно так справді. Та не час нам над тим ломити собі голову.

Ти слухай приказу старшини — тепер Задирака нам отаманом.

Петро приказав обозові рушити. Хотів мати під рукою старого запорожця Голоту, та його ніде не міг знайти і ніхто не знав, де він дівся. Йшли усю ніч, аж над раном наспіли до Підпольної.

* • *

Тим часом на Січі сталося щось таке, чого ніхто, лягаючи спати, не сподівався. Вночі з четвертого на п'ятого червня 1775 (року) підійшли московські війська під саму Січ. По дорозі позмітали усі запорозькі сторожі та редути, роззброїли козаків, забрали від них зброю. Показалося, що сторожні поснули, а, заскочені у сні, не ставили опору. Запорожці в Січі-городку побачили рано москалів на січовім передмісті. Москалі хотіли добути і городок, та запорожці так грізно поставилися, що ті не посміли.

Як же воно до того прийшло?

Зруйнування Січі обмірковано в сенаті в Петербурзі далеко ще перед тим. Найбільше наставляв на це всевладний тоді коханець Катерини Потьомкін. Приготовлювано справу тим, що забирали землю запорозьку під колонізацію чужим елементом, в якому запорожці не могли мати жадного опертя. Говорять, що сама Катерина не хотіла того, але Потьомкін на своїм поставив, лише мусив обіцяти цариці, що переведе справу без пролиття крові. Щоби це виконати, казав себе зробити київським губернатором і зібрав велику силу війська — хотів показати запорожцям, що всякий спротив є даремний. Похід поручив двом генералам— кн(язю) Прозоровському і Текелі. Вони розділили діло в той спосіб, що Прозоровський мав зайняти своїми полчищами всі запорозькі паланки, хутори та зимовики, а Текелі мав підступити з артилерією під Січ з лівого боку Дніпра. Дня четвертого червня одержав вістку від Прозоровського, що всі паланки — в руках москалів. Тепер Текелі нічним поспішним маршем підступив під Січ і наставив усі гармати гирлами на Січ-городок.

Перша частина його завдання була дуже зручно виконана. Допомогло йому дуже, що запорозькі редути, не сподіючися, не береглися, і москалі забрали сплячих запорожців, мов курок із бантів.

Треба було тепер узяти городок, теж без проливу крові.

Текелі післав одного полковника до запорозької старшини, запрошуючи козацьку запорозьку старшину до себе обідати. Та січовики не хотіли довго перепустити посла до Січі. Вони бачили у тому нову московську хитрість. На Січі заворушилося все, наче мурашки, коли їм гніздо кийком розпорпаєш. Старшини втратили голову. Але тепер вже ніхто не сумнівався в тому, що Москва забула про всі заслуги запорожців, виявлені їй в московських війнах. Тепер вже всім спала полуда з очей. З того боку Дніпра стояли грізні московські гармати, спрямовані дулами на Січ.

Старшина вирішила зараз скликати велику раду. Винесли кітли на майдан — і січовий довбиш став вибивати булавками. Козацтво сходилося з усіх курінів, нікого не треба було накликати, щоб йшов. Кожний бачив, що йде рішача хвиля і треба бути на раді.

Коли вже зібралося велике коло і голос литаврів замовк, вийшов кошовий зі старшинами на майдан, кожний з відзнаками свого уряду.

Кошовий Калнишевський станув з старшинами посеред кола:

— Я скликав велике коло, щоби спитати вашої ради, панове товариство і отамання, що нам робити? Бачите, що ми в небезпеці, а тепер москалі старшину у гості запрошують — чи йти нам та скоритися москалям, чи битися?

У козацькій громаді було тихо, мов перед бурею. Чорних градових хмар назбиралося доволі. От лиш хвилину ждати — а вдарить такий могутній грім, що земля затруситься від нього.

Тепер піднісся вгору на плечах двох запорожців старий січовий дід, знаний нам Голота:

— Тепер нагадався спитати у козацької громади, що нам робити, пане кошовий, коли нам Москва вже петлю засилила на шию? А як ми доповідали тобі, що Москва забирає нам нашу батьківську землю, що збирає військо на нашій границі, ти не хотів нам вірити і не скликав великої ради, лиш задурював нас царициною ласкою,— хоч знав добре, до чого воно йде. Тобі була байдужа доля січового товариства — щоби лише тобі було добре, щоби сито жив, щоби на тебе сипалися московські бляшки і благодаті. І тепер ти, певно, не скликав би ради, якби на тобі не дрижала шкура, що по зруйнуванню Січі москалі можуть і тебе вивезти, а твої багатства розграбити. Ти був прислужником Москви та її гончим. Скільки-то гайдамаків приказав ти виловити та передати царським людям або на горло покарати! А навіть тут, на Січі, приказав ти такого гарного товариша, лицаря Жука, в'язнити. Чому ти тоді не скликав ради, що нам робити і як боронитися перед московською нахабністю? Ти собі йди або не йди до москалів в гості, але січове товариство не сміє здавати москалеві Січі-ма-тері — хоч би прийшлося усім нам полягти лицарською смертю.

— Добре дід говорить,— залунав голос з тисячі гортанок,— не підемо москалеві під чобіт.

Ставало гарячо. Козацтво нижче — те, яке дуки-старшини прозвали "чернею",— дуже роз'їлося на старшину. Вигукували на неї і на сторожних, що заспали і дали себе роззброїти. Їх були б розірвали на шматки.

— Нема що багато говорити,— говорив сотник Жук,— ставаймо до оборони проти клятих нахабів. Москаль не такий страшний. Один запорожець може поконати десяток москалів.

— А чи ви знаєте, панове товариство,— каже один козак,— що Москва закрила своїми полчищами всі наші паланки та хутори, що в їх руках — усе наше майно, наші жінки та діти?.. А Москва вміє карати невинну рідню за того, що буцімто провинився.

— У тому-то й біда, що вам лише ваше майно, жінки та діти на серцю, а всі вольності козацькі нехай чорт побере. Було так зробити, як я, що, втікаючи перед московською навалою, забрав з собою усе село — навіть собаки попленталися за своїми господарями,— а потім я перебив не лише москалів, але і тих зайдів, що їх з собою привели. А село пустив з димом, щоби ворогові нічого не залилося.

Це говорив Задирака, і його промова зробила велике вражіння. Це був той козак-товариш, що усе своє майно посвятив для загальної справи.

Козаки мали вже розходитися по курінях і забирати зброю та ставати до завзятої боротьби на життя і смерть, та в тій хвилі вийшов із січової церкви архімандрит Святопокровської церкви о. Володимир Сокольський в повних ризах, з золотим хрестом в руках. Перед ним розступалися запорожці з пошаною і перепустили його досередини.

— Сини мої, християни, славні запорозькі лицарі, послухайте мене — вашого душпастиря. Подумайте, що ви робите! Християнську православну кров хочете проливати? Проти нашої цариці-матері хочете руку піднімати? Схаменіться, не смійте того робити, бо на вас прокляття кину — під анафему попадете, коли не послухаєте мого голосу, котрим Бог до вас промовляє. Знайте, що така воля Божа, щоби Січі не було,— то за наші гріхи!.. Покоріться волі Божій і царичині і зложіть зброю.

Знову підвівся на двох січовиках старий Онисим Гаманець:

— Не Дух Святий, а сам Люципер з тебе говорить, клятий попе! Ти царицин прихвосню! Як цариця, суча дочка, хапає рукою за наші

козацькі воль-ності і за нашу батьківську землю, що ми поливали її нашою кров'ю, то їй можна. Чому не кидаєш анафеми на неї і на тих московських панів? А коли ми хочемо стати в обороні наших прав перед нахабною православною Москвою, то нам зась? Коріться, кажеш, бо анафема вам буде! Яка твоя правда? Чи ти — слуга Христа, чи лиш цариці? Не слухайте його, панове товариство,— він бреше, і за свою брехню дістане теж яку бляшку з візерунком.

Дід говорив з жаром, аж йому очі зайшли кров'ю і піна на губах виступила. Але промова архімандрита зробила своє. Якийсь козак зайшов ззаду і стягнув діда на землю. Потім промовляли інші старшини і ті дуки, що в паланках полишали своє майно. Козаки стали заспокоюватися, завзяття ущухало. Жук і Задирака, що стояли близько себе, побачили, що пропала вся їх праця і немає надії на рятунок, що козацька маса стала вже гнилою колодою,— ніхто її вже не рушить.

— Втікаймо, брате, коли ми ще цілі, а то нас найперше піймають і на муки пішлють,— каже Жук до Задираки.

Вони замішалися в товпі і звісними собі доріжками попрямували до річки Підпольної. Хотіли ще й старого діда Гаманця забрати, та він кудись пропав в товпі.

За часок побачили запорожці, як дід гнав до свого платнерівського куріня і там пропав за дверми. І знову побачили, як з того куріня добувався вікнами густий чорний дим, а за тим блиснуло полум'я. Дід підпалив соломі на козацьких лежанках. Запорожці кинулися гасити пожежу. Тоді вискочив з куріня дід з шаблею. Він кричав захриплим голосом на козаків:

— Не смій рятувати! То мій курінь — я його моїми руками ставив, мені його і підпалити вільно, щоби не дістався москалям. Хто приступить — руку відрубаю. Геть звідси! З моїм курінем згорить і козацька слава, потоптана ледачою старшиною і ще ледачішим козацтвом, що слухає

підкупленого царицею попа і боїться боротьби. Зайшло козацьке сонце вольності і слави. Нехай пропадає усе, і я з ним! Не хочу такого сорому пережити... Прости, Господи, гріха!

Старий поцілував шаблю, перехрестився — і скочив у полум'я.

Козаки задеревіли, бачачи таке завзяття...

Курінь згорів дотла, і від нього загоріли другі. Тепер козаки кинулися рятувати і спинити вогонь.

Рада скінчилася, козаки стали розходитися, всяка опозиція упала. Старшини пішли передягатися і вибиралися в гості до московського обозу. Передяглися по-святочному в багату одежу і поприпинали на грудях золоті бляшки, подаровані царицею-государинею... Відчинилися ворота, і старшина вийшла... до Текелі на поклін...

Генерал Текелі прийняв гостей дуже ввічливо і попрохав до обіду. Розмовляли про січові справи, і ніхто з старшин й не подумав, яка їх доля жде, коли царицин генерал так ласкаво балакає з ними. Текелі виложив їм волю цариці, світлішого губернатора і сенату,— що Запорозжя з своєю Січчю пережило свій вік і тепер мусить вступитися іншим порядком. Генеральний суддя Головатий та генеральний писар Глоба заступалися за Запорозькою Республікою, покликалися на заслуги запорозького низового лицарства для царів. Та це нічого не допомгло. Січ має бути зруйнована, а козаки або остануть на місці, або можуть вертатися, звідки прийшли. Старшини, як побачили, що нічого не вдіють, хотіли зараз по обіді вертатися. Тепер Текелі заспівав їм не такої:

— Ви бунтовщики, ледарі, ви спротивляєтеся волі цариці,— я вас беру усіх під арешт. В Петербурзі будете виправдуватися з ваших злочинних діл — мені ніколи з вами вести процесів.

На даний знак з'явилися царські люди і скували кайданами Калнишевського, Головатого і Глобу та ще кількох старшин і їх замкнули.

— А ви, курінні отамани, вертайтеся на Січ і приготуйте передачу усього, що є на Січі, і не чекайте, щоби я вас аж гарматами попрохав... Тепер пашол вон!

Старшини задеревіли від того, що сталося,— так що слова не міг ніхто промовити. Тепер московська зрадливість вилізла шилом: зразу гладять, а потім б'ють... Калнишеві нагадалися пророчі слова Задираки, котрим не хотів вірити. Та він надіявся на благородність цариці, щирість Потьомкіна і тих московських панів, котрих добре знав, побуваючи часто у столиці, котрим стільки подарунків і хабарів напихав. Хіба ж вони те все забули? Ні, то, либонь, якась примха генерала, а в столиці усе в'ясниться. Найбільше його боліло те, що забрали царицину бляшку з візерунком, коли закладали кайдани.

Недовго Текелі придержував при собі запорозьких в'язнів. За кілька днів післав їх у кайданах під сильним конвоєм далі, на морозну північ.

Ніколи вже їм не побачити ясного українського сонця і погрітися його проміннями...

Ще не дійшов Петро з валкою до Підпольної, як йому назустріч над'їхали оба сотники.

— Нічого з того не буде, завертаймо,— каже Жук.— Замало у нас байдаків, щоби всіх забрати з нашим обозом. Нам лишилася дорога степом, через татарський шлях, у турецьку землю. Йдемо до Акерману. Сподіватися, що Андрій Лях з своїми байдаками швидше там запливе, за нами поговорить, і там на нас будуть ждати...

Зажурилися бідні скитальці перед такою далекою і важкою дорогою, та нічого було робити. Мали з собою доволі хліба, мали і свою худобу, та

не без того, щоб татарські чабани не напастували їх по дорозі. Усю надію покладали на таких досвідних отаманів, як оба сотники.

Пішли у світ за очі до обіцяної землі...

Та не кожному довелося до неї дійти...

Ой, не кожному.

Старий Кандиба западав щораз більше на здоровлю. Вже з дому виїхав нездоровий, а ті важкі переживання і подорожні труди доконали решти. Не міг вже встати власною силою, увесь час лежав на возі під полотняною плахтою. Біля нього сиділи стара Марта і Степанида. Тепер вже ніхто не пізнав би Кан-диби з-перед півтора року. Всі втратили надію, щоби він ще коли подужав. Кандиба усім цікавився та все розпитував про Січ. Вечорами, як похолодніло, ставало йому легше. Тоді приходили до нього на балачку син і оба сотники. Вони його потішали, хоч самі у те не вірили.

— Даремне втрачаєте слова, потішаючи мене. Я знаю, що мій кінець дуже близький. Жаль мені лише, що прийдеться вмирати без сповіді та без покаяння...

— Та які у вас гріхи можуть бути, тату! Ви жили по-Божому та нікому не робили кривди.

— Ні, сину,— у мене один великий гріх на душі, за який не лише на цім світі покую, але ще прийде-ть-ся покутувати й на тім. Мій гріх у тому, що я так вірив Москві — і не одне проґавив, чого не повинен був робити як щирий запорожець-товариш. А прийдеться іще покутувати за гріх мого батька Андрія Кандиби, що повірив масним та брехливим словечкам царя Петра,— не підпер гетьмана Мазепи, а пішов за Петром. О, сину мій, знай, що за такі гріхи Господь пеклом карає. Тому треба мені частину батькового покаяння взяти на себе, а то не минути йому пекла

на страшнім судилищі Христовім. Це юдин гріх. Аж тепер я бачу, як виглядала би нині наша Україна, коли б усе козацтво пристало було до Мазепи і шведів. Не було б тоді Полтави, не було б Малоросійської Колегії, не було б великої Росії, не пропала б Гетьманщина,— але була б велика, могутня Україна. І ми сьогодні не скиталися би та не потребували би впрошуватися до султана в гості, з котрим воювали цілі століття. Тепер все пропало. Наше сонце заходить, а коли воно знову зійде, то Господь знає.

Кандиба говорив з жаром, аж у нього очі блискотіли вогнем. Здавалося, що йому прибуло нових сил. Та воно лише так здавалося. Знеможений, впав на подушку, заплющив очі і важко дихав.

— Одне вам лиш скажу,— каже, отворяючи очі,— не вірте москалеві. Він зроду такий, що правди не скаже, не буде щирий. Україна тоді може визволитися, як царі пропадуть і Росія розпадеться... Я лиш з одного радію — що вмру тут і мої кістки поховають на нашій, українській землі.

Сонце сховалося за обрієм, настало холодно. Так любо спочити по денній спеці... Кандиба дивився

кудись в долину скляними очима і важко дихав. Потім важко зітхнув, простягся і перестав жити.

Петро перехрестив батька і примкнув йому очі.

— Моліться, братіки,— сказав крізь сльози.

Усі, що стояли біля воза, станули навколішки і молилися стиха. Жінки хлипали.

Полковника покладено на траві, зложено руки навхрест, а у головах засвітили дві свічки. Зараз вранці викопали глибоку яму...

Скитальці сходилися і відмовляли заупокійні молитви. Поклали мерця в яму, прикрили червоною китайкою, сотник Жук відмовив молитву, і присипали землею. Станула нова висока могила з деревлян им хрестом.

Цього дня не рушались з місця. Жаль було усім розставатися з тим місцем, де поховано дорогу усім людину...

XVII. РУЇНА

Цілий тиждень Текелі перестояв бездільно під Січчю. Він пам'ятав на приказ цариці: щоби узяти Січ без проливу крові. Арештованих старшин вивезено в Москву під суд, а сам ждав, коли здасться Січ-городок.

Зразу вижидали в Січі повороту старшин. Вправді, старшини, які вернулися, казали, яка доля стрінула кошового і товаришів, одначе були такі, що не хотіли тому йняти віри. Текелі ждав. На Січі відбувалися бурливі наради. Тих, що хотіли не датися, було щораз менше. Найбільше було таких, що махнули на все рукою. Одні з них пішли на байдаки на Підпольну і по-гілили у світ. Інші знову посиляли до Текелі депутації з проханням пустити їх на заробітки. Генерал не розумів того і дав піддуритися. Звичайно, брали дозвіл на п'ятдесят людей, а поїхало їх двісті. Таким побитом уся Січ вийшла, і остали самі немічні діди й каліки. А ті козаки, що вийшли на заробітки, згуртувалися далеко від Січі, на Дніпровому Лимані, вибрали своїм кошовим Андрія Ляха — того, що "їм піддав таку думку,— і поплили до Акерману...

Нарешті Текелі загадав доконати начате діло. Післав полковника Норова Січ добувати. Йому було доручено зруйнувати Січ. Сподівався, що стріне роз-пучливий опір. А тим часом не застав нікого здатного до бою. Його ще більше розлютило, як довідався, що всі запорожці повтікали, і до кого? — до султана, звідки можуть при даній нагоді наробити великої шкоди. Треба було помститися бодай на самій Січі і при тім обловитися добре січовими скарбами.

Москалі кинулися насамперед на січову Свято-покровську церкву. Між москалями ходили легенди, що в тій церкві захований один чудотворний образ — св(ятої) Покрови в золотих рамах. Він у запорожців — цінна річ, що за тим образом підуть усюди, і хто добуде тую ікону — буде паном низового товариства.

Але ікони не знайшли. Запорожці забрали дорогоцінну для себе річ з собою, і так само забрали одну запорозьку малинову корогву. Але москалі добре обловилися іншими дорогоцінностями із церкви. Забрали золоту церковну посуду і хрести. Це все задержав Потьомкін для свого музею. Забрали січову касу і арсенал та зброю, яка тут була. Потім розібрали всі будинки і продали дооколичним селянам. Норов, сподіваючися закопаних скарбів, казав усюди рити землю. Даремна праця — не знайшли нічого.

Щойно 3 серпня 1775 р. видала цариця Катерина маніфест, що Січ Запорозька зруйнована і не вільно згадувати її імення...

По широких степах Запорожжя та по скритих перед московським оком зимовиках та хуторах лунала тихо народна пісня, співана матерями над колискою немовлят:

Наступає чорна хмара

І дощик із неба.

Зруйнували Запорожжя —

Буде колись треба!

Ой чи гаразд, чи не гаразд,

Нічого робити!

Буде добре запорожцям

І під турком жити...